

EGYETEMES PHILOLOGIAI KÖZLÖNY

ALAPÍTOTTÁK

P. THEWREWK EMIL és HEINRICH GUSZTÁV

A M. T. AKADÉMIA TÁMOGATÁSÁVAL
ÉS A BUDAPESTI PHILOLOGIAI TÁRSASÁG MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTIK :

FÖRSTER AURÉL és KOSZÓ JÁNOS

XLVIII. ÉVFOLYAM

BUDAPEST, 1924.

MAGYAR TUDOMÁNYOS TÁRSULATOK SAJTÓVÁLLALATA RT.

SZABÓ T. ISTVÁN.

A Budapesti Philologiai Társaság 1924-ben.

A Társaság tisztviselői:

Elnök: *Némethy Géza*,
Alelnökök: *Bleyer Jakab* és *Császár Elemér*.
Első titkár: *Lajti István*.
Második titkár: *Pukánszky Béla*.
Pénztáros: *Császár Ernő*.
Szerkesztők: *Förster Aurél* és *Koszó János*.

Választmányi tagok:

Budapestiek:

Alszeghy Zsolt	Hittrich Ödön	Petz Gedeon
Binder Jenő	Hóman Bálint	Pintér Jenő
Cserép József	Incze József	Pröhle Vilmos
Eckhardt Sándor	Kerényi Károly	Schwartz Elemér
Fest Sándor	Kornis Gyula	Székely István
Finály Gábor	Koszó János	Szinnyei Ferenc
Friml Aladár	Kuzsinszky Bálint	Thienemann Tivadar
Gombocz Zoltán	Melich János	Tolnai Vilmos
Gyulai Ágost	Moravcsik Gyula	Zlinszky Aladár
Heinlein István	Papp Ferenc	Zolnai Béla
	Pauler Ákos	

Vidékiek:

Birkás Géza	Gragger Róbert	Pap Károly
Burián János	Gyomlay Gyula	Prácsér Albert
Csengery János	Helle F. Hugó	Prikkel Marián
Darkó Jenő	Hornyánszky Gyula	Rácz Lajos
Dézi Lajos	Husztai József	Schmidt Henrik
Dombi Márk	Kacskovich Kálmán	Vári Rezső
Dóczi Imre	Kmoskó Mihály	Vietorisz József
Erdélyi Pál	Kristóf György	Werner Adolf
Gálos Rezső	Láng Nándor	Zoltvány Irén
Gedeon Alajos	Marót Károly	Zsigmond Ferenc

Az Egyetemes Philologiai Közlöny dolgozótársai 1924-ben:

Eckhardt Sándor	Koszó János	Schwartz Elemér
Erdélyi Lajos	Lajti István	Székely György
Farkas Gyula	Moravcsik Gyula	Székely István
Förster Aurél	Pukánszky Béla	Techert Margitt
Gyulai Ágost	Pukánszky Kádár	Tolnai Vilmos
Jirka Alajos	Jolán	Vári Rezső
Kerényi Károly		

TÁRGYMUTATÓ.

I. Classica philologia.

Acheron 21, 30.
 Acta S. Perpetuae 21 k., 30.
 Apuleius, *Met.* 18, 25, 27, 31.
 Aristophanes, *Ran.* 31.
 Artemis 6, 7.
 Athene 74.
 Auxo 6, 7.
 bizánci oklevelek 69.
 Charisok 1—11.
 Charon 30 kk.
 Damia és Auxesia 8 kk.
 Demos isten 8.
 Dionysos 1 kk.
 Dionysos szent asszonyai 1—11.
 Elis 1 kk.
 Elysium 23, 27, 29.
 Eridanos 28 k.
 Halottak könyve 24, 28 kk., 32.
 Hegemone 6 k.
 Heraia 1.
 Hippodameia 1 k., 10 k.
 Holdsphaera 27.
 homerosi kérdés 65.
 Isis 25, 32.
 καταβάσεις 31 kk.
 kettős ég 26 k.
 Laonikus Chalkokandyles 50 kk.
 latin stílus 65.
 Ναυηάο 23, 29 kk., 32.
 naptár, görög 75.
 Nilus 28, 30, 32.
 Orphica 22, 23 k., 27, 30 kk.

Περί έβδουάδων 26 k.
 Petrus-apokalypsis 22 k.
 Physkoa 1 k., 10 k.
 Pindaros 22 kk., 30.
 Pisa 1 kk.
 Platon, *Phaidon* 27.
 Plautus 78 kk.
 Plotinos 82 kk.
 Pythagoreusok 22, 25 kk.
 sphaerikus viláékép 21 k., 25 k.

vasfalak 27 k.
 Verg. *Aen.* VI. 21 kk.

„Zauberpapyri“ 23 k., 30.

II. Modern philologia.

Arany 87.
 barokk 37, 38, 77.
 Becker, Ph. Aug. 70—74.
 Boldogasszony 18.
 Borbély I. 62.
 Byron 87, 88.
 Csokonai 90.
 „Cultura“ 61.
 Dante 74.
 Dilthey 36, 37, 41.
 Dunakiliti 17.
 Felsőrönök 17.
 Fessler 55, 56.
 Fichte 56.
 Goethe 34, 41, 56, 77, 78.
 Gottsched 39, 42.
 Grimm J. 49.
 Gyulai Pál 59.
 Hauptmann G. 43, 46.
 Herder 34, 35, 36, 40.

IV

Hunyadi Mátyás 90.

Kármán J. 57.

Keller G. 42, 43.

Királyfalva 20.

Kirchenpatrozinien 12, 13.

Kölcsey 63, 64.

Lafontaine 71.

Lajtaszentgyörgy 20.

Lessing 40.

Lók 17.

Luther 68.

„Minerva“ 34, 45.

Mosonszentandrás 16.

Mosonszentjános 20,

oláh nyelvjárás 73.

Paul H. 48—50.

„Pásztortűz“ 61.

Petőfi 89, 90.

Pinkamindszent 16.

Pósaszentkatalin 20.

Ribot 60.

rokokó 74.

romanisztika 70—74.

Sachs, H. 35.

Schullerus 80.

Setälä 90.

Szentgotthárd 19,

színészet 55, 76, —78.

templomcím 12, 14, 15.

Vizlendva 18.

Vossler K. 70—74.

Vörösmarty 63, 64.

Wundt 48, 49, 50, 56.

AZ ELISI CHARISOK.

Pausanias útleírásának Elisről szóló részében az olymptiai Hera-templom leírása után a következőket mondja: „Négy-évenként peplost sző Herának a 16 asszony; ugyanők rendezik a Heraia-versenyt is. Ezen leányok futnak versenyt, és pedig korosztályok szerint... E verseny színterül is az olymptiai stadion szolgál, csakhogy ezt a futás céljaira mintegy hatodára rövidítik. A győztes lányok olajkoszorút kapnak s egy részt a Herának áldozott tehénből, joguk van azonkívül képet is fölállítani. A lányok versenyének eredetét az ősidőkre viszik vissza: azt mondják, hogy Hippodameia volt az, aki hálát akarva adni Herának Pelopsszal való házasságáért összegyűjtötte a 16 asszonyt s velük rendezte először a Heraia-t... Ezenkívül még mást is beszélnek a 16 asszonyról. Mikor Damophon Pisában tyrannuskodott, állítólag sok rosszat tett az elisiekkel. Damophon halála után — mivel sem a pisaiak nem azonosították magukat a tyrannus vétkeivel, viszont az elisiek is jobbnak látták, ha elfelejtik a sérelmeket — Elciának akkor még csak 16-ra rúgó városaiból egy-egy asszonyt választottak a viszály elintézésére, olyant, aki korra legidősebb volt s tekintélyben s hirben kitűnt az asszonyok közül. E városok a következők voltak: Elis... [itt csonka a szöveg]. E városok kiküldött asszonyai létrehozták a kibékülést a pisaiak és elisiek között; később aztán ezekre bízta a Heraia-agon rendezését s a Herának szánt peplos szövését is. A 16 asszony két kart is állít s ezek egyikét Physkoa, másikát Hippodameia karának nevezik. Ez a Physkoa állítólag Koile Elis Orthia demosából származik, Dionysossal viszonya volt s tőle szülte Narkaiost. Ez, mikor fölnőtt, háborúskodott a szomszédokkal, nagy hatalomra tett szert s ő építette Athena Narkaiia templomát is. Dionysost is legelőször Narkaios és Physkoa részesítette tiszteletben. Physkoának herosi meg egyéb kultusza van, meg egy róla elnevezett kar is, mit a 16 asszony rendez. S az elisiek még ama városok elpusztulása után is őrzik a hagyományokat: most nyolc kerületre osztva mindegyikből két asszonyt választanak. Mind a 16 asszony, mind az elisiek versenybírái (ἐλλανοδικοῦντες) funkcióik előtt tisztulásra alkalmas malaccal és vízzel tisztítják meg magukat. Ez a tisztulás a Piera-forrásnál történik.“¹ A másik eponym hősnő kultuszáról még ezt mondja: „Az Altisban, az ünnepi felvonulások bejáratánál van az ú. n.

¹ Paus. V 16.

Hippodameion, mintegy 950 m²-nyi terület, kerítéssel körülvéve: ebbe évenként egyszer beléphetnek az asszonyok, akik áldoznak Hippodameiának s még mást is cselekszenek a tiszteletére. Hippodameia az argolisi Mideába távozott, mivel Pelops főleg rá neheztelt Chrysis halála miatt s csak később hozták vissza egy jóslat alapján H-t Olympiába.² A 16 asszonyra vonatkozólag még egy adatot jegyez fel, hogy t. i. Elisben „az agorán az ú. n. 16 asszony számára házat építettek, amelyben Herának a peplost szövik”.³ Pausaniason kívül csak Plutarchos emlékezik meg névleg e szent testületről. Aristotimos tyrannus az előle elmenekült elisi polgárok feleségeit és leányait nagyon sanhyargatta. Ekkor „a Dionysos szolgálatában álló szent asszonyok, akiket 16-aknak neveznek, a könyörgésnél szokásos ágakat és az isten szent szalagjait véve magukhoz. az agora körül találkoztak Aristotimosszal s mikor a testőrök tiszteletteljesen utat engedtek nekik, ők megálltak némán s ünnepélyesen maguk elé tartották az ágakat”.⁴ E hely alapján joggal azonosította minden e kérdéssel foglalkozó philologus a 16-akat azokkal a nőkkel, akikről ugyancsak Plutarchos írja a következőket: „Az elisiek asszonyai hymnusszal hívják Dionysost, hogy jelenjen meg előttük bikalábon (a hymnus így hangzik: „jőjj ó Dionysos heros az elisiek szent templomába a Charisokkal, a templomba, bikaláton viharozva”; aztán kétszer rázengik „tiszteletreméltó bika”).⁵ Ez az epiphania nem lehet más, mint az Elis várostól nyolc stadionra fekvő kis Dionysos-templomban tartott Θυια-ünnep, amire már a hymnus végső θύων szava is mutat.”

A fent felsorolt adatok alapján írta meg az olympiai kultuszok legszorgalmasabb kutatója, Weniger, negyven évvel ezelőtt a 16 asszony kollegiumáról s az elisi Dionysos-tiszteletéről szóló kitünő értekezését, melyet azóta többször kiegészített s pár éve úgy látszik végérvényesen módosított az olympiai játékok eredetéről írt cikkében.⁷ E szerint mindkét heroina Dionysos kultuszához tartozik. Hippodameia, kinck Olympián temenosa s herosi kultusza van, mindenben magán viseli egy thyias jellemző sajátosságait: atyja Oinomaos, a borember, szárguldó lovai vannak stb. Dionysosi elem kultuszában a lányok versenytutása, mely a Pisatisban a Zeusénál régibb Hera-kultuszba olvadva Heraia néven őse lett az olympiai játékoknak, viszont a beolvadással elvesztette eredeti dionysosi jellegét. Hippodameiának, a pisatisi thyiasnak pendantja Physkoa, az elisi thyias. Az ő dionysosi vonatkozásai nem szorulnak bizonyításra, ő Dionysos kedvese, közös fiuk Narkaios s ők az

² Paus. VI 20, 4. — ³ Paus. VI 23, 8. — ⁴ Plut. de mul. virt. 15 p. 251 E. — ⁵ Plut. qu. gr. 299 A. A hymnus így szól: „ἐλθεῖν, ἡρω Διόνυσσε, Ἀλείων ἐς ναὸν Ἀγνὸν σὺν Χαρίτεσσιν Ἐς ναὸν τῷ βοέῳ ποδὶ θύων“ εἶτα δις ἐπάδουσιν „ἄξιε ταῦρε“. A kettős refrént úgy képzelem, hogy az egyiket a kar egyik fele, másikat a másik fele énekl. — ⁶ Nilsson Griech. Feste 291. — ⁷ Weniger, L., Über das Kollegium der sechzehn Frauen u. den Dionysosdienst in Elis. Weimar 1883 s legutóbb: Vom Ursprünge der Olympischen Spiele, Rhein. Mus. 1917, 1 -13.

elisi Dionysos-kultusz megalapítói. Az elisieket sanyargató pisai Damophon tyrannus halála után a két tartomány közt létrejött kibékülést azzal pecsételték meg, hogy a pisai Hippodameia-kultuszt egyesítették az elisi Physkoa-kultusszal s ennek az egyesített kultusznak vezetését egy tekintélyes nőkből álló testületre bízták, amelybe a két tartomány 16 városa egy-egy tagot küldött. Néhány évre rá, az 50. ol. körül. az elisiek végleges fölülkerelkedésekor ezek a maguk Dionysos-Physkoa-kultuszát hazavitték Elisbe, a 16-ak szervezetét és teendőit pedig újra szabályozták olyképen, hogy az Olympiában inkább Hera, Elisben pedig Dionysos szolgálatára rendeltetett.

Mint látjuk, Weniger felfogásának lényege az, hogy itt kompromisszum jött létre, melyben a két szerződő félnek sikerült a két lokális kultusz egyesítésével a vallást állítani egy magasabb államraison szolgálatába. Nem is szólva arról, hogy a jelentéktelen Heraia-agonnal s egy szűkkörű heros-kultusszal rendelkező Hippodameia nagyon kevésbé alkalmas egy ilyen fontos reprezentatív szerep betöltésére, egyéb súlyos érvek is merülnek föl Weniger állításaival szemben. Elsősorban is teljesen elképzelhetetlen az 50. ol. idején, amikor még különösen a később is feudális Elisben⁸ ismeretlen fogalom volt a demokrácia, hogy városok képviselői s hozzá még nők, üljenek össze s ily ideálisán alkotmányos úton vessenek véget egy hosszú háborúskodásnak. Valóban ez már romantika. Föltéve, de meg nem engedve, hogy Elis a 48. ol. idején a pillanatnyi erőviszonyok józan mérlegelésével hajlandó lett volna oly megoldásra, mely a pisaiakat egyenrangú félnek ismeri el, vajjon ki hinné el, hogy két ol.-szal később, mikor Elis végre céljához jutott s a gyűlölt Pisatis lakóit perioikoi-já tette, megengedte volna, hogy ezek e tekintélyes kollégium felét állítsák ki, ahogyan Pausanias s utána Weniger mondja?⁹ Nem, Elis győztes urai legkevésbé sem gondoltak ily nagylelkű tetre. Nemcsak azért, mert nem volt a két tartomány oly ideálisan szimmetrikusan beosztva, hogy mindegyiknek éppen 8—8 városa legyen, amely 1—1 tagot küldhetett a 16-os testületbe,¹⁰ hanem azért sem, mert az elisi nők híres kollégiuma már megvolt akkor, ha talán nem is később ismeretes 16-os alakjában. Vallásos testületek akkor sem jöttek létre közigazgatási úton, hanem születés és belső hajlam jelölte ki tagjaikat. A 16-os kollégium tagjait is összehozta a maguk lokális Dionysosa iránt érzett vallásos buzgalom, hogy hányan voltak eredetileg, azt most ne kutassuk, de hogy valamennyi az Elis város melletti kis Dionysos-kápolna

⁸ Pöhlmann, Griech. Gesch. 62., — ⁹ Paus. V 16, 5. Hitzig-Blümner Paus. II 388. — ¹⁰ Busolt, Griech. Gesch. I 236 és K. O. Müller Phyllen v. Elis u. Pisa 194 mindenféle hipotézishez fordulnak, hogy Paus. e különben romlott és zavaros helyét megmagyarázzák. Ezzel szemben a régi időkre nézve sem Diodoros (XI 542 Ἡλείοι πλείους... πόλεις οἰκοῦντες) sem Strabon (VIII 337 ἐκ πολλῶν δήμων) nem tud semmiféle nyolcas szervezetről s maga Paus. V 9, 6 szerint is csak a 104. ol. idején lett nyolc a phylék száma.

vidékéről való volt, azt a dolog természetén kívül bizonyítja az is, hogy Elis város agoráján volt közös testületi helyiségük,¹¹ meg a fent elbeszélt Aristotimos-anekdota is, melyből kitűnik, hogy a békebíróként szereplő 16-ak ott laktak Elisben, a tyrannus székhelyén. Funkcióik közül a Physkoa és Hippodameiáról nevezett kettős kar felállítását Pausanias élesen elkülöníti olympiai teendőiktől, melyekről azt mondja, hogy azok nem tartoztak eredeti tisztségeik közé, csak később bízták rájuk.¹² Itt Pausanias eltalálja az igazat. Az a szívós küzdelem, amelyet Elis folytatott az olympiai szenthely körül elterülő tartomány birtokáért, csak úgy lehetett igazán eredményes, ha a grandiózus olympiai ünnepszervezetbe intézményesen s irányítólag tudott bekapcsolódni. Erre felhasználta a maga már meglevő s reprezentatív erejű vallásos intézményét, a Dionysos szent asszonyait. Rájuk bízták, vagy talán helyesebben a mind erősebbé váló elisi terjeszkedés sodrában ezek lassanként megszerezték maguknak az olympiai játékok mellett rendezett Heraia nevű női agon rendezését. Ez az új szerepük, ha talán öntudatlanul is, arra volt hivatva, hogy mint aféle női hellanodikai a nagytekintélyű s Pisában gyökerező hellanodikai-testület elisi pendant-ja legyen. Ezért utánozták férfi-kollégáikat még abban is, hogy versenybírói tisztjük megkezdése előtt teljesen úgy, mint a hellanodikai, a Piera-forrásnál vízzel s malaccal elvégezték a sacralis tisztulást.¹³ A panhellén öntudattól duzzadó s versenyek izgalmától zajos Olympiában elvesztette hangját a mélyebb vallásos áhitat, látványossággá fajultak a régi kultuszok, nem csoda, ha az elisi szent asszonyok is félig-meddig elvilágiasodtak az új környezetben. Ennek számunkra is megfigyelhető következménye lett, hogy Eleia egyes phyle-i, amint a hellanodikai testületében, úgy a szent asszonyok kollégiumában is helyet követeltek maguknak. Hogy a 16-os szám mikor alakult ki, nem tudjuk. Valószínű, hogy sokáig ingadozott, éppúgy, mint a hellanodikai száma is, és hogy 364-ben, mikor a phylék számát nyolcban állapították meg s velük együtt a hellanodikai-ét is, a szent asszonyok testülete is ehhez igazodott s ekkor nyerte végleges 16-os alakját. A Pausanias-féle elmélet, mely a Damophon-eset elintézésére választott békebíró asszonyokat teszi meg a 16-ak őseivé, nem tekinthető egyébnek, mint a csak jó későn kialakult helyzet anachronisztikus visszavetítésének egy oly korbá, amelytől mi sem idege-nebb, mint az ily béketárgyalást feltételező demokratikus, sőt feminista gondolkozásmód.

Azok a vonások, miket Olympiában nyertünk e kollégiumról, igen felületesek s csak kevésbé vallásos színezetűek. Ha mélyebben meg akarjuk őket ismerni s közelebb

¹¹ Paus. VI 23, 8. — ¹² Paus. V 16, 6: ὑστερον... ἐπετράφησαν... —

¹³ Paus. V 16, 8 ὁπόσα δὲ ἡ ταῖς ἐκκαίδεκα γυναῖαι ἢ τοῖς ἑλλανοδοικοῖσιν Ἡλείων δρᾶν καθέστηκεν, οὐ πρότερον δρῶσι πρὶν ἢ χοίρω τε ἐπιτηδείῃ πρὸς καθαρμὸν καὶ ὕδατι ἀποκαθῆναι.

akarunk férközni igazi természetükhöz, ott kell őket felkeresni, ahonnan származnak, ahol az a kultusz található, amelynek szolgálatában már a legrégibb idők óta állottak. Ez pedig az a hely, ahol a kis Dionysos-kápolna állott, melytől nyolc stadionra az idők folyamán Elis városa alakult. Itt hívta ősrégi hymnusával¹⁴ a Physkoa s Hippodameiáról nevezett kettős kar a Θυία-ünnepen a bikalábon viharozva jövő Dionysos istent, ennek a kettős karnak a felállítása volt kollégiumunk ősi tiszte. Volt ez ünnepnek másik része is melyet a jámbor papi ravaszság rendezett a titkos orgián részt nem vevő, de valamit mégis látni akaró zárándokseregnek: három, az előző napon üresen lepecsételt üst telt meg borral az isten epiphániájának bizonyosságaképen. Ez nyilvánvalóan későbbi hozzátoldás, amikor már Dionysost elsősorban boristennek tekintették.¹⁵ Ez kötötte le Pausanias figyelmét is, aki különben sem látta az ünnepet, csak elisieik elbeszéléséből értesült róla. Bennünket azonban problémánk szempontjából a titkos orgia érdekel, az a tanulság, ami a Plutarchos följegyezte hymnus misztikus szavaiból kiolvasható. Az istennek bikaalakban való elképzelése, mit e hymnus feltételez, nem új a Dionysos-kultuszok tarka seregében. Ez a felfogás egyformán otthonos a falusi termékenységi kultuszokban, meg az orphikus-bacchikus misztériumokban. Ami itt új és különös lokális színezetet ad, az a Charisok szereplése. Miért hívják az orgiasták a szenvedély viharában tomboló istenhez a szelíd Charisokat? Aligha azért, amivel Weniger igyekszik magyarázni: so dem tierischen Ungestüm cine gewisse Schranke setzend.¹⁶ Ez a mérséklés, ez az arany középút nem igen egyeztethető össze az orgiák szellemével. Ha egy ősrégi hymnus, mint amilyen a miénk, a Charisokat említi, azt nem e szónak későbbi, pl. Pindarosnál is használt félig szimbolikus értelmével alkalmazza, hanem a vallásos ihlet komolyságával csak azokra a Charisokra gondolhat, akik hite szerint a gazdag Elis dús földjeire termékenyítő áldást hintenek. Hogy ezt még később is így fogták fel, azt mutatja az is, hogy az Olympiában Pisa s Elis reprezentatív istenségeinek állított hat kettős oltárból az egyik Dionysosnak s a Charisoknak volt szentelve.¹⁷ A Charis-tisztelet kedveltségét mutatja az is, hogy Elis város agoráján külön templomuk is volt.¹⁸ Dionysos tehát itt megosztotta kultuszát az elisi Charisokkal. Ha azonban egy ilyen hatalmas és a hívők egész lelkét betöltőni tudó istenség megosztja kultuszát egy szűkkörű lokális istenséggel, akkor ez csak úgy történhetett, hogy a hatalmasabb isten jött később, s mivel minden új intézmény egy régebbire iparkodik építeni, a jelen esetben a jövevény Dionysos elhelyezkedett a neki megfelelő, mert rokon vallásos gondolatot tartal-

¹⁴ Nilsson Gr. F. 292 Das hohe Alter der eleischen Kultlieder ist unstreitig. — ¹⁵ Nilsson 292. — ¹⁶ Weniger Koll. d. 16 Fr.; cf. Bur-sian Jahresber. f. Alt. 1891 III 126. — ¹⁷ F. H. G. II 36; Paus. V 14, 10. — ¹⁸ Paus. VI 23, 6.

mazó s az azt kifejező rítusok megszokott formáival bíró Charis-kultusz keretei között. S ezzel elérkeztünk problémánk gyökeréhez. Az elisi szent asszonyok társulatának ez a honi Charis-kultusz adott életet, ennek a kultusznak Dionysos-előtti formáját kell tehát felkutatnunk, ha fényt akarunk deríteni az ú. n. 16 asszony társulatának legrégibb történetére.

Hogy a Charisok ősi természeti istenségek, a föld tenyészetének jótékony segítőszellemei, ez oly általánosan elfogadott nézet, hogy bizonyítását az igazság sérelme nélkül bátran elhagyhatjuk. Usener,¹⁹ mint igen primitív vonást, kiemeli jellemzésüknél, hogy leginkább névtelenek, mint Orchomenosban is,²⁰ vagy ha van is nevük, az igen ingadozó, eltérő, ami végeredményben szintén névtelenségüket bizonyítja. Homerosnál egy helyen²¹ egy Charis van, azaz a Χάρις szó itt tulajdonnév. Valószínű, hogy ez a régi helyzet s később, mikor e szűkebb tartalmú természeti istenségek, inkább démonok közös tendenciájának megfelelően, a Charisból is több Charis lett, ezek a megszorodott Charisok sok helyen nevet is kaptak, legtöbbször igen átlátszó, funkciójukat rögtön eláruló *melléknevet*,²² a régi Charis elnevezés pedig a satyrok, pánok, silenek analogiájára genost jelentő szóvá alakult; végső fejlődésükben pedig a χαρις szó értelmében, illetve a hozzáfűződő etikai s esztétikai természetű hangulatelemek folytán mindjobban kiszakadtak ősi kezdetleges vallási talajukból s elvesztve eredeti állapotukban is igen gyengén hangsúlyozott egyéni jellegüket, mint a kellem és hála szimbolikus alakjai, absztrakciói éltek tovább a költők és művészek alkotásaiban. Az e tekintetben óriási tekintélyű Hesiodos²³ hatása alatt az irodalom és művészetben a hármas szám lett rájuk nézve uralkodó típusú. Ezzel szemben a kultuszokban a későbbi eredetű hármas szám mellett egy ősből kettős szám volt a gyakoribb típus.²⁴ Pausanias²⁵ szerint az athéniek régtől fogva két Charist tisztelnek s ezeknek a neve Auxo és Hegemone. A később uralkodó felfogás szerint ugyan három Charis volt s e harmadiknak a neve e felfogásban Karpo, de Pausanias szerint ez Hora, aki Thallóval, a másik Horával együtt szintén egy isteni párt alkotott. Pausanias forrásának itt mindenesetre igaza volt a kettősségre vonatkozólag, amit, mint látni fogjuk, más helyen is megtalálunk, a Charisok neveivel azonban nyilvánvalóan zavar van. Hegemone, akit Pausanias a két Charis egyikének mond, nem Charis-név, hanem egy eredetileg önálló chthonikus és alvilági kapcsolatokkal bíró istennő neve, aki Artemishez állván leg-

¹⁹ Usener Götternamen 131. — ²⁰ Paus. IX 35, 1. — ²¹ Il. XVIII 382. — ²² E nevek összeállítását I. Pauly—Wiss. R. E. s. v. Charites. —

²⁴ Hes. Theog. 907. — ²⁵ Wide Lakonische Kulte 214 konstatálja, hogy a görögök legrégibb vallásos képzeteiben igen gyakori típus volt a termékenység s természeti istennőknek ez a kettőssége. Csak a két Moirára, két Horára, Damia s Auxesiára, Amaia s Azesiára, s az eredetileg bizonytalannal nem anya s lány Demeter és Koréra utal. Ebből magyarázható szerinte a lakoniai Charisok kettős száma is. — ²⁶ Paus. IX 35.

közelebb, vele össze is olvadt.²⁶ Különösen mint az utak és bejáratok védője ismeretes s mint ilyen egyformán nevezték Artemisnek is, meg Hekatének is.²⁷ A névzavar úgy támadt, hogy a Charisoknak az akropolisi propylaiák déli szárnyán a Nike-templom szomszédságában Hermesszel és Artemis-Hekatével közös kultusz volt. Ennek az Artemis-Hekatének lehetett a mellékneve Hegemone.²⁸ Auxo Charis párja tehát eredetileg valami más nevű Charis volt. Hogy ezt hogy hívták, arra egyenes adatunk nincs. Pausanias idejében, de egészen bizonyosan már jóval előbb is, talán az V. század óta Athenben is a Charisok hármass csoportosítása lett az uralkodó.²⁹ A Charisok ősi akropolisi kultuszukat a IV. század óta Demos istennel osztották meg.³⁰ Micsoda szeszélyes sors hozta össze ezeket? A Charisok atheni felfogása a legrégebb adatok tanúsága szerint mindenben megfelelt a közgörög felfogásnak, amire főntebb utaltunk. Az állam legrégebb isteneivel együtt Hegemone s az egyik Hora, Thallo között sorolta föl Auxo Charist az atheni ifjú, mikor az ephebos-esküt letette.³¹ Aristophanes Thesmophoriasuai című vígjátékának kara (295) az eleusisi istenek közt sorolja fel a Charisokat: εὐχεσθε ταῖν Θεσμοφόροις, τῇ Δήμητρὶ καὶ τῇ Κόρῃ, καὶ τῷ Πλούτῳ καὶ τῇ Καλλιγυνείᾳ, καὶ τῇ Κουροτρόφῳ, τῇ Γῇ, καὶ τῷ Ἑρμῇ καὶ Χάρισιν. Valóságos eleusisi kultuszra mutat a CIA I 5 [Δηοὶ καὶ Κόρη] Ἑρμῇ ἐναγωνίῳ Χάρισιν αἶψα... Ἄρτεμιδι αἶψα: Τελεσιδρόμῳ Τρι[πτολέμῳ]³² s Demeter papnőjével közös sírverse

²⁶ Wide Lakon. Kulte 110. — ²⁷ Preller-Robert Gr. Myth. 322. —

²⁸ U. o. 323 és 482. Spartában Artemis Hegemone és a Charisok temploma egymás mellett, Paus. III 14, 6. Cf. CIA III 268 ἱερεὺς Χαρίτων καὶ Ἀρτέμιδος ἐπιπυργιδίας. — ²⁹ Az akropolison talált V. századbéli Charis-reliefek (Baumeister D. d. kl. Alt. s. v. Chariten) három alakja közül kettőn dór öltözet van, míg a kissé távolabb álló harmadik Charis ión ruhában van. Nem függ-e ez össze egy régebbi kettős-Charis ábrázolással s e kettős Charisnak alább kifejtendő dór eredetével? V. ö. Furtwängler Mitt. d. arch. Inst. III 184 s Robert Comm. in honorem Mommseni 143 s ennek cáfolatát Usener Göttern. 181. —

³⁰ CIA II 1655, III 661, IV 432, 1161 b stb. Demos és a Charisok közös szentélye ez inscriptiók szerint az agorán, az ú. n. Theseion mögött volt Aphrodite Pandemos temploma mellett, Lolling Aphr. Hegemone, Ἀθηνᾶ 1891 593—606 hivatkozva Harpokr. s. v. πάνδημος Ἀφρ.-ra, mely szerint Aphr. itteni templomát máshonnan hozták ide s a CIA 1161 b Ἀφροδίτῃ ἡγεμόνῃ τοῦ δήμου καὶ Χάρισιν inscr.-ra, azt állítja, hogy ez az Aphr. azonos a Paus. említette Hegemone „Charis”-szal s hogy a Charisokkal együtt az Akropolisról ültették át kultuszát a politikai élethez közelebb eső agorára. Szerintem Aphr.-nak Hegemone mn.-e csak a pandēmos szó politikai értelmezése után, tehát újabb időben keletkezhett. Hogy aztán az V—IV. században Dēmos istennel bővült Chariskultusz (Daremborg-Saglio III 81 Demos-reliefek az akrop. déli oldalán) megváltozott jellegének megfelelően szintén levonult az akropolisról az agorára s ott a szintén politikai színű Pandemos Aphr. mellett, sőt vele szorosabb szövetségben helyezkedett el, az könnyen érthető. — ³¹ Pollux 8, 106. — Az ephebosok kosmetese Kr. e. 101-ben is együtt szerepel Demos és a Charisok papjával, Ditt. Syll. 521. — ³² A. Mommsen Feste d. St. Athen 196.

van a Charisok papnőjének egy Anth. Pal.-beli epigrammában (VII 733). Ennek teljesen megfelel az, amit Pausanias a Charisok akropolisi kultuszáról ír, hogy t. i. παρά δ' αὐταῖς τελετὴν ἄρουσιν ἐς τοὺς πολλοὺς ἀπόρρητον a beavatottak ottan misztikus cselekményt végeznek.³³ Ezzel szemben Demos isten a politikai életben született absztrakció, jellemző a IV. századi Athen demokráciás világára,³⁴ Wilamowitz (Kydath 201₄) szerint a népgyűlési határozatok ὅπως οὖν ὁ δῆμος φαίνεται χάριτας ἀποδιδούς formulájában kell keresni a Démos és Charis közös kultuszának forrását. Kétségtelen, hogy a Charisoknak a χάρις főnév „hála” jelentése szerint való értelmezése a IV. századtól már közkeletű lehetett,³⁵ ha nem is szorította ki eredeti fel fogásukat, de ez nem volna elég ahhoz, hogy egy ősi chthonikus kultuszba, melynek a néplélekben oly erős gyökerei vannak, befurakodjék egy merőben heterogén és amellett mesterségesen megteremtett istenalak. A titok megfejtéséért legtanácsosabb lesz az ősi görög vallási hagyományok hű krónikásához, Herodotoshoz fordulnunk. Munkája V. könyvének 82–88. fejezeteiben elmeséli, hogy az epidaurosiak a delphii jósdá tanácsára földjük terméketlenségének megszüntetése végett az atheniektől kapott szent olajfából xoanont készíttettek Damia s Auxesia istennőknek. A csodás hatású szobrokat Aigina elrabolta s Οἴη nevű helységében az epidaurosival azonos kultuszt rendezett számukra. Athen az anyag jogán háborút indított az istennők birtokáért, de kudarcot vallott s az egyetlen megmenekült férfit az atheni nők ruháik csattjával szurkálták halálra. Egészen bizonyos ebből, ha Herodotos nem is mondja, hogy ha az atheniek képesek voltak háborút indítani Damia s Auxesia szobraiért, vagy mondjuk óvatosabban, ha ilyen hagyomány keletkezhetett az istennők szobrairól, akkor ezeknek hívóik voltak Athenben, akik ápolták Damia s Auxesia kultuszát, nem is szólva arról, hogy meg kellett engesztelni a hagyomány szerint az expedíció miatt félelmetes haragra gerjedt istennőket. A két istennő véleményem szerint az akropolisi propylaiak déli szárnya helyén talált otthonra, nem mások ők, mint a tévesen Auxo s Hegemonénak nevezett Charis-pár.³⁶ Auxo csak kicsinyített alakja Auxesiának s a Hegemone helyén eredetileg volt Damiából a IV. század demokráciás városi népe erőszakos (?)³⁷ népetimológiával Dāmia > Dēmia közbenső foko-

³³ Paus. IX 35, 3. — ³⁴ Az a rajongó bámulat, mely az atheni államforma iránt pl. Perikles beszédében is (Thuk. II 37, 1) megnyilatkozik, igen alkalmas volt az ilyen Dēmos, Dēmokratia alakok megszületésére. Dēmosról bővebben Daremberg-Saglio s. v. és Pauly-Wissowa s. v. — ³⁵ Aristoteles Eth. Nik. 1133 a 3 διὸ καὶ χάριτων ἱερὸν ἐμποδῶν ποιοῦνται, ἵνα ἀνταπόδοσις ἢ τοῦτο γὰρ ἴδιον χάριτος. —

³⁶ Escher in Pauly-Wiss. s. v. Charites szintén a Charisok közé sorozza Damia s Auxesiát s többek közt ezt mondja: dem Namen Damia liegt derselbe Gedanke zu Grunde, der sich in Kultverbindung Dēmos u. Chariten (Athen) ausspricht. — ³⁷ A Damia szó etimológiája ma sincs megállapítva. Bechtel-Fick Griech. Personennamen 450 a

kon keresztül a Dēmos istent teremtette. Így kerültek össze a Charisok Dēmosszal. E feltevést egyéb körülmények is erősítik. Mint láttuk, Pausanias szerint az akropolisi Charisoknak misztikus kultuszuk van, ugyanezt mondja Herodotos az aiginai Damia s Auxesia kultuszáról s megerősíti ezt Pausanias is.³⁸ Nilsson Griech. Feste 416 szerint a csattokról szóló fenti mese magyarázatát a Damia s Auxesia kultuszában ismeretes két kar rituális verekedése adja meg. E verekedés Athenbe való lokalizálása arra enged következtetni, hogy ez az atheni Damia s Auxo, vagy mondhatjuk Charisok, kultuszában is ismeretes volt. Nem véletlen az sem, hogy az akropolisi Charisok oly szoros kapcsolatban voltak Aigina híres istenségével Hekate-Hegemone-val.³⁹ A két aiginai eredetű kultusz így Athenben is egymás mellé került. Az aiginai Οἷη helység, ahonnan az atheniek Damia s Auxo kultusza ered, egyike azon számos Οἷη nevű helyeknek, amelyek az orchomenosi gyarmatosok útját jelzik. Orchomenos annyira összefort a Charisokkal, hogy még nevét is a Charisok táncával magyarázták.⁴⁰ Az attikai Οἷη-ből eddig nem került elő semmi, talán elnyomta még az emléket is az akropolisi Damia s Auxo, de már az aiginai Οἷη-n megtaláljuk s a therai Οἷη-n is vizsontlátjuk Orchomenos főistenségét egy Λοκ(h)αία Δαμία felírású kövön (IG XII 3, 361). Nem lehetetlen az orchomenosi hatás az epidaurosi⁴¹ és troizeni⁴² Damia s Auxesia kultuszoknál. Gruppe még a spartai Damoiát s Auxesiát is ez utóbbiakhoz kapcsolja.⁴³ E két istennő itt Zeus Taletitas (< Talos-Helios, Wide Lak. K. 219) napistennel áll közösségben, aminck megfelel a lakoniai Charisok másik neve is, a Klēta v. Klenna és Phaenna v. Phēnē, „dicső” és „fényes”, s amellettt eszünkbe juttatják és megvilágítják számunkra a Charisoknak sok helyen előforduló érintkezését a Helios-kultusszal.⁴⁴ Spártában különben a kettős-Charisnak művészi emléke is van: az amyklaii trónt két Charis és két Hora tartotta (Paus. III 18, 10).

δημος szóhoz utalja, bár nem tudja eldönteni, hogy „ā oder ā?”. Ugyanígy Preller-Robert 747. 6. Ezzel szemben Danielsson, Eranos acta philol. Suecana (1896) 76 szerint Δαμία a δεμ- „ház” tövel függ össze s a δέσποινα-val azonos jelentésű. — ³⁸ Paus. IX 35, 3 az atheni Charisokról τελετὴν ἄγουσιν ἐς τοὺς πολλοὺς ἀπόρρητον. Jahn, Entf. d. Europa (Wiener Akad. Bl. XIX 38) szerint az akropolisi Hermest is azért hívta a néphumor ἀμύητος-nak, mert az ottani Charisok mysteriumában nem vett részt. Az aiginai Dam. s Aux.-ról Hdt V 83 εἰσι δὲ σφι καὶ ἀρρητοὶ ἰουργίαι és Paus. II 30, 4 cf. Hitzig-Blümmer a. l. — ³⁹ Paus. II 30, 2 θεῶν δὲ Αἰγινήται τιμῶσιν Ἐκάτην μάλιστα καὶ τελετὴν ἄγουσιν ἀνὰ πᾶν ἔτος Ἐκάτης cf. Lukian. Nav. c. 15 s Nilsson 398. — ⁴⁰ Pollux IV 59, Pind. Ol. XIV. — ⁴¹ Hdt. V 83. Le-Bas-Foucart (Fouilles d'Epidaure n. 51) inscr. 196 b θεῶν Ἀζεσίων Δαμίας Αὐξησίας. Az orchomenosi kapcsolatokról Gruppe Gr. Myth. 189. Az ünnepről Nilsson 413. — ⁴² Paus. II 32, 2. Zenob. 4, 20. — ⁴³ Gruppe 193. Le-Bas-Foucart Pelop. Inscr. 162 K. — ⁴⁴ Paus. III 18, 6 χαρίτων ἐστὶν ἱερὸν, Φαέννας καὶ Κλήτας. Alkman fg. 105. Helios és a Char.: Paus. II 34, 10, VI 24, 6. Usener Götternamen 131. Helios és a Horák: Porphyrr. de abst. II 7, Schol. Ar. Equ. 729. Plut. 1055.

Ezek az adatok eléggé igazolják azt, hogy a Charisok a termékenységű istenekre jellemző páros típushoz tartoztak. Kultuszaik is az ú. n. termékenységű rítusok szokásos vonásait tüntetik föl. Attikában az eleusisi istenek közt nekik is jut áldozat, s Aiginában is „eleusisi módon“ áldoznak nekik. A Demeterrel való rokonság még nemcsak abban nyilvánul, hogy híres attikai ünnepén, a thesmophorián, a Charisokhoz is imádkoztak, hanem abban is, hogy az ünnepbe tartozó Στήνια szócsatája teljesen analog az orchomenosi, aiginai, epidaurosi s troizeni Charis-ünnepok rituális harcaival, illetve agonjával. Az orchomenosi Charitiesia (Nilsson Gr. F. 413) agon volt, melyen táncoltak is, de a terményáldozat sejteti, hogy a versenyző karok eredetileg nem csupán a költészet gondtalan játékát űzték. A troizeni lithobolia már rendes rituális párharc (Nilsson 415) s az aiginai (és a vele Herodotos V 83 szerint azonos epidaurosi) rítusban szintén két kar áll egymással szemben s vív szócsatát. Herodotos (V 83) ez utóbbi kettős kar szervezőtéről is felvilágosít: a két démon (Charis) mindegyikének 10—10 karvezető férfi állt a szolgálatában χορηγῶν ἀποδεικνύμενων ἐκατέρῃ τῶν δαιμόνων δέκα ἀνδρῶν s ezek állították ki az asszonyi karokat.

Visszatérve már most az elisi kultuszra, benne a töredékes adatok mögött is a most vázolt és jellemzett Charis-kultusz vonásait fedezzük föl. Hogy két kar, Physkoa és Hippodameia kara szerepel benne, azt már fönt megállapítottuk, hogy pedig e kettős kar a Charis-kultuszokra jellemző, azt most láttuk. De vajjon a kettős karnak megfelelő kettős démon, páros Charis föllelhető-e az elisi ünnepen? Minden arra mutat, hogy föllelhető. A két Charisra kell ismernünk az elisi kettős kar mythikus alapító heroináiban, Physkoa és Hippodamiában. Physkoa neve, mely nagyhasút, kövéret jelent, értelemre nézve megfelel az Auxēsia, Azesia Charis-névnek s komikus mellékszinével nagyon jól illeszkedik bele az obscoen és gúnyolódó elemeiről (χοροὶ κέτροι) jól ismert agrár rítusckba. A másik Charis neve ránk-hagyott alakjában Hippodamia. Elisi hagyomány szerint ez a Hippodameia Oinomaos lánya, akit Pelops kocsiversenyben nyert el.⁴⁵ Itt a hagyomány kétségtelenül téved, legalább is az eredeti helyzetet illetőleg. Elis ősrégi lokális kultuszában kezdettől fogva semmi helye sem lehetett Pelops menyasszonyának, nemcsak azért, mert ez pisai volt, hanem azért sem, mert a Pelops-Hippodameia-monda csak a 25. ol. után, azaz az olympiai kocsiversenyek meghonosítása után keletkezhetett,⁴⁶ tehát jóval fiatalabb az elisi kultusznál. Aligha tévedek, ha a Hippodameia név itteni szereplésének kezdetét Elisnek az olympiai játékokkal való közelebbi kapcsolatának idejébe he-

⁴⁵ Paus. V 16, 4. — ⁴⁶ Wilamowitz-Moellendorf Pindaros 213. E kérdés különben az olympiai időszámításról folyó viták egyik sarkpontja, amibe itt nem akarok beleszólni; cf. Brinkmann Die olymp. Chronik, Rhein. Mus. 1915, 624.

lyezem, amikor is Pelopsnak Olympiában oly fényes hírű menyasszonya, a kocsiversenyek hősnője, a maga nagy népszerűségével kiszorította a részben Olympiába áthelyezett 16-os testület alapító hősnői közül az egyiket. Ennek a neve kellett hogy hasonlítson Hippodamia nevéhez, mert ez adhatta az első ösztönzést a cserére. Nem tudok ellenállni a csábító hipotézisnek, hogy ez a név a sok helyen ismert Charis-név, Damia volt. A változás, mely e Charis nevén esett, nem is volt oly erőszakolt a lóversenyek zajától hangos Olympiában s amellett a legszerencsésebben befejezte azt a munkát, mely a híres elisi kultuszon keresztül akarta Elis jogait Olympiára megszilárdítani. A Damia név esetleges hosszú ā-ja⁴⁷ a Hippodameia rövid ā-jával szemben nem igen lehetett akadály egy népies etimologizálás előtt, különösen amikor a Hippodamiával igen hasonló hangzású Hippodēmos, illetve dór területen Hippodamos név nem tartozott a ritkaságok közé.⁴⁸ Az elisi s aiginai Charis-kultuszok még a kettős karok szervezetében is meglepő hasonlóságot mutatnak. Amint Aiginában Damiának s Auxesiának 10—10 choregosa van, akik az ünnepi karokat szervezik és vezetik, úgy az elisi 16 asszony se tekinthető másnak, mint a két elisi Charis, Damia és Physkoa szolgálatában álló 8—8 choregosnak, akik e démonok ünneplésére a két kart felállítják (δύο χοροὺς ἰστάσι).⁴⁹

Az elisi Charisok nem sokáig tudták megőrizni függetlenségüket. Mint a 16 asszony énekelte hymnus ősi voltából következtethető, már jó régen beleolvadtak a titokzatos messi-ségből bikalábon döngő léptekkel megjelenő Dionysos kultuszába.⁵⁰ A hatalmas isten új kinyilatkoztatást hozott, mélyebben markolt a lelkekbe s máról holnapra thyiasokká avatta a Charisok jámbor híveit. Az ősi, bennszülött Charisok azonban sokkal mélyebben gyökereztek a hazai földben s a lelkekben, hogysem nyomtalanul eltűntek volna. A Thyia-ünnephez fűződő hagyomány fönntartotta a két Charis emlékét, az elisi asszonyok változatlanul megtartották a régi kettős kart s míg az ősi misztérium szent extázisában az új istenre vártak a hívő lelkek, a földkultuszok csodálatos konzervatívizmusával hívták a hymnus hangjai a szelíd, kegyes Charisokat.

(Budapest.)

LAJTI ISTVÁN.

⁴⁷ L. a 37. jegyzetet. — ⁴⁸ Bechtel-Fick Gr. Personennamen 90. Hasonlóan okoskodik Wilamowitz Pindaros 64: Wann u. wie Telamon zum Bruder des Pelcus gemacht ist, wissen wir nicht, dürfen aber annehmen, dass der Anklang der Namen Aias u. Aiakos den Anhalt bot. — ⁴⁹ Nem lehetetlen, hogy a Herának felajánlott peplos szövése, mely szintén a 16-ak kötelességei közé tartozott, eredetileg a Charis-kultusszal függött össze. Egész csomó adat szól arról, hogy a Charisok valamelyik istennek, Aphroditénak v. Dionysosnak, peplost szőnek, így II. V 338, Kypr. fg. 3, Argon IV 423 stb. — ⁵⁰ A Charisok és Dionysos egyébként is igen sűrűn előforduló kapcsolatairól l. Escher összeállítását Pauly-Wiss. s. v. Charites.

A TEMPLOMI VÉDŐSZENTEK¹ ÉS A HELYSÉGNEVEK.²

I.

Az ószövetségi zsidó vallás gyakorlásában nagy szerepe volt a külső istentiszteletnek. Ez a külső előírtas istenimádás megnyilatkozott a mindennapi istentiszteletben, de különösen egyes megállapított határnapokon jutott kifejezésre; oly alkalmakkor, mikor a zsidóság valamely emlékezetes eseményt megünnepelni akart, mikor ünnepeket ült. Krisztus eljövetelével megszűnt az ó-szövetség s az új kezdődött s ekkor nagyon világossá vált a „nem jöttem felbontani, hanem tökéletesíteni a törvényt“, mert nemcsak a vallási igazságok tekintetében, hanem az istentisztelet külsőségét illetőleg is folytatódik a régi világ, csak hogy más, tökéletesebb formában. Így szent Pál³ jelenti már, hogy az új vallásban is vannak ünnepek, de más itt a jellegük, más a formájuk, mint a zsidóknál. A II. és III. századbéli egyházi írók pedig a dies dominicáról, a pascha-, pentecostes- és epiphaniáról tesznek említést s ugyancsak a II. századból vannak adataink arra is, hogy az egyház nemcsak az Urat ünnepli, hanem az Istenanyát is és mellette mindazokat a hőselekkü egyéneket, kik hitükért a vértanúhalált elszenvedték. A hitvallók ünnepléséről csak későbbi — V.—VI. századbéli — feljegyzések értesítenek s ezekből tudjuk, hogy Symmachos pápa 500 körül Rómában szent Szilveszter és toursi Szt. Márton tiszteletére az „ecclesia ad S. Sylvestrum“ és az „ecclesia ad S. Martinum“-ot építette.⁴ Ez az értesülés, hogy címmel — ad S. Sylvestrum, ad S. Martinum — ellátott templomok épültek Rómában, a templomcímekre irányítja figyelmünket, melyeknek nagy jelentőségük van a helységnevek megoldásánál is.

A templomcím (titulus) nem egyéb, „mint azon titok vagy szent, akinek tiszteletére van a templom felavatva. Ha szent az illető, ezt patrónusnak is szokták nevezni és az ünnepet patrocíniumnak. De a titkot (pl. szent kereszt, olvasó, Szentháromság) nem lehet patrónusnak mondani, ezért mondjuk ezt az ünnepet a templom címe ünnepének (titulus ecclesiae), amely név alatt a titkokat és szent pártfogókat is lehet érteni.“⁵

A templomcímeket külső jelek, t. i. az oltár mögé helyezett képek (oltárképek) szokták jelezni, amely szokás régebben is megvolt, de különösen a trieri tartományi zsinat e határozata óta: „Praecipimus, ut in unaquaque ecclesia ante vel post

¹ Helyesebb volna „templomcímek“.

² V. ö. Schwartz, E., Die Kirchenpatrozinien und unsere deutschen Ortsnamen in Westungarn. Neue Post, 1920, IV, 20.

³ Szent Pál, a Cor. I. 5, 7.

⁴ V. ö. Dörfler, Peter: Die Anfänge der Heiligenverehrung. München, 1913. Mihályfi Ákos: A nyilvános istentisztelet. Budapest, Szent-István Társulat, 1918.

⁵ Mihályfi, i. m. 111. l.

vel supra altare sit imago vel sculptura vel scriptura vel pictura expresse designans et cuilibet intuitu manifestans, in cuius sancti meritis et honorem sit ipsum altare constructum“, lett általánossá, úgyhogy ma az egész egyházban mindenféle a templom címe művészi alakban is kifejezésre jutott s így mindenkítől könnyen felismerhetővé vált. Még tovább is ment az egyház a templomcím fontosságával, amennyiben legrégibb idő óta a plébániákat is ezek által különbözteti meg egymástól, mikor így jelzi őket: parochia ad S. Martinum, p. ad S. Josephum, p. ad S. Georgium stb.

Hogy ki legyen valamelyik templom védőszentje, vagy helyesebben, mi legyen valamely templom címe, arra különösebb egyházi előírás nincsen. Ennek választása vagy a hithirdetőktől, vagy a templomalapítótól, vagy magától a néptől is függött. A legrégibb időkben, a hithirdetés idején, mikor a pogányságot kellett legyűrti, az egyház nagy taktikával és finom érzéssel oly szenteket vonultatott be a templomokba különös tisztelet tárgyául, kiket valamiképen szembe lehetett állítani a pogány istenekkel. Nagyon találóan ír erről Fastlinger, mikor azt mondja: „Die römische Missionszeit stellte gerne S. Georg und S. Johann B. dem Mithras, S. Georg und S. Michael dem Herkules, S. Michael einer heidnischen Seegottheit entgegen; die bajuwarische Mission S. Martin, S. Georg und S. Stephan dem Wotan, S. Peter dem Donar, S. Michael dem Wotan *Donar* oder Ziu; S. Stephan dem Frô; die hl. Maria der Holda, Freya, Ostara, Perchta; S. Margareth mehr einer finsternen Göttin (Hel?). Die nachkonstantinische Zeit bevorzugte im römischen Altbayern die heiligen Märtyrer Georgius und Laurentius, auch S. Johann B., Petrus und Martinus heben sich in der ganzen bajuwarischen Zeit heraus. Zu allen Zeiten hoch verehrt waren die heiligen Apostel und die Muttergottes.“¹ Ebből az időből Nyugatmagyarországon szenthelyeink nincsenek.

Minálunk csak akkor épülnek templomok, mikor Szent István felismeri az államforma és műveltség szempontjából is a kereszténység fontosságát és mikor ennek terjesztése céljából Bajorországba, főleg Salzburgba és Passauba hittérítőkért küld. A hittérítők megérkeznek, dolgoznak és munkájuk betetőzésére templomokat emelnek. Mi sem természetesebb, mint az, hogy ők azoknak a szenteknek tiszteletét terjesztik, kik hozzájuk közel állnak, kiknek életét hazájukban megismerték és akikhez az új földön is ragaszkodtak. A szentek kultuszára vonatkozólag pedig tudjuk azt, hogy minden szent tiszteletének megvolt a maga virágkora, mely arra az időre esik, mikor ereklyéit (reliquiáit) a temetkezési helyről átvitték valamelyik templomba, hogy ott különös tisztelet tárgyául kitégyék. De emellett volt a szenteknek még különös tisztelő köre is, sőt még vidékek szerint is különböző volt a tiszteletük. Így szerzetes szenteket a hozzájuk

¹ Fastlinger, M.: Die Kirchenpatrozinien in ihrer Bedeutung für Altbayerns ältestes Kirchenwesen. München, G. Franz, 1897. 11. l.

közel álló rendek részesítették speciális hódolatban, a lelkipásztorkodás terén érdemeket szerzett szenteket pedig a pásztoráló papság karolta fel. Salzburgi szentek Salzburg és vidékén, rajnamellékiek pedig a rajnamenti tartományokban találtak legnagyobb tiszteletre. Így tudomásunk van arról, hogy szent Benedeket és szent Mártont a bencések, szent Emmerant a regensburgiak, szent Rupertet és szent Pétert a salzburgiak tisztelték és terjesztették tiszteletüket. Szent Sebestyén és szent Rókus a késői középkorban jutottak érvényre, mint a pestis elleni védőszentek, szent Miklós vizek mellett örvendett nagy hódolatnak, a Szent Kereszt tisztelete pedig a VIII. sz. második felében és a keresztes hadjáratok idején virágzott fel.¹

Mihozzánk Salzburgból és Passauból jöttek térítők s ezek között biztosan sok volt a szent Benedek-rendi. Éppen azért egy cseppet sem csodálatos, hogy nálunk oly gyakran szerepel Szent Márton mint templomcím, mit a hittérítőkön kívül elősegített még az a körülmény is, hogy a toursi nagy szent bölcsője Pannoniában ringott. Mások, Szent György, Szent Mihály és az apostolok tiszteletét hozták és terjesztették, míg nem az első magyar királyt és fiát is szentté avatta az egyház s a hazai hívek ezeket is megtették új templomok védőszentjeivé.

A templomcímek tárgyalásánál még egy más körülményt sem szabad figyelmen kívül hagynunk, azt t. i., hogy sok templom évek múlva különös alkalmakkor (pl. új templomszentelés-kor) eredeti címét megváltoztatta vagy mint Greinz írja: „es sind viele durch ein Sekundärpatrozinium verdunkelt oder mit der Dedikation der Hauptaltäre² verwechselt worden“.³ Ezt az eljárást azonban újabban nagyon megkötötte a szentszék, amennyiben az oltár címmegváltoztatását a saját engedélyétől tette függővé,⁴ úgyhogy ez a változás tehát már a ritkaságok közé tartozik. Mégis rá kellett világítanunk e pontra, mert a mi helységneveink közt is vannak olyanok, melyek ilyen alkalomnak köszönik eredetüket vagy éppen az eljárásban találják magyarázatukat.

A templomcímek hamarosan fontos szerephez jutottak az egyháziak hivatalos érintkezéseiben. Azt olvassuk pl. „plebanus Sancti Martini de Sabbaria“,⁵ vagy később használatba jön a „plebanus ad S. Gotthardum“, „a parochus ad S. Josephum sit“. A matrikulákat is így felírásózzák: „Liber Mortuorum parochiae

¹ Fastlinger, i. m. 12. l.

² Az oltárkövekben valamely szent ereklyéi szoktak lenni. Ha új oltárt szentelnek, akkor ez annak a tiszteletére történik, akinek ereklyéi az oltárköben benne vannak. Így megtörténhetett, hogy a templom is más szentnek volt dedikálva s az oltár is, s így az új oltárral megváltozott a templomcím is.

³ P. G. R., Die Heiligen-Patronate der Kirchen und Kapellen in der Erzdiözese Salzburg. Salzburg, 1895. 5. l.

⁴ S. R. C. 2752. ad 5-um.

⁵ Cásni, VII. 729.

ad S. Emericum, Liber Copulatorum parochiae ad B. Mariam Virginem". Ezt a hivatalos latin formát aztán lefordítják a nemzeti nyelvre és beszélnek a „Pfarrer zu S. Joseph“, vagy a „Pfarrer von St. Gotthard“-ról. Hogy ez tényleg úgy volt, jelzi minden hivatalos íráson kívül a németeknél (pl. Münchenben) ma is szokásos beszédforma: „ich geh' nach S. Bonifaz zur hl. Messe“, „ich bin in St. Moritz getauft worden“ stb. S ahogyan e szokás a németeknél járta és még ma is járja, úgy járhatta a nyugatmagyarországi német telepeseknél is, kik amúgy is egyenes leszármazottjai a németek bajor ágának.

De más szempont is hozzájárult ahhoz, hogy templomcím-ből helységnév lett s ez az volt, hogy minden templom (különösen az elején) kulturcentrum volt. „Erst kommen die Pfarrkinder, dann die Pfarre, und die Pfarrkirche“.¹ A hívek a krisztianizálás előtt még nagyon távol álltak egymástól, később azonban az új hit csepegtette őket s az első szervezetbe, az egyházközségbe, tömörítette őket. Ez az új egyesülés, melynek a templom adott tulajdonképpen életet és jelleget, elég volt arra, hogy erről szervezetét is elnevezze, hogy a templom címével a helységet is, melyben lakik, jelezze.²

E tárgyi kérdések mellett nem szabad megfeledkeznünk egynéhány nyelvi szemponttól sem.

A legáltalánosabb és a legkönnyebb felismerni azokat a templomcímekből eredő helyneveket, melyek még ma a „Sankt“ jelzővel vannak ellátva, pl. St. Gotthard, St. Martin stb. E neveket mi első pillanatra egyes nominativusoknak gondoljuk, pedig tulajdonképpen praepositíós dativusokból nyerték ez alakjukat az előljáró szócsoka elvetésével. (A von St. Gotthard, az in St. Martin kifejezéseknél elmaradt a „von“ és „in“).

Vannak aztán oly helyneveink, melyek genitivusos formát mutatnak (S. Margarethen, Allerheiligen). Ezek mellett elmaradt a város, templom vagy efféle könnyen odaérthető birtokot jelző szó s csak a genitivus maradt vissza. Ezeknek a jelzéseknek elliptikus helynév a nevük³ s ily beszédmódból fejlődik: „Wir gehen zu Müllers, Schulzens oder bei Meiers.“⁴

Igen gyakran részint a rövidségre való törekvésből, részint meg azért, mert értelemzavar nem állt elő, egyszerűen elhagyják a Sankt-ot. A Rába és Lapincs völgyében a nép ma is azt mondja „ich gehe nach St. Gotthard“ helyett „i gē v gēudho“d“, s csak ott tartotta meg a Sankt-ot, ahol azt könnyen összeolvaszthatta az azután következő névvel. Ily szokásból fejlődtek a népies *sammi^{stn}* (St. Martin), *sankhēimmst* (St. Emerich),

¹ Kleinpaul, R., Die Ortsnamen im Deutschen. Berlin u. Leipzig, Göschel, 1912. 49. l.

² V. ö. Kluge, Fr., Deutsche Namenkunde, Leipzig, Quelle u. Meyer, 1917. 37. l.

³ V. ö. a genitivus ellipticussal: Ciceronis Terentia sc. uxor. vagy pl. ventum erat ad Vestae sc. templum.

⁴ Mentz, F., Ortsnamenkunde, Leipzig, Quelle und Meyer, 1921. 92. l. — V. ö. Kleinpaul, R., i. m. 105. l.

summerain (Sankt Maria) s több efféle alakok, melyek mellett csak a feljegyzések őrizték meg a mai alakot.

Arra is van példánk, hogy elmaradt ugyan a Sankt jelző, de azért a tulajdonnév nem maradt meg pusztán úgy, ahogyan volt, hanem valamely értelmezővel bővülve új összetétellé lett. (Frauenkirchen, Mariendorf). Ilyenkor nehézségek állnak elő a névmagyarázatnál, mert a templom védőszentje neve összeeshetik valamely más személynévvel. Ezért mondja Mentz is: „(Die Ortsnamen mit Heiligennamen) sind meist an dem vorgeschzten Sankt leicht zu erkennen, wo dies fehlt, lässt sich bei Bestimmungswörtern, die auch als Heiligennamen vorkommen, nur aus der Geschichte des Ortes entscheiden, ob man es mit einem Heiligen oder mit einer profanen Persönlichkeit zu tun hat.“¹

Históriai tudás nélkül, oklevélbeli adatok nélkül nagyon megbizhatatlan a helynevek magyarázata, de a most tárgyalandó szakasznál különösen szükség van ezekre, mert sok idegen szó került a templomcímekkel a nép szájára, mely — tudjuk — a nehezen ejthető és az előtte érthetetlen szavakat hamarosan átformálja s belőlük gondolatvilágának megfelelően gyorsan új fogalmakat és szavakat terem.

E tárgyi és nyelvi megjegyzések előrebocsátása után a következő nyugatmagyarországi német helységneveket sorolhatjuk e kategóriába:

1. *Allerheiligen*² (Pinkaminszent), Vas m., körmendi j.

Már 1221-ben jelzik okleveleink az Ecclesia Omnium Sanctorumot s 1297-ben már ezt olvassuk: Mendzenth. A mostani plébánia későbbi keletű, 1698-ban állították fel.³ A templom azonban most is a Mindenszentek tiszteletére van felavatva.⁴ „Allerheiligen“ plur. genitivusban áll, amely mellé a „Kirche“ vagy „Pfarre“ gondolandó. Nevét föltétlenül a templom védőszentjeinek köszöni.

2. *Andrä, St.* (Mosonszentandrás), Moson m. nezsideri j.

A hagyomány azt tartja, hogy a község népe azon magyar falvakból való, melyeket valamikor a Fertő elöntött. Később németek jöttek ide hozzájuk s túlsúlyban lévén, elnémetesítették a falút. Hogy mennyi igaz ebből, nem tudjuk. A perga-

¹ Mentz, F., i. m. 89. l.

² A helységnevek német alakját Zsombor G., Westungarn, Ödenburg, Corvina A. G., 1919. c. füzetéből veszem.

³ Az oklevéltanyag, amennyiben külön nem idézem, e műből való: Csánki Dezső, Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. Budapest, Akadémia, 1894 (II.), 1897 (III.)

⁴ V. ö. a templomcímekre való utalásokat mindig az egyházmegyei sematizmusokkal. Vas megyére vonatkozólag „A szombathelyi püspöki megye papságának névtára. Szombathely, Egyházmegyei könyvnyomda, 1910“, Sopron és Moson vármegyére pedig a „Schematismus Venerabilis Cleri Almae Dioecesis Jaurinensis pro anno Domini 1918. Jaurini, 1918.“ volt mértékadó.

ment 1437-ből tényleg magyar nevet őrzött meg: Zenthandras-t, Lipszkyknél azonban a 19. sz. elején már St. Andrä van jelezve.

A helységnév a templomcímmelel esik össze, amennyiben Szent András apostol az egyház patronusa. Egyébként *St. Andrä* elliptikus helynév.¹

3. *Emerich, St.*, (Szent Imre, illetőleg Felsőrönök) Vas m., szentgotthárdi járás.

A közigazgatás ugyan sem a német, sem a megfelelő magyar elnevezést hivatalosan nem ismeri, de az egyházi nyelv és a nép nyelve így nevezi a felsőrönöki templomot és közvetlen környékét. A régi okiratok e helyről még nem tudnak, s az egyházmegye historikusa azt jelenti, hogy újabkori a templom és a plébánia, melyet Szent Imre herceg tiszteletére állítottak fel.² A helységnek a templom védőszentje adott nevet s egy régi dativusnak praepositio nélküli alakja.

4. *Frauendorf*³ (Dunakiliti), Moson m., rajkai j.

Ez a helység a későbbi középkorban eredeti nevét megváltoztatta. 1440-ben ugyanis egy nemesember előneveként előfordul e szó: Frawndorff, s 1480-ban a német névnek megfelelően helységnévként találjuk Azonfalwa-t, de ezután ugyanazt a helyet Kiliti, Keleti, Kelet, Klet jelzi. Frauendorf — Asszonyfalva a Boldogságos Szűzre utal, akit a nép nyelvén „Unsere liebe Frau“-nak szoktak mondani. Jelenthetne egyszerűen asszonyt is, de a következő helynevek (Frauenkirchen, Frauenhaid) pontosan azt mutatják, hogy itt csakis az Istenanyáról lehet szó. Egészen bizonyos lenne a név értelmezése, ha a kiliti templom a Boldogságos Szűz tiszteletére volna consecrálna. De nincsen, hanem a Szentháromság a titulusa s az egyházi krónikás nem tud egyebet róla, mint azt, hogy régi plébánia.⁴ Én azt hiszem, hogy itt templomcímváltoztatással van dolgunk, s hogy a község nem volt a királyné (asszony) birtoka, különben Königinndorf lenne a neve.

5. *Frauenhaid*, Klein-, (Kisboldogasszony), Sopron m., nagymartoni j.

Anyakönyvei e községnek 1661-ből valók. Valószínűleg egy ez a helység azzal a pusztával, melyet a Sopron m. oklt. Pred. Bodogazzonfalua néven 1425-ből említ és amely pusztá Lánzsér várának tartozéka volt.⁵ A templom oltárképe az Assumptio B. M. V.-t mutatja, tehát a Boldogasszony, a Liebe Frau mását, amely aztán a helység nevének is alapul szolgált. A név a Haide-val (pusztával) van összetéve.

6. *Frauenhaid*, Unter-, (Lók), Sopron vm., soproni j.

Possessio Felsewlook, Alsowlook jelenik meg 1425-ben az

¹ V. ö. Schwartz. E., Die Bezeichnung der Tage im mittelalterlichen Pressburg. Pressb. Zeitung, III. 31. 1918.

² Szombathelyi névtár. 1910. 63. l.

³ V. ö. Umlauft, ... 63. l.

⁴ Kiss-Sziklay, A katolikus Magyarország. Budapest, Szent István-Társulat, 1902., II., 640. l.

⁵ Nagy S., Sopronvármegyei oklevéltár. II. 99. l.

oklevelekben s úgy jelzik ezt a helyet, mint a lánzséri vár tartozékát. Lipszky Frauenheid névvel jelzi s a közigazgatás, hogy Ober- vagy Klein-Frauenhaid-tól megkülönböztethesse, Unter-Frauenhaidnak nevezte el. Ez a hely is a Boldogasszonytól, az Assumptio B. M. V.-tól, kinek ezt a templomot ajánlták, kapta nevét.¹

7. Frauenkirchen, (Boldogasszony), Moson vm., nezsideri j.

A monda azt tartja, hogy Giletus herceg Leányvölgyben megszerzett egy nagyon szép leányba, kinek neve Mária volt. Mikor a herceg háborúba indult, bosszúra gondolt felesége (ki ura titkáról egyik szolgálja útján értesült) és Máriát és anyját a leányvölgyi tóba dobatta. Az ártatlan anya és leány, ki nem tudta, hogy a herceg család ember, bizonyították ártatlanságukat, de hiába. A hercegné megmaradt elhatározása mellett s a tóba dobatta a szép leányt anyjával együtt. Az anya a kegyetlen halál előtt még átkot szórt a hercegnére, a községre, mely nem védte. Másnap dagadni kezdett a Fertő s elnyelte Leányvölgyet s mindazokat a községeket, melyek a mai Fertő vidékén állottak. De a hercegné is megbűnhődött tetteért, amennyiben esztét vesztette. Mikor Giletus hazajött a háborúból, mindenről értesült. Most öbenne is felébredt a bűntudat s bűnbánatul meztláb Rómába zarándokolt és a hely közelében, ahol Mária halálát találta, kolostort és templomot építtetett és ezt Frauenkirchennek nevezte.² Más verzió szerint „a Fertő II. Endre idejében annyira megáradt, hogy több falut elnyelt, melyek helyébe 1240-ben Boldogasszonyt alapították. Régi templomát, mely 1530-ban épült, a törökök, midőn Bécs alá mentek, elpusztították, azonban Eszterházy Pál herceg 1680-ban újat építtetett helyébe és Szűz Máriának csodatevő képét Franknóról ide hozatta, azonkívül a ferencrendiek számára a templom mellett kolostort emeltetett”.³ Megint egy másik feljegyzés azt mondja: „Ursprünglich Maria Haid genannt und auch geschrieben, weil vor 1335 rings herum eine der hl. Maria geweihte Capelle unter Giletus (erbaut wurde und) weit und breit nur Haide war... im J. 1395 wurde die Kapelle zerstört durch die Türken. Im J. 1680 bekam es von Eszterházy der Franziskaner Orden und ist seither ein Wallfahrtsort. Der Ort Frauenkirchen kann daher den Namen haben, wegen (des) Gnadenbild(es) der Mutter Gottes in der Kirche.”⁴ Ezen adatok mellett a Fontes rerum Austriacarum⁵ 1324-ben Poss. Zenmaria-t s 1378/9-ben Zentmaria-t jegyzett fel. Lipszky Frauen-Kirchent ír, a schematismus Fraukirchent. A helységnévknek a Nativitas B. M. V. (Kisboldogasszony) szolgált alapul.

8. Georgen, St., (Vizlendva), Vas m., muraszombati j.

E községnek 1698-ban már plébániája volt, de régibb időből hitelesen megállapítható nevét nem tudtam megtalálni. A temploma Szent György oltalmába van ajánlva, kitől a köz-

¹ Blaschek soproni főszolgabíró úr azt írja, hogy Lók eredetileg Alsó-Márialak volt. Oklevélben ennek nyomára nem akadtam. De érdekes, hogy a hagyománytól megőrzött magyar név mennyire egybeesik a némettel!

² Thirring, G., Führer durch Sopron (Oedenburg) und die ungarischen Alpen. Sopron, Dunántúli Turista-Egyesület, 1912.

³ Révai N. Lexikon, III. 480.

⁴ Pesty, Helységnévtár. Kézirat a Magy. Nemz. Múzeumban.

⁵ Font. r. II. Abth. XVI. Bd. II. Th. 102 és 330.

ség nevét is vette. Nyelvileg tekintve itt is genitivus ellipticussal van dolgunk.¹

9. *Gotthard, St.*, (Szentgotthárd), Vas m., szentgotthárdi j. Jongelinus a ciszterci apátságokról írt művében azt írja: „Sancti Gotthardi Abbatia . . . sita in Comitatu . . . Castri ferrei. dicta vulgo Gotho, fundatur anno 1183“;² mások szerint 1184-ben létesült. Heimb szintén 1183-ra teszi az alapítási évet s így emlékezik meg róla: „Bela III. . . Hungariae rex, Geisae II. filius, Abbatiam alteram regia munificentia adjecit, quam Beatissimae Matri Virgini sacram, vulgo Gotho, seu ad Gotthardum dici, atque a Cisterciensis Ordinis Alumnus voluit possideri; nomine interim veteri hodieque servato.“³ Az Árpád-kori új okmt. (VI. 193) oklevelei közt először 1198-ban jelenik meg Szentgotthárd neve (in Sancto Gotthardo), s a későbbi okiratok gyakran hozzák e helységnevet. Így 1218- és 1257-ben „ecclesia S. Gothardi“-ról olvasunk, 1217- és 1451-ben meg „Sanctus Gotthardus fordul elő hites leveleinkben. Egyébkor meg „Abbas de S. Gotthardo“ (1338, 1353, 1354. 1480), „coenobium S. Gotthardi de ord. Cisterciensium (1221), „ecclesia B. Gotthardi mart. de Szent Gotthard“ (1391 körül), „abbacia monasterii, B. Mariae virginis de S. Gotthardo“ (1441) olvasható a pergamentek lapjain. A XVIII. sz. második felében pedig így fordul elő: „Oppidum S. Gotthardi, hodie vulgo Szent Gotthard dicta,“⁴ a XIX. sz. elején Sankt Gotthard, Szent Gotthardt, Monostor⁵ s horvátul Monostur a neve, ma pedig Szentgotthárdnak hívják és írják.

Csánki az oklevélbeli adatok mellé azt írja, hogy itt Szent Gotthárd tiszteletére épült ciszterci apátsággal van dolgunk.⁶ Ezt nem lehet egyenesen megcáfolnunk, de mégis gondolkodóba esünk fölötte, ha arra gondolunk, hogy a Rend statútumai szerint minden apátság a Boldogságos Szűz tiszteletére alapítandó és ha Heimb idézett sorait „quam Beatissimae Matri Virgini sacram“ idézzük emlékezetünkbe. A tényállás talán ez: Szentgotthárdon az apátság létezése előtt állt már egy templom Szent Gotthárd tiszteletére. Később a fentemlített kegyúr jóvoltából e templomról elnevezett helységben ciszterci apátság létesült a Boldogságos Szűz tiszteletére, de úgy, hogy a plébánia-templom védőszentje továbbra is Szent Gotthárd püspök maradt. Csak így érthető, hogy az alapítási évek után kifejezetten „ecclesia S. Gothardi“-ról beszélnek az oklevelek s nem „ecclesia B. M. V. ad S. Gotthardumról“. A XIV. stb. századon keresztül sok kellemetlenségnek és pusztításnak is ki van téve az apátság, úgyhogy 1734-ben újjáépítésre szorul. Ezekben a zavaros időkben történhetett valami templomcím vál-

¹ V. ö. Paul, H., *Deutsche Grammatik*. Halle, Niemeyer, 1917 II. 155. l. és Kleinpaul, R., *Die Ortsnamen im Deutschen*. Berlin-Leipzig, Göschel, 1912. 105. l.

² V. ö. A kiváltságos ciszterci Rend zirci, pilisi, pásztói és szentgotthárdi egyesített apátságainak névtára az 1910–11. iskolai évre Budapest, Stephaneum, 1910. 56. ll.

³ Heimb, Theophil, *Notitia Historica de ortu et progressu Abbatiae S. Ord. Cisterciensis B. M. V. ad S. Gotthardum dictae etc.* Viennae, 1764, 32. l.

⁴ Heimb, i. m. 56.

⁵ Lipszky térképe.

⁶ Csánki, i. m. II. 797. l.

toztatás, mi — mint fentebb láttuk — lehetséges volt, mert 1441-ben fordul elő először „Abbasia monasterii B. M. V.“. 1734-ből, mikor az oszt-rák heiligenkreuzi apátság birtoka lett,¹ egészen biztos adataink vannak arra, hogy a Boldogságos Szűz lett a templom védője, a templom patronája. Mindamellott érdekes, hogy a régi titulus ecclesiae sem szűnt meg, mert egy mellékoltárt akkor is Szent Gotthárd püspököknek dedikáltak. S mennyire a köztudatban élt és él a régi patrocínium, bizonyítja a szombathelyi egyházmegyei névtár, hol ez áll: „Templom a Nagyboldogasszony és Szent Gotthárd püspök tiszteletére.“²

A község neve összeesik az ősi templom patrónusának nevével.

10. *Johann, St.* (Mosonszentjános), Moson vm., magyar-óvári j.

A legrégibb feljegyzésekben Zenthywan (1296, 1420, 1440), később Zenthyanus, Zenth Iwan (1451, 1468) néven szerepel helységünk. Lipszky térképén Szent Jánost találunk. A hely neve összefügg a templom patrocíniumával, mely S. Joannes Bapt. (Keresztelő Szent János), kinek a magyarban Iván, a németben Johann Babtist vagy Johann der Täufer a megfelelője.

11. *Jörgen, St.* (Lajtaszentgyörgy), Sopron vm., kismartoni j.

Az első hirt e helységről 1351-ből kapjuk, amikor is Villa Zenthgurg volt a neve. 1420 körül, 1432- és 1499-ben Zenthgyurgh, 1487-ben Zenthgyergh, 1464-ben meg Zentgerg a jelzése. Lipszky Szent-Györgynek írja. A matrikulák 1658-ból valók s már innen is világos, hogy Szent György vértanú tiszteletére építették a templomot. A védőszentje ma is Szent György, Sankt Georg, vagy népiesen Sankt Jörg. Ettől a népies alaktól származik a német helységnevé.

12. *Katharein, St.*, (Pósaszentkatalin), Vas m., németújvári j.

Újabbkori plébánia, mely csak 1804-ben létesült. Lipszky egyszerűen csak Kathreint ír térképére. Mégis a templomcímvel függ össze a helységnevé, mert a „Sankt“ akárhányszor elmaradhat helységeink neve mellett. A templomot ugyanis Szent Katalin tiszteletére szentelték fel.

13. *Königsdorf*, (Királyfalva), Vas m., szentgotthárdi j.

Oklevélben először 1428-ban jelenik meg: Kyralfalwa. A 18. században már Königsdorf a neve. Egy 19. századbéli feljegyzés azt mondja: „A név eredetéről azt állítják, hogy hajdan Szent István király oszlópa állott a helységben, melytől a falu és templom nevét viseli.“³ De nem ez az eredete a névnek, hanem a templom védőszentje: Szent István király, kit a nép — a német úgy, mint a magyar — akárhányszor csak szent királynak mond. S ebből a beszédmódból lett a Heiligen-königsdorf helyett röviden csak Königsdorf.⁴

SCHWARTZ ELEMÉR.

¹ Békefi R., A magyarországi ciszterci Rend milleniumi emlékkönyve. Budapest, 1896. 79. l.

² Névtár, i. m. 75. l.

³ Pesty, Helységnevtár.

⁴ Pinkaszentkirályon is Szent István király a védőszent és Szentkirályon Szombathely mellett is.

ASCENSIO AENEAE II.

(Újabb kutatások az Aeneis VI. énekének magyarázatához.)

„Versinke denn! Ich könn! auch sagen: steige!“
Goethe, Faust II.

Az Acheron-parti jelenethez.

Az EphK. 47[1923]22 s k. lapjain megjelent Ascensio Aeneae című dolgozatomban¹ igyekeztem a vergiliusi alvilág kosmikus elhelyezését a költő szándéka szerint való egységében kidomborítani. Vergilius először a föld üreges belsején át vezet-teti Aeneast a Sibyllával (268):

Ibant obscuri sola sub nocte per umbram
perque domos Ditis vacuas et inania regna.

Ezután következik a hasonlat a bizonytalan holdfénytől alig-alig megvilágított erdei útról. Majd áthaladnak az Orcus torkán. *Hinc via Tartarei quae fert Acherontis ad undas.* — Az Acheron és Cocytus összefolyása lenne azután az a pont, ahol felfogásom szerint Aeneas kilép a föld belső részéből a déli félteke színén, és ahol csakugyan, hacsak egy hasonlatban is, de mint első dolgozatomban kiemeltem (42. l.), valóságot leplező hasonlatban, felcsillan a napfény és a tenger.

A lelkek vannak itt oly sokan (310):

ad terras gurgite ab alto
quam multae glomerantur aves, ubi frigidus annus
trans pontum fugat, et terris immittit apricis.

Az ókorban nemcsak Görögországra szorítkozó hit szerint — a legnagyobb tömegben Egyiptom adhat példákat — a lelkek valóban madarak alakjában szoktak elszállani, valóban a tengeren át, mint rögtön látni fogjuk a lenyugvó naptól süttött földre. A hasonlat sejtelmes távlatába emelve kibontakozik itt a táj képe, amelynek különben Vergilius a vizek leírásán, s a tulsó part kákájának említésén kívül egyetlen szót sem szentel. Felfogásom mellett eshetik most a mérlegre az is, hogy ugyanitt a másik, tisztán irodalminak tetsző, de mint Norden megjegyzi,² már Bakchylidesnél is alvilági környezetben előforduló hasonlat (309):

quam multa in silvis autumni frigore primo
lapsa cadunt folia —

szintén valóság rajzának bizonyul egy keresztény látomásban. Az Acta S. Perpetuae tartalmazza azt a visiot, amelyben Szt. Saturus e világon kívül ragyogó fényt s hatalmas térséget látott; ezen a térségen, mintegy kertben, nagyságukra nézve ciprusokhoz hasonló fák álltak — *quarum folia cadebant sine*

¹ Sajtóhibák javítása s pótlások u. o. 150 (rövidített jelzése: K).

² Kommentárjában, amelynek itt is, és a következőkben is, közelebbi megjelölés nélkül mindig a szóbanforgó helyhez tartozó megjegyzéseire utalok.

cessatione.³ Talán itt is megengedhető a föltevés, hogy Vergilius valamelyik forrása szerint valóban voltak fák hasonló vidéken, mint ahogy az orphikus aranytáblácskák is tudnak egy-egy ciprusról a másvilági vizek partján (Orph. fr. p. 104/5 Kern), s e fák lappanganak a költői hasonlóan. — Itt a parton száll Aeneas Charon hajójára, hogy a szennyesen örvénylő földi légkörön át a hold-régió égi mezőire vitorlázzék.

Egyelőre azonban vissza kell térnünk ahhoz a ponthoz, ahol hősünk a déli félteke színére ér. Ezt a topographiai felfogást én (29 k., 41 k.) a 296/7, 535—9, s a 641. sor magyarázatán kívül főképen Pindarosnak egy threnos-töredékével támogattam (fr. 129. K 31), amely szerint a halottaknak „megvilágítja a nap odalenn, ami éjtszaka itt fenn”. Ez a leírás ugyan sphaerikus világkép föltevését okvetlenül nem kívánja, de hogy ez a görög apokalyptikába, természetesen a pythagoreizmus révén, csakugyan bevonult, azt bizonyítja a Phaidon mythosának világképe (K 30), továbbá Serviusnak egy megjegyzése, aki ez ellen a topographia ellen polemizál (K 31, 3). A pythagoreus vallássóság, amely ilyenképen napos másvilágot ígérhetett híveinek, természetesen valamely régibb népies Hades-elképzeléshez kellett, hogy csatlakozzék, azt kellett tudományosan kiépítenie: pusztán geometriai spekulációkból vallásos hit nem szokott táplálkozni. Arra a görög néphitre gondolhatunk itt elsősorban — arra utaltam volt magam is (31, 1) — amelyet Dieterich Nekyia c. munkája állít előtérbe:⁴ a nyugati napsütötte boldog vidékekről szóló regék tartalmára. A pythagoreus felfogás ennek az egész déli féltekére való kiterjesztése lehetne.

Ezzel a lehetőséggel szemben áll egy másik — s erre óhajtanám ezzúttal a figyelmet felhívni — amely ép Dieterich megfigyeléseinek következményeképp, de az ő beállításával szemben formálódik nagyjelentőségű, s ma már talán meg is oldható problémává. Dieterich ugyanis idézett munkájával egy felső-egyiptomi sírból napfényre került görögnyelvű keresztény szöveg, az ú. n. Petrus-apokalypsis eschatologikus képzeteiről akarja kimutatni, hogy régi görög néphitből fakadnak. Hogy egy egyiptomi görög apokalypsis a másvilági lét ecsetelésére színeket kölcsönözzön az egész Kelethez, de különösen Egyiptomhoz képest ebből a szempontból koldússzegény Görögországba menjen vissza, ennek a föltevésnek a teljes valószínűtlensége ma ép olyan szembeszökő, mint amily kevésbé volt az

³ C. 11. Az *Acta* görög szövegében: ἀκαταπαύστως δὲ καταφέρεται τὰ δένδρα τὰ φύλλα αὐτῶν. Egy kéziratban (C) *ardebant* szintén a *cadebant* lectiót támogatja. J. A. Robinson coniecturája (*canebant*), melyet Albrecht Dieterich javall (idézendő m. 34) már csak azért is fölösleges, mert a keresztény író a motivumot úgy teszi használhatóvá a maga paradicsomi rajzában, hogy a fák szerinte rózsafák: *arbores rosae*. Így érthető továbbá az óvatos hasonlat is: a fák csak nagy-ságra hasonlóak ciprusokhoz — ezek ugyanis nem lombhullató fák.

⁴ Nekyia. Beiträge zur Erklärung der neuentdeckten Petrus-apokalypse, Leipzig, 1893 (=D) 19 kk.

talán akkor, mikor Dieterich figyelmét az achmim-i pergamen-kodex tartalma megragadta. De másfelől az is kétségtelen, hogy azok a párhuzamos helyek, amelyeket Dieterich az apokalypsis részleteihez az orphikus és pythagoreus irányzattól függő klasszikus görög irodalomból hoz — találóak. Találó annak a pindarosi threnos-töredéknek a Petrus-apokalypsis mennyországi rajza mellé való állítása is (D 30), amelyet a vergiliusi Elysium képéhez szoktak idézni, s amelynek első sorával én az egész alvilág elhelyezéséről való felfogásomat támogattam — találó, két vonás kivételével. Az egyik a threnosnak az a sajátos görög felfogása, hogy a virágos másvilági rét — amely jellemző módon épp az egyiptomi képzeletben ily virágos⁵ — a megdicsőültek számára προδστειν, ahol τοι μὲν ἱπποῖσι τε γυμνασίαις τε, τοι δὲ πεσσοῖς, τοι δὲ φορμύγγεσσι τέπνονται. A másik eltérő vonás a threnos-töredék számunkra fontos első sorának tartalma. A keresztény szöveg szerint ugyanis a boldogok lak-helye nem odalenn van, ahová csak este jár le a nap, mint Pindarosnál. Ám ha a választás az eddig előadottak szerint csak az lehet, hogy vagy egyformán görög eredetű mind a Petrus-apokalypsis, mind a Pindaros-threnos Elysium-képe, az előbbiben a προδστειν jelenet elhagyásával, vagy pedig egyformán egyiptomi eredetű mind a kettő, az utóbbiban a görög felfogásnak megfelelő rajz hozzáadásával, akkor a halottakhoz lejáró nap képzele a threnosban csak abban az értelemben dönthet, hogy Pindaros elképzelése is alapjában véve egyiptomi. A görög néphit számára ugyanis föl kellene tennünk, hogy a nyugati boldog vidékeken a nap a halottaknak is világít, és e pusztá föltevésnek kevés valószínűséget kölcsönözne az a körülmény, hogy legrégibb forrásaink, Homeros és Hesiodos szerint, mint azt Psyché-jében Rohde (63 kk.) alig valamivel Dieterich könyvének megjelenése után kiemelte, a halhatatlanságra kijelöltek a nyugati Elysiumba még életükben jutottak el. Ezzel szemben elég lenne utalnom csak általánosságban arra az ősrégi elterjedt egyiptomi hitre, amely szerint a nap a halottaknak világít éjnek idején, hajójával a föld alatt áthaladva.⁶ De egy konkrét példa fogalmat adhat az útról is — lényegében a fordítás útjáról — amelyen az egyiptomi felfogás göröggé lett.

Dieterich annak a bizonyítására, hogy a halottak birodalmát látogató napnak szerinte eredetileg görög képzele a görög-ség tudatában egészen kései időkig megmaradt, a párisi nagy mágikus papyrus egyik himnusát idézi (23. l.). Ezt a himnust Abel Orphicájának függelékében adta volt ki (291. l.) és úgy szokás hivatkozni rá, mint orphikus szövegre: stílusa ezt tel-

⁵ V. ö. Lehmann *Textbuch zur Religionsgesch.* Leipzig 1912, 53. l.

⁶ L. Erman *Die ägyptische Religion*,² Berlin 1909, 9. l. E felfogásnak felel meg nagyitva az a fenyegetés, amelyet Homeros Helios ajkára ad (μ 383 [utalás ugyane sorra, Dissen nyomán K 31, 1, sajtóhibával]): δούσσαι εἰς 'Αἶδας καὶ ἐν νεκροῖσι φαείνῳ. Hasonló szörnyű lehetőség Υ 61—66 az iráni eschatologia egy jelenetének illenék be.

jesen meg is engedi. A párisi papyrusban ez a hymnus, amelyet címe szerint a lenyugvó naphoz kell intézni,⁷ egy sokkal alacsonyabb rendű szöveg után következik, amely viszont a felkelő naphoz mondandó el.⁸ Azért emelem ki ezt, mert a megkülönböztetés és az elrendezés egyformán egyiptomi felfogáson alapul — amint különben az egész papyrus jellege félreismertetlenül egyiptomi — s mert a megfelelő „orphikus” stílusú reggeli naphymnus ugyanebben a gyűjteményben ránk is maradt,⁹ s a következőkben mint a kelő naphoz fűződő egyiptomi képzetek tanujára hivatkozhatunk majd reá. A most szóbanforgó hymnus bevezető soraira szintén később fogunk visszatérni. A bennünket itt érdeklő rész a jellemző esti vonást foglalja magában. A hymnus segítségével alvilági szellemet lehet a nappal felküldetni (7):

κλύθι, μάκαρ, κλήϊζω σε τὸν οὐρανοῦ ἡγεμονῆα
καὶ γαίης χάρος τε καὶ Ἄϊδος, ἐνθα νέμονται
δαίμονες ἀνθρώπων οἱ πρὶν φάος εἰσπορόωντες,
καὶ δὴ νῦν λίτομαι, μάκαρ, ἄφθιτε δέσποτα κόσμου,
ἦν γαίης κευθμῶνα μόλῃς νεκύων ἐπὶ χώρον
πέμψον δαίμονα τοῦτον...

Az utolsó előtti sor — „ha a föld rejtekébe lemegy, a halottak országába” — pontosan tükrözi azt a felfogást, amelyet a Pindaros-töredék. Viszont, hogy e felfogás nem görög, hanem egyiptomi, az az idézett mágikus hymnus hagyományozása körülményeiből is szükségszerűen következik. A görög szöveg maga utal itt arra, hogy megértésére egyiptomi források segítségéhez folyamodjunk. Idézem tehát hozzá az ú. n. Halottak könyvének egyik, magvában az új birodalomnál, vagyis a Kr. e. XV. századnál biztosan régebb hymnusát az esti naphoz — az esti naphymnusokat ebben a gyűjteményben is reggeli naphymnusok előzik meg — Erman szép új fordításainak egyik hatásos darabját.¹⁰ Magyarázatul a görög hymnus egy-egy kifejezését fogom felhasználni, de főképp az egész felfogásból tűnik ki majd az, hogy ezen a területen évezredes távolságok mily keveset számítanak. — A halott üdvözli a lenyugvó napot:

Du gehst schön unter mit frohem Herzen im Horizonte des Manun. Die herrlichen Bewohner des Westens (Ἄϊδος, ἐνθα νέμονται δαίμονες ἀνθρώπων) jauchzen. Du leuchtest dort für den grossen Gott, Osiris, den Herrscher der Ewigkeit.

Die Herren der Grotten in ihrer Höhle (ἐν γαίης κευθμῶνι), die heben ihre Hände und preisen dich. Sie sagen dir alle ihre Bitten, wenn du ihnen strahlst.

Die Herren der Unterwelt (δαίμονες ἀνθρώπων οἱ πρὶν φάος εἰσπορόωντες), die sind fröhlich, wenn du dem Westen Licht

⁷ V. 1955 Wessely ἐπὶ τῆς καταδύσεως πρὸς ἥλιον λόγος. U. a. v. 434 ἐξαιτήσις τῆς πράξεως πρὸς ἥλιου δυσμας.

⁸ V. 1930 ἐντυχία πρὸς ἥλιον ἐξαιτήσεως' στάς πρὸς ἀνατολήν κτλ.

⁹ V. 930 αὐτοπτος σύστασις ἦν πρῶτον λέγεις πρὸς ἀνατολήν ἡλίου κτλ.

¹⁰ Erman *Die Literatur der Ägypter*, Leipzig 1923 (= E) 185 k.

schenkst. Ihre Augen öffnen sich, wenn sie nach dir schauen.
Wie jauchzen ihre Herzen, wenn sie dich schauen.

Ez a vallásos, de lényegében egészen exoterikus leírás mint esoterikus, mystikus élmény jelentkezik a hellenistikussal ism. vallásban. A beavatott, aki mystikus értelemben meghalt, látta éjnek évadján a napot: *nocte media vidi solem candido coruscantem lumine* (Ap. Met. XI 23). S ugyanezt igéri híveinek az istennő is magáról (XI 6): *cum spatium saeculi tui permensus ad inferos demearis, ibi quoque in ipso subterraneo semiro-tundo me... Acherontis tenebris interlucentem, Stygiisque penetralibus regnantem, campos Elysios incolens ipse, tibi propitiam frequens adorabis*. Ime feltűnt a „földalatti féltke” is, az Isisvallás dokumentumában ugyan, de már oly szövegben, amely a klasszikus filológus birodalmába tartozik.

A pythagoreus spekulációt e két gyújtópont: az ó-egyiptomi naphymnus hangulata, és a kései egyiptomi Isis-mystika között, valahol a periferián kell elhelyeznünk, de abból a bűvös ábrából, amelyet ezek alkotnak, többé kiemelünk nem igen lehet. És ez a körülmény ugyanoda vonja, Pindaros threnosa mellett, fontos alkatrészeiben az Aeneis VI. énekét is. Mintha Vergilius, hősenek néma hódolatával az alvilág királynőjének küszöbén (635/6) azt a benső kapcsolatot akarná sejtetni, amely apokalypsisét az imént érintett mystikus világ élményeihez köti, de egyúttal azt a reservatiót is kifejezésre juttatni, amellyel ezektől művét elválasztja. Avagy csak a véletlen műve az, hogy épp ez a két sor három helyen is olyan hangot csendít meg, amely az Isisvallás imént meghallgatott beavatottjának élményeit idézi fel emlékezetünkben? Az első beavatás előkészítő szertartásai közé tartozott az, hogy a pap az initiandust tiszta (és kétségkívül folyó) vízzel meghintette (XI 23): *purissime circumrorans abluit*. „Ein Überrieseln mit einzelnen Tropfen einer heiligen und heiligenden Flüssigkeit” — Reitzenstein értelmezése szerint, ki utal a megfelelő egyiptomi ábrázolásra is.¹¹ Azután megjárja mystesünk a halottak országát és visszatér onnan, miután az alvilág királynőjének küszöbét meg-t-a-p-o-s-t-a (*calcato limine* u. o.). *Occupat Aeneas aditum* — mondja Vergilius a helyzethez nem illő intenzív kifejezéssel, amelyet mint ilyet Norden is kiemel, de amely a jelzett vallásos összefüggésben éppen megfelelőnek bizonyulna — *corpusque recenti spargit aqua ramumque adverso in limine figit*. — Ha Isis s a görög Persephone sokat vitatott azonosságában is nem rejtőzködnék valami igazság, aligha bukkanna fel a tudományban újra meg újra oly makacsul. Csak talán nem a vándorló mythologia és kultusz föltevése fogja megadni a rejtély kulcsát, hanem a fordítás és utánzás útján terjedő vallásos irodalom, mint vallástörténeti tényező hatalmának a felismerése. Ilyen irodalom létét kell Pindaros threnosa számára föltennünk, és e föl-

¹¹ *Die hellenistischen Mysterienreligionen*.² Leipzig/Berlin 1920, 28. l., v. ö. *Arch. Rel.-Wiss.* 7 [1904] 393 kk.

tevés le g a l á b b olyan valószínű, mint a megfelelő autochthon görög néphit föltevése. Természetesen még sokkal inkább áll ez Vergiliusra vonatkozólag. Szinte meglepő lenne, ha ezen az úton több nem szívárgott volna át az egyiptomi bőségből az Aeneas-apokalypsisbe. Valóban, ha ebből a szempontból vizsgáljuk át a VI. éneket, egész kis sorozatát állíthatjuk össze a már első pillantásra frappáns vonatkozásoknak.

1. Az 577. sorban a „bis patet...” nehézségét első dolgozatomban (28 k.) egy olyan archaikus világgép felvételével próbáltam megoldani, amely három, egyenlő közőkkel elválasztott koncentrikus elhelyezésű sphaerát ismert: a földön kívül a hold-eget s a nagy eget (vagy „olympos“-t) úgy, hogy az előbbi (a hold-égg) volt a középre eső határ a sublunaris és a felső világ között. Érdekes adalék a sphaerikus világgép történetéhez, s egyúttal meglepő kiegészítése a pythagoreus felfogás és az egyiptomi eschatologikus geográfia összefüggésére vonatkozó megfigyelésünknek, hogy ez a hármasság is, sphaerikus alakjától eltekintve, egyiptomi eredetűnek bizonyul. Vagy ismét pusztá véletlenségnek tekintsük azt, hogy egyfelől ugyanaz a mystikus orvosi irat, az ál-hippokratesi Περὶ ἔβδοις ὁδῶν, amely e különös világgép egyik tanuja, tartalmazott egyiptomi elképzelésre visszavezethető földreírást is; s hogy másfelől az az egyiptomi földábrázolás, amelynek görög nyelven való szavakba foglalása lehet az említett földleírás, a kettős ég képét is mutatja? A philaei templom pronaosának mennyezetén látható ma is annak az egyiptomi világgépnek archaikus ábrázolása, amelyben groteszk és szögletes elképzelése ellenére sem nehéz a VI. ének számára is feltételezendő kezdetleges sphaerikus világgép körvonalait felismerni.¹² A rajzon egy kígyóember

¹² A képre a π. é. d. földleírásával kapcsolatban először Roscher utalt, *Über Alter, Ursprung und Bedeutung der hippokratischen Schrift von der Siebenzahl*, Leipzig 1911, 12. l. Az ábrázolás magyarázattal Brugschnál, *Religion und Mythologie der alten Ägypter*, Leipzig 1885 (= B) 211 kk., több a „kettős égről” az egyiptomiaknál u. o. 210. Boll (*N. Jahrb.* 31 [1913] 138 k.) egy görög-egyiptomi mystikus irat egy helyét is (Κόρη κόσου p. 411/12 Wachsmuth) ebbe az összefüggésbe vonja, annak bizonyítására, hogy a π. é. d. írója a földrészeknek testrészekkel való egybekapcsolásával egyiptomi felfogást követ. Hogy azonban e felfogás szorosan a philaei képnek megfelelő visszaadásban jelenik meg az ál-Hippokratesnál, mint ezt a szövegben hangsúlyozom, az kitűnik a következő megfigyelések összevetéséből: 1. a görög leírás „szörnyű zavarossága” (Boll) főképen abban áll, hogy a felső hasi résznek megfelelő Egyiptom a fejtől, a Peloponnesostól délre, a test többi alsó részeinek (comb, lábak, alsóhas) megfelelő Hellespontus, thraciai és cimmeriai Bosporus, Pontus Euxinus és Maeotis ugyancsak a fejtől északra fekszenek; 2. az egyiptomi ábrázoláson a has felső része az arccal szembe, a láb viszont a tarkó mögé került; 3. az egyiptomi ember számára (Pietschmann szerint [P.-W. I. 985 k.], kinek megjegyzését szintén Boll vette itt először figyelembe) az arccal szembe dél, s ennek megfelelőleg a tarkó mögé északra esik; 4. ha a π. é. d.-ban felsorolt föld- és tengerrészek között

módjára alsótestével visszahajló Osiris-alak (Keb földisten?) jelképezi a földet. Efölött az egyiptomi égábrázolásnak megfelelő módon két istennő hajol át; a kisebbik kb. a középén a nagyobbik — a nappályával egybeeső „felső ég” — és a „föld” között. Brugsch értelmezése szerint: „Für die zweite Himmelsfrau bleibt nur die Erklärung des Mondhimmels übrig, der die sublunare Weltzone nach oben hin abschliesst.“

2. A 887. sor szerint a vergiliusi Elysiumot odafenn a „lég tágas térségein”, *aeris in campis latis* kell elképzelnünk. Ennek a felfogásnak az eredetét első dolgozatomban (30. l.) abban láttam, hogy a pythagoreus spekuláció a régi holdbéli Hadest terjesztette ki a holdsphaera egész gömbfelületére. Sokkal természetesebb megoldás kínálkozik most abban a feltevésben, hogy a légben úszó Elysium nem más, mint egyesítése a pythagoreusoktól és orphikusoktól annyira kedvelt holdeschatológiának az egyiptomi boldogok szigeteivel (és egyúttal mezőivel), melyeket az égen képzeltek el.¹³ Emellett szól különösen a Phaidonban olvasható részletes leírás, amely szerint az „igazi földnek” — a holdsphaera felületének — lakosai részben a szárazföldön (vagyis a hold felszínén) s annak partvidékén, részben pedig szigeteken laknak — ὅς περὶ πᾶν τὸν αἶρα (111 a).

3. A 641. sor az elysiumi mezők saját napjáról, saját csillagairól tud (*solemque suum, sua sidera norunt*). Az utóbbit érthetők a sphaerikus világkép feltevése mellett. Az előbbi első dolgozatomban szerint (30. l.) úgy kellene magyarázni, hogy „az ott felkelő nap a mi lenyugvó napunk, s az ott lenyugvó a számunkra kelő”. E kettőn, a reggeli és esti napon kívül ismeri az egyiptomi világfelfogás a déli óra „nagy” napját, s az éjfél halott és újra születő „kis” napját, amely az alvilág isteneinek nevét és képét viseli. (B 234 kk). Ez a nap a földalatti világ külön napja, s ezt látják odalenn, akik odajutottak, szikrázni vakító fényben — *vidi solem candido coruscantem lumine*, vallotta az egyiptomi mysteriumokba beavatott.

4. Az 554. sor említi Rhadamanthys várának vastornyát (*stat ferrea turris ad auras*), belülről is vasláncok csikorgása hallatszik ki (558): *stridor ferri, tractaeque catenae* — még rettentőbb látvány és hang a lelkek számára, mint számunkra, hiszen az ismeretes, a VI. énekben is előforduló primitív fel-

az egyiptomi ábrázolás összezsavarodott alakja szerint akarunk eligazodni, kiderül az, hogy a fejet (a Peloponnesost) arccal délre fordulónak elképzelve, valóban szembe jut vele a has (Egyiptom), az északi részek pedig valóban a tarkó mögé kerülnek, s egyúttal a legalsó testrészeknek is megfelelőhetnek; 5. a nyak (az Isthmos) és a φρενός (Ionia) a felsőhas (Egyiptom) felé való átmenetképen valóban azt a félkörös testgörbülést mutatják, amely az egyiptomi képen szembeötlő, az alsó testrészek elhelyezésének további zavarossága pedig hasonlósági szempontok közrejátszásával megmagyarázható (Boll i. h.).

¹³ Erman *Die ägypt. Rel.* 107 kk., v. ö. G. Maspero *Études de mythologie et d'archéologie Égyptiennes*, Paris 1893, I 398 k.

fogás szerint νεκροὶ καὶ δαίμονες σιδήρον φοροῦνται.¹⁴ Am a 630. sor szerint az alvilági királynő palotájának falai is a Cyclopszok kemencéiből kerültek ki: *Cyclopus educta caminis moenia*. „Singulär ist die Vorstellung, dass der Palast von den Kyklopen aus Eisen geschmiedet sei“ — jegyzi meg a helyhez Norden. Már évekkel czelött idegenszerűen hatott reám e felfogás, és most talán rá is mutathatok nem-görög eredetére. Az ég és a vas fogalmának szoros kapcsolata mélyen gyökeredzik az egyiptomi képzeletben. Királyok valószínűleg erre a kapcsolatra való célzással is nevezik magukat Egyiptom „vasfalának“. S mint-hogy vashól van az ég, vashól vannak a boldogok égi birodalmának falai is.¹⁵ De a csikorgó vasláncok sem hiányoznak az egyiptomi másvilágról. „Bestimmt ist für Suti (Typhon) sein Gefängnis, bestimmt für ihn die eiserne Kette auf seinem Nacken“ — olvassuk a Halottak könyvében.¹⁶

5. A 658/9. sor írja le az Eridanus hatalmas, hömpölygő folyamát, amely illatos borostyánligeten át (*inter odoratum lauri nemus*) ömlik föl a felvilágra: *unde superne plurimus Eridani per silvam volvitur amnis*. „Diese Überlieferung ist singulär“ — jegyzi meg ismét Norden. Legyen szabad itt az istenek kertjén át folyó isteni folyam helyett, amely így egészen általánosan, úgy látszik, elevenebb életre támadt fel egyes tudósok képzeletében, mint amilyen az ókorban osztályrészeül jutott volt — ismét egy konkrét példára hivatkozni. Régi egyiptomi felfogás szerint a Nílus az ország határán, a víz-eséseknél tör fel az alvilágból. „Du machst den Nil in der Unterwelt“ — így dicsőíti napistenét IV. Amenophis (E 360) s később hozzáteszi: „Der (rechte) Nil, der kommt aus der Unterwelt für Aegypten.“ Megemlékezik ugyanis ez a hymnus egy másik Nílusról is: „Du hast den Nil (auch) an den Himmel gesetzt.“ E szerint a szöveg szerint az égi Nílus első alakjában száll le onnan, tehát általában jelenti a mennyei vizeket; mások azonban egy csillagképben vélték felfedezni Egyiptom folyamát. Ugyanezt e csillagképet Eridanosnak nevezik görög csillagászok.¹⁷

¹⁴ Schol. Q. ad λ 48, l. Norden ad v. 260 *vaginaque eripe ferrum*.

¹⁵ A Halottak könyvének idevágó kifejezése H. Grapow fordításában (Lehmann 53. l.): „Mauern aus Erz“ (v. ö. Heyne megjegyzését helyünkhöz: „Regia ista habet muros aereos vel ferreos“), de l. ezzel szemben E. A. Wallis Budge fordítását, *The Book of the Dead. The Chapters of coming forth by day*, London 1898, 169. s 264. l. s kül. Brugsch összeállítását 221 k., ahonnan a fenti adatok valók. Utal Brugsch a homerosi σιδήρεος, χαλκεος, πολύχαλκος οὐρανός-ra is: keletről való átvétel? L. fent 6. j.

¹⁶ 108. fejezet, Brugsch i. h. A Tartarusra vonatkozó képzetek átvizsgálása sem lenne ebből a szempontból egészen eredménytelen. Mennyiben utalhatnék itt egy jőnevű francia egyptológus, E. Amelineau munkájára, *L'enfer Egyptien et l'enfer Virgilien*, Paris 1915, nem tudom, mert a könyvhöz hozzájutnom nem sikerült.

¹⁷ V. ö. Serv. ad l.: *Eridanum Aratus in caelo esse dicit, haud longe a Ceto*; ugyanerről a csillagképről Hyginus (II 22, Boll *Sphaera*

Ezek után a megfigyelések után lehetetlen bizonyos jelentőséget nem tulajdonítani annak az egyiptomi párhuzamnak, amely Aeneas útjának fentebb vázolt összetételéhez kínálkozik. Aeneas előbb a föld belsején halad keresztül, s azután hajóra szállva éri el a földi atmoszférán túl az ég mezőit. Ugyanígy halad át a föld alatt egyiptomi elképzelés szerint a nap, hogy azután reggeli bárkájára szállva emelkedjék fel az ég vizein. A nap földalatti útját két terjedelmes könyv is leírja a halott számára,¹⁸ akinek a megdicsőülés pályáját hasonló bolyongással kell egybekötnie. De különösen az út derűsebbik része, a nappal együtt való égbeszállás az, amelyről az egyiptomi halott be kell hogy számoljon, annak bizonyosságul és biztosítékul, hogy ő is megtette a nap útját. A Halottak könyvének erre vonatkozó fejezetét olvasva növekvő meglepetéssel állapíthatjuk meg, hogy alig találkozunk benne oly részlettel, amely Aeneas útjának meg ne felelne úgy, amint arról, felfogásom szerint, fogalmat kell alkotni magunknak. — A szöveg a megdicsőült szájába van adva:¹⁹

Ich kenne das obere (?) Tor des Earufeldes (Ἠλυσιου πεδίου), durch das Re emporsteigt aus der Unterwelt im Osten des Himmels: sein Süden ist der See der Charo-Vögel, und sein Norden ist der See der Ro-Gänse, bis (?) zu dem Ort, wo Re in seinem Boot segelnd fährt.

Ich bin einer der zur *Mannschaft* im Gottesboot gehört. Ich bin einer, der ohne müde zu werden in der Barke des Re rudert.

Ich kenne diese beiden Sykomoren von *smaragdgrüner Farbe* (?), zwischen denen Re emporsteigt. Ich gehe auf den Wolken zu dem Osttor des Himmels, durch das Re emporsteigt.

Idáig tart a megdicsőült útja. Következik még a fejezetben az Elysium rövid leírása, vasfalával, hétrőf magas termésével. — Bennünket ennél jobban érdekel az a vignetta-kép, amely a fejezet-

p. 138): *hunc alii Nilum dixerunt*. Az égi Nilus egyiptomi felfogás szerint a hajón járó nap útja is: a görög költészetben viszont Phaethon és az Eridanos szoros kapcsolata szembetűnő. — „Er fließt *per silvam*, weil an ihm die αἴετοι stehen, in die die Heliaden verwandelt waren (Ovid. met. 2, 372 *Eridanum... silvamque*)“ — jegyzi meg Norden a helyhez. Ezt a következő fejtegetések miatt emelem ki, melyek alapján inkább azt hihetnők, hogy előbb állottak az égi folyó partján fák, csak azután átváltozott nap-leányok, s egy kis nagyítással: *silva* (*sororibus aucta* Ov. i. h.), l. 309 *in silvis*, a helyhez fűzött következtetéssel, dolgozatom elején.

¹⁸ L. Erman *Die ägypt. Rel.* 124 kk.

¹⁹ 109. fejezet. Alapul veszem Grapow fordítását (i. h.), helyenkint Brugsch kifejezéseivel (*Rel. u. Myth.* 177.) kiegészítve. E helyek relativ bizonytalanságát *dült* szedéssel juttatom kifejezésre, ugyanígy emelve ki az Ermantól hasonló összefüggésből átvett *Mannschaft* szót a 2. szakaszban. Grapow fordítása ott: „zu den Herolden...“

hez az ú. n. saisi recensióban tartozik. Ennek leírása, Brugsch nyomán a következő (176. l.): „Die Abbildung zeigt den Verstorbenen in anbetender Stellung,²⁰ in der Nähe eines Baumpaares, angesichts einer schwimmenden Barke.“ A bárka belsejében többek közt a következő alakok láthatók: „Das sitzende Bild eines sperberköpfigen Gottes mit der Sonnenscheibe auf dem Haupte und dem Windzeichen (a kifeszített vitorlát ábrázoló hieroglyphával) darüber (d. i. die unter Windeswehen aufgehende Sonne — úgy, amint idézett „orphikus“ esti naphymnusnak bevezető sorai invokálják: ἀεροφοιτήτων ἀνέμων ἐποχοῦμενος αἰραῖς ἥλιε χρυσοκόμα) und am Hinterteil der Barke die aufrecht stehende Gestalt eines Steuerannes.“ — Végül hadd idézzem még a párisi nagy papyrus már említett reggeli naphymnusát, amely ugyanennek a képnek a színeivel ékeskedik. Mystikus értelemben — és egyúttal tipikusan egyiptomi eljárással — a napistenre magára vonatkoztatja az égi fénytengert, a „magasan lombos“ fát, s az aranyos színekben pompázó mocsári növényzetet.

χαῖρε δὲ λευκὸν ὕδωρ καὶ δένδρεον ὑψιπέτηλον
καὶ χρυσοῦ κυαμῶνος ἀναθρήσκων μελίλων...²¹

E ragyogó nilusi kép teli színei egyfelől, s másfelől az Acheron-parti jelenet szürkével szürkébe festett kontúrai nem téveszthetnek meg. Ha az előbbinek alig van részlete, amely arnyszerűen fel ne tűnnék, hacsak egy pillanatra is, a vergiliusi alvilágban, az utóbbinak viszont egyetlen vonása sincs, amely az egyiptomi képről egészen hiányoznék: sem a sajka — hogy mindjárt a középponti csoportozattal kezdjem — és a főlshállítás jelképe, a vitorla (K 41 k. 150, j.), sem a kormányos és azok, kik „az ólomszínű vizet evezőkkel seprik“, *remis vada livida verrunt* (320). S nem hiányzik a parti káka sem, amelynek az egyiptomi képen oly gazdag mocsári növényzet felel meg; nem hiányzanak a fák, melyeket a homéroszi hasonlat sejtetett, sem a madarak, a vizek, a napfényben úszó partvidék, mit a másik hasonlat villantott meg. Fölleljük ott azt a két vonást is, amelyre a VI. énekben csak következtettünk: a felbukkanást a földalatti alvilágból, s a gyalogos utat túl a

²⁰ Budge leírása szerint (i. m. 169): „The deceased stands with both hands raised in adoration“.

²¹ Dieterich magyarázata szerint (*Abraxas* p. 100): „Unter κυαμῶν hat man sich hier nicht ein Feld gewöhnlicher Bohnen vorzustellen, sondern an κύαμος Αἰγύπτιος zu denken, die Nymphaea Nelumbo L., deren Blüte sich durch die zahlreichen orangefarbenen Staubgefäße auszeichnet, daher χρυσοῦ, was auf die gewöhnliche Bohne nicht passt“. Egy régebbi felolvasásomban utaltam már az egyiptomi kép tanújául Pindarosra, kinek másvilági rajza Ol. II. 79–81 szintén fákról és vízi virágokról beszél: ἀνθεῖμα δὲ χρυσοῦ φλέγει, τὰ μὲν χερσὸθεν ἀπ' ἀγλαῶν δένδρεων (v. ö. az *Acta Perpetuae* ciprusnagyságú rózsafáival is, 3. j.) ὕδωρ δ' ἄλλα φέρβει.

földi légkörön, a felhők hátán. És végül az egész összehasonlítás jogosultságát is igazolja, egy kis vívmány a vergiliusi kép magyarázatához, közvetlenül megnyerő voltával. Az Acheron partján veszteglő lelkek kezüket tárják a túlsó part felé: *stabant orantes... tendebantque manus...* (313/4). Hogy Vergiliusnál ez a gesztus nem eredeti, azt már Norden kiemeli. S ugyanő már a hellenistikus Egyiptomra is utalt azzal,²² hogy az Amor és Psyche-mesére hivatkozott, melynek görög forrásában kellett már előforduljon az alvilági folyóban úszó *senex mortuus* ugyanezzel a mereven, s eredeti értelme nélkül átvett plasztikus motivummal: a halott öreg kitárt karokkal kéri Psychét, hogy a vízből fölsegítse Charon csónakjába. Most a gesztus eredetével együtt látjuk értelmét is a fent leírt vignetta álló, kitárt karokkal a n a p h a j ó t i m á d ó alakjának, a bárkába való felvételre váró jámbor halottnak az ábrázolásában. — Az egyiptomi képen kiáltó őszinteséggel nevet a szemünkbe minden vonás. Vergiliusnál mindenre az éj, s a lassan tisztuló Hades-atmoszféra sötét fátyla borul: *rebus nox abstulit atra colorem*. Mi megtanultuk fellebbenteni e fátyolt, s szövevényében megbámulni a legcsodálatosabb művészetet, amellyel valaha ősvilági vallásos képzelet masszív anyagából keccs klasszikus műremeket vertek.

Természetesen a kérdés fölvetődik: mi a része ebben görög elődöknek. Abban a légkörben, amelybe Görögországban Charon hajójának képzete tartozik, s amelyet az „alacsony eschatologia” légkörének nevezhetnénk, az egyiptomi hatás *ab ovo* még kevésbé volna meglepő, mint a pindarosi vagy platonai „magas” eschatológiában. Az egyiptomi megdicsőülő vallomása: „Ich bin einer, der ohne müde zu werden in der Barke des Re rudert“, eszünkbe juttatja Aristophanes Békáinak azt a jelenetét (181—270), amelyben szegény Dionysosnak ugyancsak megfájul a dereka, miközben Charon sajkájában az evezőt kénytelen forgatni. Nem paródiája-e ez az egész jelenet, az alvilágban várva várt isten békabrekegéstől kísért kínos csónakázása az alvilági távon át, egy sokkal dicsőségesebb hajóútnak, melyet ugyanazok a földi Bacchusok vártak a maguk számára, akiknek ragyogó másvilági reményeit ugyanebben a darabjában hozza színre Aristophanes, s akiket talán éppen a görög „Halottak könyvecskéi”, az orphikus aranyáblácskák kísérték el erre az útjukra? Mindenesetre figyelemre méltó görög vallástörténeti szempontból is az a körülmény, hogy Vergiliusnál éppen a Charon-jelenet tartalmaz olyan részletet, amelynek forrását nemcsak egyiptomi eredetűnek, hanem a legszorosabban fordítási jellegűnek kell felismernünk, holott ugyancsak a Charon-jelenet egyébként sokszorosan régi görög κατάβασις-okban gyökeredzik.

Előre kell bocsátanom azt, hogy az egyiptomi halottakat

²² Implicite, v. ö. R. Reitzenstein *Die Göttin Psyche*, Sitzungsber. Heidelberg 1917, 103 kk.

nemcsak a napisten vehette fel hajójára. A mennyei szigeteknek igazi halottszállító révésze égi mása annak a földi hajósnak, ki a Níluson szokta volt a temetőhely felé kormányozni a halottszállító csónakot. E csónak őse pedig az a primitív papyrus-sajka, amelyben a mythos szerint Isis szedte össze Osiris holttestét.²³ Nem kell tehát nagy merészség ahhoz, hogy az egyiptomi Charon csónakját is ilyen ősvilágból való halottszállító eszköznek képzeljük el. Vergilius Charonjának sajkája *cumba utilis* (414). E primitív vonást joggal emeli ki Norden — „noch heute gebrauchen kulturlose Völker genähte Boote“, jegyzi meg többek közt — de a helyes magyarázatot minden valószínűség szerint már Chr. Gottl. Heyne megtalálta, ki a sorhoz ezt az észrevételt teszi: „Si Charontem Aegyptiorum animo habuit, de papyracea cymba, barin Aegyptii vocant, cogitare potuit.“ Hozzáfűzhetjük azt is, hogy viszont a sajka színére vonatkozó jelzők: *caerulea* (410), *ferruginea* (303) a napisten égi járművéhez illenének, amely primitív gondolkodás szerint aligha lehet másnemű, mint az ég maga. „Nut blaut dir zur Seite“ — így éneklí a napot egy reggeli hymnus (E 185), és egy másik szöveg szerint (B 222): „Re schwimmt auf seinem Eisen.“

A Charon-jelenetet magát fölösleges részleteznem. A lelkek révésze igazi, megfékezésre váró démon módjára viselkedik. Előbb visszautasítja Aeneast, mint Orpheust utasította volt vissza — ezt valószínűvé tette Norden — az 'Ορφέως κατάβασις szerint. Majd a csodálatos aranyág megszeliidíti s csónakjába fogadja Aeneast, mint Heraklest fogadta volt — amit ismét Norden mutat meg kommentárjában — a 'Ηρακλέους κατάβασις szerint. Ezek közt a régi görög κατάβασις-irodalomból származó mozzanatok között áll az a másfél sor, melyhez párhuzamos helyet klasszikusainkban tudtommal eddig találni nem sikerült. Sajakájával Charon Aeneas elé jön, az evezőpadon ülő lelkeket helyükről elkergeti (411):

inde alias animas quae per iuga longa sedebant
deturbat laxatque foros . . .

Heyne találón jegyzi még hozzá kommentárjában: „Egregie autem Charontis ferox ac durum ingenium declaratur“. Nos, ez a nyersség igen messzi multból tör elő e ponton. Fentebb megismertük azt a pályafutást, mellyel Egyiptomban a halott tulajdonképen a megdicsőült király égi útját ismételhette meg, a Halottak könyvének megfelelő, varázserejű fejezetei segítségével. Eredetileg az elhunyt király repült föl az égbe, őt fogadta bárkájába — egy nemével az inthronisatiónak — a napisten, ráförmedve valakire a bárka legénységéből (E 27): „Stehe auf, hebe dich fort, du ohne . . ., dass er sich auf deinen Sitz setze“ — *deturbat laxatque foros* . . .

²³ Plut. *De Iside* 18, v. ö. H. Gressmann *Tod und Auferstehung des Osiris*, Leipzig 1923, 17 k.

Az apró részletekig menő összefüggés az aranykori római költészet egyik remeke és egy piramis belső falán fennmaradt szöveg közt kézzelfoghatóan áll előttünk. Vergiliust csupán a hősi éposz színvonalával járó stilizálás és a motívum bizonyos elmosódottsága választja el ó-egyiptomi költőelődjétől, de ez az elmosódottság is csak épp akkora, hogy megállapíthatjuk, értelemmel mennyivel teljesebb az egyiptomi eredeti kései másánál. Ami most már a közvetítőt illeti, azt aligha fogjuk kizárólag a hellenisztikus vallásos irodalomban kereshetni. Igyekezttem az előbbiekben kiemelni azt, hogy éppen a Charon-jelenet függ össze szövevényesen a régi *κατάβασις*-irodalommal. Itt rejtőzhetnek annak a csodálatos mélyen gyökeredző költészetnek, amelyet most Vergilius másik vallásos mesterműve, a IV. ecloga után²⁴ az Aeneis VI. énekében is meg kell ismernünk, fordító és több mint fordító előkészítői. De még e feltevés nélkül is az Aeneis fátyolos apokalypsise többet árul el az antik eschatologia titkaiból, mint amennyit eddig csak remélni mertünk. Hogy még egyszer röviden összefoglaljam dolgozatom legfőbb eredményét: Aeneas útjának egész képe, középpontjában a csónakra szállással, minden részletében külön-külön s e vonások összefüggésében — egyiptomi. A vonatkozások egymásba fűződő sorozata nem engedi, hogy e felismerés elől elzárkózzunk. Legfeljebb e messzenyúló kapcsolat magyarázatát kereshetjük, s ez adva van egyfelől az egyiptomi vallásos irodalom túlárado anyagbőségében, hihetetlen konzerváló és szuggesztív erejében, másfelől Vergilius különös fogékonyságában, intuitív újraalkotó képességében, éppen vallásos hagyományokkal szemben. És itt ne feledkezzünk meg még egy körülményről. Amint Dante Purgatoriója első énekében a fátyolt képünkéről leszakítja, feltűnik rajta ismét a reggeli nap. Dante a felkelő nappal bukkan elő a föld belsejéből s emelkedését a tisztítóhegy csúcsa, majd onnan az égi paradicsom felé az emelkedő nappal együtt kezdi. Ilyen csodálatos biztonsággal tér vissza a vallásos képzelet önmagától is ősrégi képzetekhez — ebben az esetben a keresztény középkorból a piramisépítő királyok korába.

(Budapest.)

KERÉNYI KÁROLY.

ÚJABB NÉMET IRODALOMTÖRTÉNETI PROBLÉMÁK ÉS CÉLKITŰZÉSEK.

1. Ritkán láthattunk olyan erőteljes, mozgalmas életet az irodalomtörténettel foglalkozó körökben, mint éppen ezekben a szomorú években, mikor minden tudományos kutatás, kiadás annyira meg van nchezítve. Nemcsak új folyóiratok tűntek föl, mint az irodalomtörténettel, sőt nyelvészettel foglalkozók számára immár az első számok megjelenése után is nélkülözhetetlennek mondható *Deutsche Vierteljahrsschrift für Literatur-*

²⁴ Célzok itt azokra a fölfedezésekre, amelyeket Norden *Die Geburt des Kindes* c. munkájában (Leipzig/Berlin 1924) elénk tár.

wissenschaft und Geistesgeschichte (Halle, Niemeyer, I. Jahrg. 1923),¹ hanem az idevágó könyvek és cikkek egész sorozata. Nálunk sem nézték tétlenül ezt a német megmozdulást s egyrészt itt is egy új tudományos folyóirat született meg, amely már egy évvel a Deutsche Vierteljahrsschrift keletkezése előtt hasonló programmal indult harcba: a *Minerva* (Budapest, 1922. és 1923: I. és II. évf. Eggenberger),² másrészt nálunk is szükségét látták egy az irodalomtörténet elméletéről szóló összefoglaló mű megírásának (*Tolnai Vilmos: Bevezetés az irodalomtudományba*. Budapest, 1922). Sajnos, hogy ez a könyv éppen a most folyó nagy német elméleti küzdelemről nem vett tudomást, noha már a címnek ilyenén megválasztása is ezt gyaníttatta volna. Kíváncos és derék kiegészítésül szolgálhat éppen ebben az irányban *Trostler József* sokat átfogó kis munkája: *Újabb irányok a német irodalomtörténeti kutatásban* (Budapest, 1923. Az Ethika Tud. Gyűjteménye III.), hol nagyon értékes irodalmat is lelhetünk. A fentebb említett folyóíratra és a vele rokon célokat szolgáló, ugyancsak legújabb német évkönyvre, *Die Dioskuren*-re (*Jahrbuch für Geisteswissenschaften*. I. köt. 1922. München, Meyer und Jessen)³ vonatkozólag utalhatok a *Minerva* II. évfolyamának 1—5. számában megjelent, „A német tudomány köréből” című cikkemre.

2. A németek maguk is szükségesnek látták az elméleti meggondolásaikat kiegészíteni, de egyben alátámasztani és megerősíteni egy nagyarányú irodalomtörténet-történelmi munkával, amelyet *Sigmund von Lempicki*, a germán filológiának varsói egyetemi tanára nyújtott: *Geschichte der deutschen Literaturwissenschaft bis zum Ende des XVIII. Jahrhunderts* (Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht, 1920),⁴ melyet a XIX. századdal most egészít ki a szerző. Egy ilyen történelmi megalapozás és visszatekintés nemcsak a historizáló XIX. századra kell hogy emlékeztessen bennünket; az újabb, szellemtörténeti iránynak a lényegéhez is hozzátartozik a pontos történeti tájékozódás. Ma, amikor az elméleti viták és az itt kimondott, föllállított elveknek a gyakorlati alkalmazásai is feltűnően mutatják, hogy tulajdonképeni megoldás még nincs, kétszeresen üdvös egy komoly történeti áttekintéssel a problémák keletkezésének a kérdéséhez nyúlni. Lempicki pedig nagy munkájának már a 468 lapra terjedő első vaskos kötetében is bizonyosságot tesz arról, hogy mind a filológiai pontosság és lelkiismeretesség, mind a nagy szempontokat megfelfedezni és érvényesíteni tudó tehetség rendelkezésére áll. Rendkívül instruktív, amit a mi tudományunk kezdeteiről, úgyszólván gyermekkoráról ír. Ugyancsak meglátszik rajta, hogy Shafesbury-, Goethe-, Herderhez járt iskolába — főleg ez utóbbit

¹ II. Jg. 1924, eddig 3 szám, u. o.

² III. évf. 1—5. legújabb, u. o.

³ II. k. 1923. u. o.

⁴ Nadler túlzottan éles bírálata nem vonhat le a könyv értékéből.

munkája első kötetének a középpontjába is állítja —, az organikus fejlődés lebeg mindig a szeme előtt, éppen úgy, mint ezeknek a felsorolt nagyoknak szemei előtt. Így életet nyer előttünk a középkori irodalomtörténetírás is. Különböző formákat, típusokat látunk egymás mellett föllépni. Az egyik a Suetoniustól kiinduló és Hieronymuson át a középkorba kapcsolódó biografikus forma. A másik a krónikás, azaz a krónikákba szőtt irodalomtörténeti kitérések. A harmadik az iskolai irodalomtörténet, amely Cassiodorusra és Boethiusra vezethető vissza. A negyedik, amely ugyan csak gyéren jelentkezik, Diogenes Laertius Βίοι φιλοσόφων-jaihoz kapcsolódik, (az egyik idetartozó munka később még Hans Sachs-nak is forrásul szolgál.)

Égészen új és meglepő értelmet nyernek a középfelnémet epikusok és lírikusok jólismert közbeszőtt irodalomtörténeti bíráló vagy dicsőítő megjegyzései. A középkor költészetelméleti harcai meg-megcsillannak ezekben vagy ezek mögött. Talán a legérdekesebb a Wartburgkrieg-ről szóló költeményből kiolvasott helyzetváltozás; szellemtörténeti szempontból is igen értékes ez. A XIII. században, ennek közepe táján változik meg nagy mértékben a művészetszemlélet és vele a költőfogalom. (A scholastika föllendülése és az enciklopédikus irány a legformátlanabb tudakosság bélyegét nyomja e kor költészetére.) Érdekes az innen a mesterdalosokhoz vezető egyenesen futó száznak a mesteri kifejtése és egyszersmind az itt rejlő többi fontos problémának fejtegetése, (a költő-vates közvetlen érintkezése Istennel és a misztika!).

A modern fejlődésnek kiindulópontja persze a renaissance és humanizmus korában keresendő.⁵ Lempickinél igen sikerülten látjuk a rejtett összefüggéseket fölfedni ezen a téren is. Kategórikusan kimondja: „In dem Geistesleben des Humanismus und der Renaissance liegen die Quellen der modernen Kultur; dort sind auch die Quellen der modernen Literaturwissenschaft zu suchen.“ Ezt azonban alaposan bizonyítja is; például elég a finom érzékkel kifejtett renaissance — Herder összefüggésre rámutatni („Temperamentlehre“ — Juan Huarte Examen de ingenios-sza — Lessing fordítása, melyből Herder merít). Lempicki el nem mulasztja arra utalni, hogy a milieu-elmélet csirája éppúgy itt a renaissance-korban keresendő, mint a nemzeti jellemről és az individuális differenciálódásról szóló tan kiindulópontjai. A kimondottan romantikus elemekre és ezeknek fon-

⁵ Legyen szabad itt egy másik igen értékes újabb munkára utalni, amely a görög-latin kultúrhatások örökké ismétlődő érvényesülését tárgyalja és erről az oldalról érinti problémánkat is: Vom Altertum zur Gegenwart. Die Kulturzusammenhänge in den Hauptepochen und auf den Hauptgebieten (2. vermehrte Auflage 1921. Leipzig—Berlin, Teubner), ahol nemcsak a G. Roethelől írt Deutsche Literatur című rész (178—200. l.) vonatkozik erre, hanem más fejezetek is (l. különösen: Dr. A. v. Martin, Geschichtswissenschaft; Dr. Goetz, Die Wiederaufnahme der Antike im Mittelalter und in der Renaissance; valamint: Dr. W. Jaeger, Der Humanismus als Tradition und Erlebnis).

tos szerepére — hisz ezek segítették a népi költészetet az arisztotelikusok túlkapásai ellen — gyakran tér vissza. Nyíltan állást foglal a romantikus elem nagyobb értéke mellett: ez gyümölcsözőbb volt az irodalomtudomány számára, mint a másik (v. ö. továbbá: az istenihez hasonló, Prometheus-szerű alkotás platói ideája s vele szemben az arisztotelesi mimesis). A modern, új nagy mozgást megindító Sturm und Drang-vezér, Herder az ő embere, akit, mint már említettem, nagy munkájának középpontjába állít, sőt ezt egészen tudatosan teszi és az előszóban is hangsúlyozza.⁶

3. Herdernek a nagy szellemtörténeti jelentőségére különben éppen napjainkban jöttek ismét rá s nem kell csodálkoznunk, hogy ő nemcsak Lempicki e könyvében játszik olyan nagy szerepet, hanem Walzelnek az éppen most meginduló óriási vállalkozásában, a nagy *Handbuch der Literaturwissenschaft*ban (Dr. O. Walzel szerkesztésében, számos neves tudós közreműködésével Berlin-Neubabelsbergben adja ki az Akademische Verlagsgesellschaft Athenaion. Eddig 30. Lieferung). Ebben a fölvetett kérdés miatt elsősorban a Walzeltől-magától irt *Gehalt und Gestalt im Kunstwerk des Dichters* érdekelt (3., 5., 7., 9., 10., 20., 23., 28. Lieferung). Ezzel Walzel tervszerűen folytatja a már régebbi dolgozataiból (ezeknek fősorolását és rövid méltatását l. Paul Merker egyébként is fontos könyvének, a *Wissenschaftliche Forschungsberichte VIII. száma*ként megjelent „Neuere deutsche Literaturgeschichte“-nek — Perthes, Stuttgart-Gotha 1922 — Prinzipien und Methoden fölrírású első fejezetében),⁷ de főként a Kantgesellschaft tudományos előadássorozatának 15. száma-ként 1917-ben kiadott *Wechselseitige Erhellung der Künste* (Berlin, Reuther und Reichard) című munkájából ismert irányát. Hogy ez a formáanalitikus éppen úgy H. Wölfflin, a híres művészettörténészre támaszkodik, mint Fritz Strich (*Deutsche Klassik und Romantik oder Vollendung und Unendlichkeit. Ein Vergleich.* 1922. Meyer und Jessen, München. Ismertetését adtam a Napkelet 1923-as I. évfolyamának 270—272. lapján), az csak természetes, mert Wölfflin neve mind a művészettörténetben, mind az ennek erős

⁶ Természetesen a mai nap mind hatalmasabban érvényrejutó W. Dilthey áll e munka mögött is, kinek műveit és ezeknek éppen most folyamatban levő új, gyűjteményes kiadását lehetetlen ebben az összefüggésben föl nem említeni (Wilhelm Dilthey's gesammelte Schriften. Leipzig-Berlin, Teubner. Hét kötetre tervezve. L. különösen az elsőnek megjelent II. kötetet: „Weltanschauung und Analyse des Menschen seit Renaissance und Reformation.“ Követte ezt az I. k. „Einleitung in die Geisteswissenschaften“ meg a IV. k. „Die Jugendgeschichte Hegels und andere Abhandlungen zur Entwicklung des deutschen Idealismus.“ 1923 végére megjelent az V—VI. kötet is: „Die geistige Welt.“)

⁷ L. továbbá a Walzel 60. születésnapjára épp most készült „Vom Geiste neuer Literaturforschung. Festschrift“ utolsó cikkét. E. Aulhorn. Verzeichnis d. Schriften Oskar Walzels. (Potsdam. Év n.)

hatása alatt álló formaanalitikus irodalomtörténetben igazi fogalomvá vált. H. Wölfflin főmunkája (*Kunstgeschichtliche Grundbegriffe, das Problem der Stilentwicklung in der neueren Kunst*. 1915) mellett modern irodalomtörténésznek nem is szabad elhaladnia többé. A német irodalomtörténet művelőinek ez az ehhez közelálló csoportja persze nem elégszik meg azzal, hogy a művészettörténetet követi, hanem igyekszik összekapcsolni az alakra vonatkozó kutatásokat a tartalommal, mint ez már Walzel fentebb idézett címéből következett, igyekeznek kapcsolatot létrehozni a tisztán szellemtörténeti irány és a maguk iránya közt. Walzel a „Handbuch“-ban végső ideálként Dilthey és Wölfflin összeolvasztását állítja oda. Hogy a két irány összehajlítása nagyon is lehetséges, az rögtön szembetűnik, amint arra gondolunk, hogy milyen nagy szerepet játszik éppen Wölfflin iskolájában is a szellem, amelynek mintegy kifejezői a műalkotások, amely voltaképp létrehozza őket abban a formában, melyben előttünk vannak.

4. Legjobb bizonyossága ennek az ugyancsak művészettörténész W. Weisbach könyve a barokkról (*Der Barock als Kunst der Gegenreformation*. Berlin, Cassirer, 1921), ahol valóban szerves egésszé forrott a test és a lélek, az alak és az eszme. A barokk stílus sajátosságai olyan természetes könnyedséggel vannak levezetve azon kor szellemi áramlataiból éppen úgy, mint az előző korokban már elért fejlődési fokozatokból, hogy ez méltán csodálatot kelthet.⁸

A szerző szerint feltétlenül számba kell venni a szociológiai függést, amely különösen a barokk egyházi művészetben a gyakorlati rituális célok miatt kézenfekvő, de másrészt „steht das Kunstwerk als freie Phantasieschöpfung und ästhetisches Phänomen in einer irrationalen Sphäre, die nur von seelischen und künstlerischen Postulaten beherrscht wird!“ Ilyen alapon nagy koncepciójú, a szellemi áramlatok főútvonalait erősen kirajzoló művészettörténetet kapunk, amely többé nem az egyes műveknek egymás mellé állítása, művészeknek egymás mellé helyezése pusztá időbeli egybeesés véletlenei folytán. Már pedig éppen ez a hiánya az irodalomtörténetnek még a XIX. század végén s a mi századunk elején is. Ezen kérdéshez vissza kell még térnünk. (A barokkról: Horváth J. Napkelet 1924 nov.)

⁸ Témánk szempontjából nagyon tanulságos a következő sorokat leszögezni Weisbach bevezető megállapításaiból: „Jedes Kunstwerk und jede Kunst kann als Anschauungsrepräsentant verschiedener Kategorien angesehen werden: einer aus religiösen, ethischen und verschiedenerlei soziologischen Momenten sich zusammensetzenden Kultur und eines immanenten ästhetischen Triebes. Als soziologisches und als materiell-technisches Produkt ist das Kunstwerk in eine Kausalitätsreihe verflochten, die für die Richtung, welche die Phantasie seines Schöpfers nimmt, und für seine Wirkungsmöglichkeiten ganz gewiss nicht unwesentlich ist... Das braucht aber nicht zu einer einseitig materialistisch gerichteten Betrachtungsweise zu führen, die in ihrer Übertreibung über vieles hinwegsieht und den letzten und ewigen Gehalt eines Werkes nicht zutage zu fördern vermag.“

5. A barokról szólva nem szabad említés nélkül hagyni a müncheni *A. Hübscher* legújabb nagyobb tanulmányát: *Barock als Gestaltung antithetischen Lebensgefühls. Grundlegung einer Phaseologie der Geistesgeschichte.* (Euphorion. 24. kötet, 3. és 4. füzet.) Ez kitűnően bevezet a mai irodalomtörténeti nagy átértékelő folyamatba s egyben jól mutatja, hogy miért fordult szükségképen a német irodalomtörténeti érdeklődés a barokk felé fokozott s nemrég még csak nem is sejtett erővel. Egy idézet eléggé megvilágítja ezt: „Denn es steht mehr in Frage als nur Literatur. . . . Und es steht mehr in Frage als nur deutsche Literatur. Von Rom ausgehend ist, wie die Gotik, die Romanik, der Barock Bekenntnis des gesamten Abendlandes geworden. Er war im höchsten Sinne europäische Angelegenheit, und dies unterscheidet ihn von räumlich so eingegrenzten Phänomenen, wie der deutschen Klassik“!

6. Walzelnek igaza van ugyan abban, hogy eddig több tekintettel voltak az irodalmi művek tartalmára, semmint alakjára, igazat kell neki adnunk abban is, hogy erősen elkél egy kis élesebb látás (v. ö. a Handbuchban adott pompás példasorozatot a híres sixtini Madonnaképpel kapcsolatban, amely döntőleg kimutatja a művészettörténet elmaradottságát is e téren, mind a legújabb időkig, azaz H. Wölfflinig), de tanulmányok tanítványai, kik már az alig megjelent Handbuchra hivatkozva rögtön hozzáfogtak eszméi realizálásához, helyenként mindjárt jobban megoldották a kérdéseket. Ez különben összefügg azzal a régi igazsággal, hogy minden teória szürke és az élet a gyakorlatban rejlik. Különösen jól sikerült, a Handbuchra egyenesen hivatkozó értekezés a frankfurti *Helmut Hatzfeldé*, kinek neve amúgy sem ismeretlen már az újabb irány hívei előtt, a *Germanisch-romanische Monatsschrift* 1923. évi 9–10. füzetében (Sept.—Okt. 296—304. l.): *Zur Frage der Schilderungen weiblicher Schönheit im spanischen Renaissanceroman.* Itt azonnal szembetűnik az alaki problémák legbensőbb kapcsolata a szellemtörténetiekkel. Például elég Cervantes *Don Quijote* (I, 28) művének Dorotheáját és a rávonatkozó megfigyeléseket kiemelni Hatzfeld cikkéből: a spanyol katolikus mikép hódol az új renaissance szépség-örömnnek az érzéki kikapcsolásával tisztán esztétikai úton. Igen tanulságos az itt jelzett világnézet-összeütközés hatása az ehhez kapcsolódó többi példában is.

7. A Handbuch der Literaturwissenschaft azonban nemcsak Walzel tanulmánya miatt érdekelhet bennünket, hanem szerkezete, beosztása, kitűzött célja és a többi belé író szakember munkája miatt is. Eddig B. Fehr (Zürich) *Englische Literatur des 19/20. Jahrhunderts* (1., 2., 6., 8., 13., 14., 18., 19., 22., 25., 29. Lieferung) és H. Heiss (Freiburg i. B.) *Romanische Literaturen des 19/20. Jahrhunderts* (2, 27. Lieferung), Klemperer-Hatzfeld-Neubert: *Roman. Lit. v. d. Renaissance z. franz. Revolution* (15., 26. L.), A. Heusler: *Altgerman. Dichtung* (11., 12., 16., 17., 21., 24.) E. Bethé: *Griech. Lit.* (30. Liefg.) című nagy összefoglalásai, azaz ezeknek egyik része jelent meg. Ezek az első pil-

lantásra mutatják, hogy egy az utóbbi években gyakrabban hangoztatott nagy irodalomtörténeti hiányt hivatottak pótolni: mindenekelőtt a nagy mozgatóerőknek a vonalait húzzák meg, az egyes írók és művek be vannak állítva ebbe a belső összefüggést megadó összefogó keretbe. Egy másik újítás, hogy a művészettörténet is kellőképp tekintetbe van véve, főleg ennek az irodalomhoz legközelebb eső ága, a könyvdíszítés, illusztráció. Gazdag képanyagot hoz ez a Handbuch és a képanyag összeválogatását nem valami filológiai ösztön vezeti, hanem nagyon is tudatos, a művészetek bizonyos fokú rokonságát valló, egy és ugyanazon stílusnak a különböző művészetekben való feltűnését kutató meggyőződés. Még egy harmadik oldalról nézve is tanulságosak ezek a kiadványok. Elismerik annak a szintén már nagy mértékben hangoztatott kívánságnak a jogosságát, hogy szakítani kell a tiszta filológiától örökölt azon rossz szokással, hogy beleássuk magunkat egy kis részletproblémába és se nem látunk, se nem hallunk azon túl semmi egyébről. Ennek a bűnnek, az irodalomtörténet lényege iránti merényletnek végre valahára meg kell szűnnie az irodalomtörténet terén. Nagy áttekintést lehetővé tevő tiszta látásra van szükségünk. Látunk kell, miképp függ össze minden probléma egymással végig az összes reprezentáns európai irodalmakban, minden nemzetenél, amely előbbre vitte az irodalom ügyét. A gondolatlan cédulázók aranykora lejárt. Nemcsak a Deutsche Vierteljahrsschrift tavaly megjelent s nagy tudományos tekintélyektől aláírt és helybenhagyott főlhívása tessékelté ki őket a modern irodalomtudomány területéről, hanem Paul Merker, a greifswaldi egyetem tanára, akit igazán nem lehet túlzással, szélsőséggel vádolni, finoman kimutatta sok munkájuknak a haszontalan voltát. Mi hasznát veszem, mondotta 1919-ben a lipcei egyetem aulájában tartott beszédében, annak, hogy összeállították pontosan azt, hogy hányszor fordul elő a német irodalomban a Dido-motivum? Nem az előfordulás pusztá ténye és kapcsolt, olcsó tartalomelmondások a fontos, hanem éppen az, aminek a megállapítására e regisztrálók nem gondoltak, hogy hogyan fordul elő! Az anyag belső változásait a különböző korokban kell követni!

8. Ezzel elérkeztünk az újabb irány egyik legérdekesebb hirdetőjéhez, akit a régebbi iskolák hívei is a legtöbb megértéssel fogadnak, pedig ő mondja és írja sokszor a legveszedelmesebb dolgokat egy új irány érdekében. Azt persze rögtön meg kell jegyezni, hogy nem tartozik az eredetieskedők, a túlhangosak, a magukén kívül minden mást lenézők közé. Paul Merker az utóbbi években két nagyobb, idevágó dolgozatával szólta bele a nagy vitába: az egyik az éppen említett beszéde, amely nyomtatásban is megjelent a Neue Jahrbücher für das klass. Altertum, Geschichte und deutsche Lit. 23. évfolyamának (1920) XLV. kötetében (1—2. füzet, 63—83. l.) *Der Ausbau der deutschen Literaturgeschichte* címen, a másik a *Neue Aufgaben der deutschen Literaturgeschichte* (Ztschr. für Deutschkunde. 16. Ergänzungsheft, Leipzig 1921). Ő maga „sozialliterarisch”-

nak nevezi irányát és röviden így jellemzi: „sie sucht aus der Erforschung auch der Breiten und Tiefen des dichterischen Lebens den literarischen Grundtypus der einzelnen Epochen näher zu bestimmen und an diesem Massstab die individuellen Höhenleistungen zu messen. Indem sie besonders den Abwandel und die Kreuzung der literarischen Stilformen ins Auge fasst und im Zusammenhang mit den umgebenden Kulturverhältnissen studiert, will sie mit der Betonung der allgemeinen grundbildenden Strömungen und Kräfte in das innere Gefüge der literar-geschichtlichen Entwicklung eindringen“.

Merker mind a világnézet változásának megfelelő tudományos állásfoglalás-változtatást, ennek szükségességét, mind az előző iránytól nyert szilárd alap megtartásának hasznos voltát hangsúlyozza, sőt a régi alap föltétlen tiszteletbentartását követeli. „Die Wissenschaft kennt, gottlob, keine Revolution, sondern nur ein evolutionistisches Entwicklungsprinzip“, állapítja meg, de éppen ezért föltétlen híve az új életre támadt idealizmusnak a saját szaktudományán belül is. Ő is ad rendszere megalapozásául rövid történeti áttekintést, melyet részben Lempickiéhez mérhetünk, részben pótolhatjuk belőle azt, amivel a varsói professzor nagy műve második kötetében fog csak megismertetni bennünket. Merker szerint még a XVI. század sem adott jelentős impulzust az irodalomtörténet mint tudomány megalapításához, ellenben az oly rossz hírben álló XVII. Igaz, hogy ennek az irodalomtörténete egyrészt nem ismer még nemzeti szempontokat (universalhistorisch), másrészt ellenőrizhetetlen időbeli messzeségbe is elkalandozik (scripta antediluviana!), de a XVIII. század első fele egészen egyenrangú hibákba esik: mind Gottsched, mind Bodmer praktikus szempontokat tartanak szem előtt, a jelen irodalma túlságosan befolyásolja őket. Nincs nagy összefoglaló szempont, az összefüggéstelen egymásmellettiesség uralkodik. Még Lessing is a „mechanische Auffassung geschichtlicher Probleme“ vétkét követi el. Az új áramlat csak Winckelmannnal meg Herderrel jön meg. Herder, „jener grösste geschichtsphilosophische Geist des XVIII. Jahrhunderts, dessen tiefste Gedanken auch heute noch nicht ausgeschöpft sind“ tehát ime Merker-nél is középponti helyzetbe kerül. A romantika idevágó nézetei mind vele függnek össze. A romantika internacionális univerzalizmusával szemben közvetlen utána ugyancsak szűkre szabják a határokat. A főhiba az, hogy az irodalmi emléket izolált, egyes jelenségként kezelik. A tiszta filológia és a régiség-tan diadalmaskodnak. Csak 1848-ban alapítják az első tisztán németirodalmi tanszéket Halleban, de ezt is egy politikus zsurnalizmusra hajló emberrel töltik be (Rob. Prutz). A XIX. század 70-es éveit óta ugyan „Fachwissenschaft“ valóban a német irodalomtörténet, de a germanisták kezén; a módszer lényegében filológiai, melyet a klasszika-filológiától kértek kölcsön. Merker nem hallgatja el ennek hibáit; a betű ezen iránynak néha többet jelentett, mint a szellemi tartalom, az

anyag többet mint a szellemi formaadás. „Gewiss ist sie gelegentlich — namentlich in der Goethephilologie, aber auch sonst — in Kleinigkeitskrämerei und totes Alexandrinertum verfallen.“ Kifejezi az újabb generáció háláját ezen irány iránt, hogy komoly, alapos munkára nevelt, de rögtön hozzáteszi, hogy azon már túl vagyunk, hogy a régi irányt tartsuk egyedül üdvöztetőnek, a tudomány beteljesülésének.

Ellenmondások főleg a kilencvenes évek óta voltak észlelhetők. Ő három főbb irányt lát. Az első Diltheyé, akinek főérdeme, hogy a lélektant végérvényesen bevitte ebbe a tudománykörbe és tőle számítva állandóan fölszínven maradt a költői génusz titkainak kutatása, az élmény szerepének a szem előtt tartása. Sauer iránya a fajok és törzsek jellemének fontosságát hangsúlyozta minden irodalmi termékkel összefüggő problémakomplexumban. Nadler ennek túlhajtója. Az esztétikai irodalom-szemlélet O. Walzelben kapta meg vezérét (Formproblem). Ennek vannak igen jó oldalai, főleg ma, mikor erősen megfélekedtünk erről, nagyon jó szolgálatokat tesz, de túlhajtása már csak azért is veszélyes, mert egyoldalúan a legnagyobb művekkel való kizárólagos törődéshez vezethet. „Nur eine auf breitesten sozialliterarischer Basis aufgebaute Darstellung, die die Entwicklung der dichterischen Ideen, Stoffe und Formen in allen Breiten und Tiefen verfolgt, kann auch erst die genügenden Grundlagen für eine wirklich wissenschaftliche Erfassung der künstlerischen Glanzerscheinungen bieten.“ Mindamellett el kell ismernünk és hangsúlyoznunk az individualisztikus momentum fontosságát, mert hiszen nélkülül éppen irodalom meg művészet nem lenne. A másik oldalról nézve azonban be kell látnunk, hogy a legnagyobb egyéniség is hódolt minden korabeli divatos iránynak és kölcsönösen emelték, vitték egymást. Példa erre éppen a legnagyobb alkotó, Goethe (Anakreontik — Empfindsamkeit — Sturm und Drang — Klassik — Romantik — beginnender Realismus — abstrakte Tendenzdichtung bei Goethe). Éppen az a fontos, hogy élete és fejlődése megfelelt a német „Gesamtgeist“ fejlődésének az ő korában. Ezek a szellemtörténeti fokok nála nélkül is jöttek volna, noha ő is erőteljesen épített rajtuk. Képzeli el, hogy Goethe csak húsz évvel korábban született volna a ténylegesnél: minden fokot a ránézve legkedvezőtlenebb életkorban ért volna meg. Egyenesen meglepő, folytatja Merker, hogy egy lírai költemény, egy regény vagy dráma belső és külső formájában, egész fölépítésében, stílusának meg technikájának minden sajátosságában, képeiben, szimbolumaiban, ritmusában, nyelve folyamatosságában, szóhasználatában, a szavak megválogatásában még az epitheta ornantiákban is sokszor mennyire tükörképe a maga kora szellemi milyenségének. Aki látását az ilyen jelenségek számára élcsítette, az adott esetben egy XVII. vagy XVIII. századi költemény keletkezési idejét — anélkül, hogy a szerzőjét ismerné — kizárólag szellemi tartalmának jellegzetessége, valamint formális sajátosságai szerint esetleg évtizednyi pontossággal megállapíthatja!

Éppen ezért is ismeri el Merker a tipikus fejlődés fontosságát, mert szerinte csak így lehet megállapítani az újnak is a maga helyét meg fontosságát. Az egyén és a kortörténeti szellem egyformán részesek minden mű létrehozásában. Mi hiányzik azonban mindehhez a mai irodalomtörténetben mint tudományban? Elsősorban is egy irodalmi stílus- és formátörténet, mely az általános költői formák és a stílus változásait mutathatná az évszázadokon át. Itt is azonban a historikus-genetikus módszer a fontos, mert egy kor irodalmi divatformája nem a levegőben lóg, hanem csak külön tükröződési módja az általános nagy koráramlatnak. Az uralkodó világnézet és a befolyásos filozófiai rendszerek szintén nagy szereppel bírnak. Nem véletlen pl. a naturalista stílus és a pozitivistá filozófia találkozása a közelmúltban. A XVIII. század első felére visszatekintve gyönyörűen megoldható Gottsched meg a svájciak szembenállása azzal az egyszerű ténnyel, hogy amaz a francia racionalizmus, emezek az angol szenzualizmus hatása alatt állottak a fölvilágosodás területén belül. Itt játszik szerepet a pár rokon művészet is. Szembeszökő sokszor az egyezés; egy példa a XVII. sz. túlterhelt, betétes regényének összevetése a barokkstílus cifrázatokkal zsúfolt megjelenési formáival. E helyen azonban megemlítendő, hogy minden tekintetbe jön, ami e körbe tartozik: ruházat, bútorok stb., mert mindez a nép összeletéhez tartozik.

Már ebből is következik, hogy igen fontos egy új, beható poétika-történet. Ezentúl pedig egy valódi „literargeschichtliche Verkehrsgeographie“ lenne szükséges. Nem a véletlen történeti egymásmellettség a döntő, hanem a szellem és a belső forma, mely minden dolgot jellemez. Így pl. nem lenne szabad a XII. századi rajnai „Spielmannsdichtung“-ot az osztrák belső-vidékek ekkorbeli költészetével együtt tárgyalni csak azért, mert véletlenül egyidejűek, mivel sokkal több az eltérés és tulajdonképp két nagyon különböző fejlődésmenetnek semmiképp sem egymásmellé való részei. Ugyanezen megfontolások vezetnek az anyagvándorlás történetének egészen másként való fölfogásához, új összehasonlító irodalomtörténethez stb.

9. Merkernek egész csomó gyakorlati célkitűzését a német irodalomtörténet mezején mellőzve, azaz tisztán csak a figyelmet fölhíva eszméire (főként azon körülmény hangsúlyozására, hogy valódi középkori irodalomtörténetünk még nincs, mert a germanisták jóvoltából elsősorban nyelvemlékeként kezelték a műveket, valamint arra, hogy újabb német irodalom mint speciális tárgykör, a réginek alapos ismerete nélkül, természetellenes), ki kell még emelni *E. Ermatinger* szép könyvét az ide tartozó legújabb munkák közül: *Das dichterische Kunstwerk. Grundbegriffe der Urteilsbildung in der Literaturgeschichte* (Leipzig-Berlin, Teubner, 1921. Ismertettem a Napkelet 1923. évi folyamának 995. lapján). Ez a munka Ermatingernek a gyakorlat közben, a német líráról és G. Kellerről írott tanulmányaival kapcsolatban keletkezett irányeszméit, a fölvetődött

metodikus problémákra önmagának és egyben minden szak társnak adott feleleteket foglalja magában s már emiatt is kétszeresen érdekes és értékes. Alapjában véve egy W. Dilthey szellemében vett poétika ez, ha a szerző itt-ott polemizál is Diltheyvel (l. erre vonatkozólag Rudolf Unger szép és találó bírálatát a Lit. Echo 25. évfolyamának 11/12. füzetében az 593—596. hasábon). Igen erőteljesen fordul Ermatinger mind az ideanélküli realizmus meg naturalizmus és vele kapcsolatban a relativisztikus és hisztoricisztikus pozitivizmus ellen, mind a túlzottan filozófiai irány (sőt Unger magyarázatával Ermatinger állásfoglalására vonatkozólag: az esztétikus irodalmi intuicionizmus, Gundolf és iskolája, a neoromantikus irodalommitológia) ellen. A saját rendszerét, azaz módszerét dinamikusnak és organikusnak mondja maga a szerző. A poetika középpontja és mindennek kiindulópontja számára az élmény s az ebből származó alkotás. Kétféle élményt különböztet meg: gondolatit (Idee) és anyagit (Stofferlebnis: Motiv). E kettőt kiegészíti s szintézisként beteljesíti az alakélmény (Formerlebnis). A fő Ermatingernél mindig az idea. A költő eszme-, gondolatiélménye, a költő világnézete ad életet a magábanvéve holt anyagnak. Csakis az eszmedinamika hat alakotadólag is; a belső forma semmi más, mint az eszmedinamika munkája az egyes műben. Gyönyörű példákkal világítja meg mindazt, amit ír, ezek közül kitűnik a G. Keller-féle Falusi Romeo és Juliának az ő értelmében vett keletkezéstörténete, amely különösen meggyőzőleg mutatja az anyag, a motívum alárendelt szerepét. Hogy egy egyszerű újsághírből mikép válik a Feuerbach-filozófiától erősített G. Keller-világnézet által az az általánosan ismert csodaszép novella, azt ennyi művészi érzékkel s egy szersmind tudományos komoly elmélyedéssel nem mutatta még senki. Szellemtörténeti szempontból is roppant érdekes, amit azután Ermatinger az eszmeélmények és koráramlatok egymáshoz való viszonyáról ír. Tanulságos az okfejtés, amely a szokásos Euripides- és Goethe-féle Iphigeniák összehasonlításait állítja be az egyedül helyes, mert nem dogmatikusan esztétizáló, megvilágításba eszmetörténeti alapon.

10. Üdvös hatásúak az ilyen világos, jól megírt elméleti könyvek a mai időben, amikor az alapvető nézetek körül dülő harc miatt könnyen felülkerekednek a végletes állásfoglalások, az ifjúóriáskodók túlkapásai, amelyek láttára-hallatára azt lehetne gondolni, hogy mindmáig csak alsóbbrendű lények művelték a tudományt s ők az első emberek, akik észszerűt adnak! Ezért veszélyes azután az olyan beállítása a dolgoknak, amilyet *Horst Engert* mutat a Hauptmann-jubileumra írt szép tanulmánya bevezetésében (G. Hauptmanns Sucherdramen. Leipzig-Berlin, Teubner, 1922), hol arról ír, hogy az irodalomtörténet mai helyzete miatt a kutató önmaga kell hogy rendszert, módszert állapítson meg magának. Ezt egész szabad-elvűen érvényesítve ugyancsak pórul járnánk. Nem vonatkozhat azonban a bíráló megjegyzés az Engert-adta metodológiai alap-

vetésre, amely igen józan, nagystilú és a maig elért fejlődés eredményeinek az okos fölhasználásával íródott. Az irodalomtörténet mint tudomány be van itt állítva a kultúremleriség fejlődéséről szóló nagy tudomány egészébe, amelyet a természet-tudományokkal szemben kultúrtudománynak nevezünk. Ez azután a természettudománnyal együtt alkotja a tágabb valóság-tudományt (Wirklichkeitswissenschaft).

Milyen mármost a kultúrtudomány rendszere? Ez a kultúremleriség fejlődésének a tudománya lévén, három fogalmat foglal magában: kultúra, emberiség, fejlődés. A kultúra a történetben megvalósulásra törekvő objektív értékrendszernek az eszméjeként fog itt megjelenni, tehát végtelen feladatként, melynek megoldásán állandóan fárad az emberiség. Az objektív értékek sokaságánál fogva különböző kultúrterületek lesznek. A kultúrtudomány mintegy le nem zárt, három dimenziós rendszer, melynek koordinátái a három alapfogalom. E rendszeren belül az irodalomtörténet helye a kultúra koordinátán, mint a művészettörténet részének, mint költészettörténetnek biztosan és világosan meg van adva.

Igen tanulságos még, amit Horst Engert az intuitív megismerésről ír. Az irodalomtörténet tudomány lévén, egyetlen célja, mint minden tiszta tudományé, az egységes fogalmi megismerés. Így nem is szabad az intuitív megismerésnél megállnia, mert ennél szerepel ugyan a tárgynak minden áron, minden lelkierővel való megragadása, de hiányzik az észnek teljesen érvényesülő ellenőrzése. Igaz ugyan, hogy az irodalomtörténet költeményekkel dolgozik, tehát műalkotásokkal, melyeknek lényege a szemléletesség; a fogalom tökéletessége pedig éppen szemléletességihiánnyal jár együtt. A szemléletesség azonban nem határ, nem tiltó akadály, hanem mindig csak föladatot jelent a tudomány számára. A szemléletesen adottatt, de ezen formájában fogalmilag érthetetlen szemléletesség nélküli fogalmakba öltöztetni s éppen ezáltal megértetni, ez a tudomány föladata. Természetesen tudatában kell lenni annak, hogy művészi utánérzés és fogalmi megismerés két különböző dolog. Az előbbi segítségével egy műalkotás lényegét néha maradék nélkül megkaphatjuk, az utóbbi útján soha, mert a szemléletesség a fogalmi megismerés számára mindig végtelenbe vesző. Amint az egyoldalúan művészi lélek nem képes tudományosan közeledni az ilyen tárgyhoz, úgy az egyoldalúan tudományos nem bír még fogalmi úton sem a műalkotáshoz eljutni. Szerecsére azonban ritka az ilyen túlzott egyoldalúság. Az emberek legnagyobb része mindkettőre képes és mindazok, kik egy műalkotásba való magukat beleélés után az ész előtt is számot adnak élményükről és ennél a műveletnél szigorúan tudományos fogalomképzést alkalmaznak, művészettudománnyt csinálnak, melynek egy része az irodalomtörténet.

11. Ha így mind tisztábban bontakozott ki szemünk előtt az irodalomtörténet helye és viszonya a hozzá legközelebb álló rokontudományokhoz, még egy másik, mai nap sokat feszege-

tett problémát kell érintenünk, melyhez az irodalomtörténet névnek a második része, a történet szó vezet. Az irodalomtörténet egyszersmind történeti tudomány, szenvedő részecské tehát mindazoknak a nehéz vívódásoknak, amelyek napjainkban a történetfilozófia terén figyelhetők meg.⁹ Igaz, hogy sokat köszönhet is az idevezető kapcsolatoknak. Mindenki könnyen meggyőződhet erről, aki pl. megfigyeli, hogy egy olyan könyv, mint *Spengler* Nyugat alkonya (*Untergang des Abendlandes*), mennyi termékeny új eszmét adott a mi tudományunknak éppen új történetfilozófiai nézeteivel. (V. ö. nálunk pl. *Thienemann Tivadar* tanulmányát *Spengler*ről — *Minerva* I. évf. 8—10. — egyrészt és új utakat mutató értékes irodalomtörténeti értekezését — *Minerva* II. évf. I—5. Városi élet a magyar középkorban — másrészt.) Egy ilyen műnek persze minden valamiképp érintett tudomány is megérzi hatását (az irodalomtörténet legközelebbi rokonára, a művészettörténetre vonatkozólag v. ö. pl. *Eugen Lüthgen* cikkét a *Preussische Jahrbücher* 1923. évi 192. kötetének 2. füzetében: *Morphologie der bildenden Kunst*). De *Spengler* is, a vele foglalkozók is, a kultúrtudomány minden részén dolgozók már évek óta mind erősebb hévvel fordulnak azon kérdés felé: mi a történeti megismerés lényege? Hogy mennyire központi probléma ez, mennyire minden szellemi tudománnyal, kultúrtudománnyal foglalkozó közös ügye, azt legjobban mutatja, hogy mind a kifejezetten irodalomtörténész *Rudolf Unger* eljutott hozzá (v. ö. *Deutsche Vierteljahrsschrift* 1923. évi I. folyam I. füzetében *Zur Entwicklung des Problems der historischen Objektivität bis Hegel*), mind az alig egy éve, sajnos, túlkorán, elhunyt *Ernst Troeltsch*. Ez utóbbi röviddel halála előtt fejezte be *Der Historismus und seine Probleme* hatalmas művének két részből álló első nagy kötetét (Tübingen, J. C. B. Mohr, 1922. *Gesammelte Schriften* III. Band). Ez az I. kötet, mint az alcím is mutatja, a történetfilozófia logikai problémájával foglalkozik, de szintén úgy igyekszik utat törni a legsúlyosabb kérdések tömkelegében, hogy alapos történeti áttekintést biztosít a főkérdésekre vonatkozólag. Mindjárt e munka mellett lehet éppen ezért említeni *Erich Rothacker* könyvét, az *Einleitung in die Geisteswissenschaften*-t (Tübingen, J. C. B. Mohr, 1920). Mindkettő már csak azért is közelebbről érdekli a mai irodalomtörténészt, mert a szellemtörténeti irány atyjáról, *Dilthey*ről is szólnak. Ha azonban már most közelebbről nézzük, hogy milyen eredményre jutott egy olyan kutató mint *Troeltsch* a központi problémát illetően, meg fogunk győződni arról, hogy a kezdet kezdetén vagyunk e tekintetben s rengeteg munka, igen sok tennivaló vár még minden egyesünkre. Ő a *Gesellschaft für freie Philosophie* darmstadti gyűlésén utoljára *Lessing*

⁹ Ezzel kapcsolatban külön ki kell emelni a magyar irodalom egy újabb értékes gyarapodását, melyről még bővebben lesz e helyen szó: *Kornis Gyula* alapvető művét „Történetfilozófia.” (A magy. történettud. kézikönyve I. 1. Budapest, 1924).

szavaiból kiindulva (aus einer zufälligen historischen Wahrheit kann eine ewige Vernunftwahrheit nicht abgeleitet werden) ezeket állapította meg: minden történeti jelenség relatív, egy abszolútum-ot észszerűen nem lehet kikényszeríteni. Ennek a megbénító relativizmusnak egyedüli legyőzője az egészséges életősztön ezekben a tudományokban (Lebensinstinkt). Tehát az egyes embernek, az egyes kutatónak életősztönére vagyunk bízva. Már ez is arra mutat, hogy egy szellemi tudományos, kultúrtudományos Sturm und Drang felé haladunk.

12. Mintha most a XX. század második negyedének küszöbén a művészetektől átvette volna a vezetést a kultúrtudomány. A költészet helyébe az irodalomtörténet lépett mintegy a világnézet-irányítás szempontjából. Aki ezt nem hajlandó elfogadni, annak ajánlható *Rudolf Unger* egyik legfrissebb cikkének az elolvasása (a *Literatur*-ban, amely a *Literarisches Echo* új nevű folytatása, az 1923. évi 2., novemberi füzetben „*Moderne Strömungen*”). Ez különben is legszorosabban a jelen cikkben tárgyalt kérdésekhez tartozik és kitűnő áttekintést nyújt a német irodalomtörténészek jelenlegi föllálásáról. Ungernek ez a cikke is mutatja, hogy általában a legtöbb képviselője az új iránynak különböző, a részletekre vonatkozó eltérések mellett, azaz ellenére is csodálatosan egyetért a szellemtörténeti szempontok előtérbehelyezését illetőleg. Ott is, ahol ellentmondások vannak, közeledés, az ellentétek áthidalása lehetséges.

13. Egy bizonyos, hogy a gondolkozásnélküli, önmagukért való hatáskutatások és a hozzájuk hasonló eltévelyedések megszűnnek. Itt-ott mutatkozik ilyesmi, mint a közelmúltban is egy angol-hatáskimutatás G. Hauptmann egyik művére vonatkozólag, ahol is a bíráló rögtön utalt rá, hogy legjobb s leg-egyszerűbb lett volna az író magát megkérdezni. A franciák is kigyógyíthatatlanok persze abból az elfogultságukból, hogy az egész német irodalmat tőlük vették a legrégebb kortól napjainkig. *L. Reynaud* könyve, a *Historie générale de l'influence française en Allemagne* (Paris, Hachette, 1915)¹⁰ második kiadásában roppant terjedelemben ismerteti meg az új irány híveit régi hibákkal, pedig munkájának nem egy lapja tanúsítja, hogy éles szeme és széleskörű tudása van. Mennyire más ezzel szemben a jól ismert német romanista, *Eduard Wechssler* értekezése a *Deutsche Vierteljahrsschrift* első évfolyamának IV. füzetében: *Die Auseinandersetzung des deutschen Geistes mit der französischen Aufklärung (1732—1832)*, amely megtanít arra, hogy a hatáskutatásnak egészen más alapfeltevései, más céljai és más módszerei vannak, mint amilyeneket közönségesen használnak. Ehhez még csak a következőket érdemes csatolni *Friedrich Neumann* ugyanott megjelent *Walther von der Vogelweide und das Reich* című tanulmányából (506. l.): „Fremdes Empfin-

¹⁰ A szerző viszont a német befolyást is elismeri a francia irodalomban; I. *L'influence allemande en France au XVIIIe et au XIXe siècle*. Paris, Hachette, 1922.

den und Streben beeinflusst nur dort, wo Empfinden und Streben verwandter Art längst unter der Decke herrschender Seelenhaltung lag.“ Wechssler a maga értekezésében igen szépen mutatja, hogy ha nincs meg egy népben a készség, hogy egy új hatást átvegyen, milyen hatalmas erővel alakítja, formálja azt, ami újat maga előtt lát, míg a maga lényegéhez hozzá nem idomította olyannyira, hogy még az átadó sem ismeri többé föl és a maga részéről ismét átveszi. Éppen itt láthatjuk feltűnő példában, hogy az új irány valóban értékes képviselői nem széttörni akarják a régit, hanem beteljesíteni; nagyobb, átfogóbb formák, mélyebbre ható módszerek, több szellemi tartalom a jelszó, de minden eddig beváltak a megőrzésével és tiszteletben tartásával.

14. Ha már mindebből az a végső benyomás adódik, hogy a legmodernebb német irodalomtörténet a legmélyebben fekvő alapproblémákhoz igyekszik utat törni, továbbá minél szélesebb látókörre próbál szert tenni és minden eddig elért eredményt módszer terén egyesítve végleg ki akarja vívni önállóságát mint szellemi vagy kultúrtudomány, ebben csak megerősíthet az az 1923-ban megjelent kötet, melyet *W. Mahrholz* *Literargeschichte u. Literaturwissenschaft* (Berlin. Lebendige Wissenschaft 1.) címen adott ki. Ebben szemlét tart egyrészről a XIX. meg a XX. század német irodalomtörténetírói fölött, továbbá kimutatja a klasszikus-ideál erős változását („Persönlichkeit als Ausdruck der Volksgemeinschaft!“), valamint a közösségalkotó erők előtérbe nyomulását az irodalomtörténetben, a kultúrtörténet, szociológia erőteljesebb érvényesülését, de másrészről szinte belekalapálja az olvasó agyába az emlékeztetést, hogy önmagunkra eszmélés szükséges, hogy az igazán gyümölcsöző munka első feltételeként átgondolt, új módszer kell. Ehhez pedig fáradságos keresésen, elszánt elméleti és gyakorlati küzdelmeken át vezet az út. Tudnunk kell és tudni akarjuk, hogy mit és miért csinálunk tudományunkban, még pedig minél teljesebben, egyoldalúságtól minél mentesebben kell ezt fölismernünk. Ezért foglalkozik könyve terjedelméhez képest meglepő részletességgel az irodalomtörténet legújabb neves művelőivel (Unger, Gundolf, Nadler, Strich stb.), hogy különös erővel tűnjék szembe, mennyire nem mesterség ma már az irodalomtörténetírás, hanem művészet a szó legszorosabb értelmében. — A tárgyalt munkák legtöbbször azt a meggyőződést meríthettük, hogy a német irodalomtörténet mind határozottabban szakít az individualisztikus beállítással: az egyénnel szemben a koráramlat, a stílus lép előtérbe, az egyes művész, író inkább mint ennek képviselője jön számításba. Amint a költészetben magában is háttérbe szorult az egyén a maga szubjektív örömeivel, fájdalmával, úgy a tudományban is vége a zseni-kultusznak s a nép, a nemzet, a köz nyomul az érdeklődés középpontjába,

KOSZÓ JÁNOS.

HAZAI IRODALOM.

Petz Gedeon: Paul Hermann k. tag emlékezete. (M. Tud. Akad. Emlékbeszédek XVIII. k. 10. sz. 1923.)

Az egykori tanítvány hálás szeretetével írt szép emlékbeszéd, melyet szerző székfoglaló értekezésül olvasott fel az Akadémiában, 1922 júniusában. *Paul*-nak, a nagy német nyelvésznek és filológusnak életét és működését méltatja benne nemes egyszerűséggel és tiszta tárgyilagossággal. A kiváló német tudós és professzor egyszerű, csendes és munkás élete folyásának (szül. 1846-ban, meghalt 1921-ben, a nagy összeomlás után; volt berlini és lipcsei egyetemi hallgató, *Steinthal*, ill. *Zarncke*, *Curtius* és *Leskien* tanítványa; 1874—1893-ig freiburgi, azután müncheni egyetemi tanár; Akadémiánknak 1902 óta külső tagja) rajzolása közben megemlékszik arról is, hogy 1885-ben hogyan került ő is a freiburgi egyetemen e nagy tudós és *Brugmann* környezetébe, mint külföldi ösztöndíjas hallgató több jeles későbbi német tanárral (*Kauffmann*, *Thumb* stb.) együtt. Sorra veszi *Paul* irodalmi munkásságát, mely nagy területet ölel föl: az általános nyelvtudománynak és a német filológiának vág a körébe. Főként nyelvész volt, kinek munkássága „mindig magasan felülemelkedik az aprólékos adatgyűjtésen . . . tekintete mindig a nagy összefüggésekre — az egészre irányul; ő mindig magasabb szempontokat, elvi álláspontokat keres”. Munkássága éppen ezért tervszerű és módszeres fejlődést mutat. Előbb a német középkor egyes irodalmi emlékeivel foglalkozik; majd a germán alapnyelv, általános nyelvtudomány, ismét a germán filológia, újfelnémet nyelv stb. kérdésein dolgozik — életének utolsó évéig, sőt napjáig, 1921 december 29-én bekövetkezett haláláig. Utolsó szavaiban is munkáit emlegette: „*meine Werke, meine Werke*“ (39. l.) — amelyek szép számúak és túlnyomórésztben mesterművek.

Petz először az általános nyelvtudomány körébe tartozó *Prinzipien der Sprachgeschichte* c. híres mű előzményeit és a művet ismerteti Wundt ellentétes fölfogásának rajzolásával és bírálatával, polémiájuk tárgyilagos előadásával úgy, hogy a két nagy ellenfél között a végén legalább egyes részletekre nézve bizonyos közeledést állapít meg s rámutat arra, hogy Wundt fölfogását is egyben-másban már kikezdte az idő. A részletkérdések közül érdekes a hangtörvények kivételnélküliségének, az analogiás magyarázatok, jelentésváltozások s a mondat meghatározásának szép fejtegetése, az egyes kérdésekben *Paul* és *Wundt* fölfogásának ismertetése, ez ellentétek szép magyarázata a két tudós különböző fölfogásának alapján s végül annak a megállapítása, hogy mindkettőtől továbbra is egyformán tanulnunk kell; *Wundt* nagy művének egy része *Paul* mesterműve nélkül talán nem is jött volna létre.

A mondat *Wundt*-féle meghatározásához csak annyit legyen szabad czúttal megjegyezni nekem is, hogy *Wundt*

meghatározása nem jelöli ki a mondat fogalmát abban a tekintetben sem, hogy mennyi hát egy mondat? Erre nézve okvetlenül mellé kell még venni meghatározásához szerintem a mi Brassaink megállapítása alapján azt is, hogy a mondat: a nyelvi egyén,¹ vagyis a beszédnek az egysége, az a része, amelyben egy összesképzetet vagy -szemléletet² részeire bontunk.³ A beszélő mellett a hallgató vagy halló szerepének kiemelése a mondat létrejötténél, mint Paulnál, Brassainál is helyesen van kiemelve már félszáz évvel ezelőtt (Logika lélektani alapon fejtegetve² 1877, 64), valamint a képzetek egybekapcsolása is (szinthezis az analízissel szemben, úgy, mint Paulnál, vö. uo. 64).

A germán filológia terén Paulnak azok a dolgozatai fontosak főként, melyek az egyfelől tőle megindított és szerkesztett *Beiträge zur deutschen Sprache u. Literatur* c. folyóiratban jelentek meg. Ezek elsősorban a germán hangtan egyes kérdéseire vonatkoznak. Régóta vonzotta a középfelnémet nyelv (*Mittelhochdeutsche Grammatik*⁹ 1913, stb.) és irodalom s itt különösen az, hogy volt-e középfelnémet irodalmi nyelv? Azt vitatta, helyesen, hogy nem volt ilyen egységes irodalmi nyelv; a kéziratok kisebb-nagyobb nyelvjárási sajátosságokat tüntetnek föl.⁴ Paul a német nyelv és irod. tanára (Professor der deutschen Philologie) foglalkozott időnként irodalomtörténeti, szövegkritikai, verstani kérdésekkel is, nem feledve azokat a kapcsokat, amelyek a filológia egyes ágait szerves egységbe egyesítik. Így szerkesztette a *Grundriss der germanischen Philologie* c. nagybecsű kézikönyvét is s annak több részét ő maga írta. Foglalkozott az *újfelnémet* irodalmi nyelvvel s annak szótárával, közben a tudományos szótárírás feladataival is⁵ és *Deutsches Wörterbuchja* (3 1921), valamint legújabbban *Deutsche Grammatikja*, 5 köt. (1916—1920), méltán tetőzi be nagy munkásságát. Ez utóbbi méltó párja az épp egy századdal azelőtt megjelent Grimm Jakab-féle *Deutsche Grammatiknak* (1819), igazi történeti német nyelvtan, mely a Wilmannstét szerencsés módon egészíti ki (38. l.). A derék német professzor hogy halhatott volna meg, mielőtt 1921-ben, halála előtt *Über Sprachunterricht* címen a nyelvtanításról s ennek a nyelvtudománnyal való kapcsolatáról is nem írt.

Valóban csodálatos gazdag és befejezett nagy munkásság, melynek nemcsak nagy hatása volt a mi magyar nyelvészeti

¹ Vö. M. Akad. Értes. 1860, 299. és 1863, 9. l.

² Vö. Paul: *Deutsche Grammatik* III. 11. l. jegyz.

³ Érdekes, hogy Brassai meghatározásához mennyire hasonlít Böhler meghatározása (vö. Petz: Paul emlékezete 24. l.), melyet amaz ismét mintegy 60 évvel előzött meg.

⁴ Hasonló nyelvjárási eredményekre mutattam én is *nyelvtörténetünkre*, középkori irod. emlékeink nyelvére nézve. A *HB. mint nyj.-i emlék*, Nyelv. Füz. 71., a Gyulafehérvári Glosszák nyj. Erd. Múzeum 1914. stb. dolgozataimban.

⁵ Vö. idevonatkozólag dr. Victor Michels: *Über Begriff u. Aufgaben der d. Philologie*, Jena 1917, 26.

irodalmunkra, de a *Prinzipien* 4. kiadásában több helyt ki is tért nyelvünkre a nagy tudós *Simonyi Magyar Nyelvének* német kiadása (*Die ungarische Sprache*, Strassburg, 1908) alapján. Valóban érdemes volna ama mesterművet magyarra is lefordítani azok számára, kik másképp nem meríthetnek belőle. S ezt már régen meg kellett volna tennünk!¹

1899-ben, mikor magam is külföldi tanulmányúton voltam Lipcsében *Brugmann* és *Wundt* tanítványaként (*Sommerrel* és másokkal), a nyári félévben Münchenben meg szerettem volna látogatni a nagy tudóst otthonában. Fel is kerestem, jártam dolgozószobájában, de őt sajnálatomra nem találtam otthon. Most, hogy 25 év múlva megelevenítette a nagy mestert a hálás tanítvány, végtelenül jól esik, hogy ilyen kedves és vonzó módon tette le sírjára „kegyeletünknek és elismerésünknek koszorúját“.

ERDÉLYI LAJOS.

Laonici Chaleocandylae historiarum demonstrationes. Ad fidem codicum recensuit, emendavit annotationibusque criticis instruxit *Eugenius Darkó*. Tomus I. praefationem, codicum catalogum et libros I—IV. continens. — Tomi II. pars prior libros V—VII. continens. (Editiones criticae scriptorum Graecorum et Romanorum a collegio philologico classico Academiae Litterarum Hungaricae publici iuris factae.) Budapestini, sumptibus Academiae Litterarum Hungaricae, 1922—1923. 8-r. XXVI, 206+146.

A gazdag bizánci történetirodalom ezeréves multjának kétségkívül legkiemelkedőbb alakja Laonikos, az egyedüli athéni származású középkori görög historikus, Bizánc utolsó történetírója. A hosszú sorból talán csak az egy Priskos rhetor, Bizánc legelső történetírója állítható mellé, kivel egyébként is sok rokon vonás fűzi össze. Amint ez az V. századi író — kinek kevés ránk maradt töredéke is sejtetni engedi a nagy mű hatalmas körvonalait — a keletről jövő török néphullámok első áradatát, a hún népet helyezi kortörténeti műve középpontjába, úgy a XV. századi Laonikos viszont az utolsó keleti hódítóknak, Bizánc megdöntőinek, az oszmanli törököknek történetét rajzolja meg 1298—1463-ig terjedő művében. Mindkét író közös őse pedig Herodotos, akit Laonikos munkája szerkezetében szemmeláthatólag követ: a herodotosi történeti koncepció tudatos utánzása által lett műve speciális oszmanli török történetté. Éppen ezért munkája, melynek első könyve az oszmanli törökök őstörténetét, a következő könyvek pedig a nép fejlődésének s fokozatos terjeszkedésének és előnyomulásának hatalmas képét nyújtják, elsőrangú forrás az oszmanli török történetre nézve s egyben az egyetlen forrás, mely Bizánc bukásának tragédiáját egyidejűleg s mégis bizonyos emelkedett, objektív történeti távlatból tekintve rajzolja meg. Ezenkívül a

¹ Vonatkozásokra vö. tőlem is Az összevont mondat modern szempontból c. munkámat, Bp. 1898, több ll.

magyar-török háborúkra vonatkozó részei folytán a magyar történeti források között is jelentős helyet foglal el.

Ennek a minden tekintetben oly magasán álló bizánci írónak török és magyar szempontból egyaránt nagyértékű műve mindeztideig nagyon hiányos kiadásokban volt hozzáférhető s a vele való foglalkozást és történeti forrásként való felhasználását megnehezítette még az a körülmény is, hogy Laonikost nyelve a középkori görög irodalom egyik legnehezebben olvasható írójává teszi. Az editio princeps után, melyet Baumbach heidelbergi tanár három vatikáni kézirat alapján 1615-ben tett közzé, a párisi corpusban Fabrot két újabb párisi kézirat felhasználásával újra kiadta ugyan (1650) s e kiadást a velencei corpus is megismételte (1729), de a bonni corpusbeli új kiadója, Immanuel Bekker, aki Hamakertől e feladatot átvette, mindössze a Vatic.-Palat. gr. 396. Crusius-féle tübingai másolatának variánsaival gazdagította a szöveghagyományra vonatkozó ismereteinket, hozzáfűzve a saját magától és Hamakertől származó emendatiókat. Mindezek a körülmények bírták rá Darkót, hogy egész fiatalon a mű újabb kiadására határozza el magát s munkáereje legjavát e nagy feladat megvalósításának szentelje. Nemcsak a mű nagy történeti értéke és sajátos magyar jelentősége lebegett szeme előtt e cél kitűzésében; saját vallomása szerint ellenállhatatlanul vonzotta őt az író egyénisége is, ennek mindenkor a pártokon felül álló, magas nézőpontja, mely egyedül az objektív történeti igazságot keresi, emelkedett erkölcsi felfogása, objektív, nyugodt, szinte hideg hangja s az a titkozatoság, mellyel saját személyét eltakarva szinte elvész műve mögött. S amit akkor megkezdett, tizenhét év munkája után, melynek menetét e kiadás előkészítéseként közzétett részletkutatásai már jelezték, előttünk van az új kiadás legnagyobb része — a történeti mű tíz könyve közül hét —, mely két kötetben a M. Tud. Akadémia classica-philológiai bizottságának kiadásában — a mostoha viszonyok ellenére is — napvilágot látott. Remélhetőleg rövidesen követni fogja a mű még hiányzó befejező része is s a byzantinologia a közel jövőben birtokába fog jutni a teljes Laonikos-kiadásnak, amelyre valóban nagy szüksége van.

Darkó mindenekelőtt a kézirati hagyomány teljes felkutatását tűzte ki céljául, hogy így a tervezett kiadást a lehető legbiztosabb alapra helyezze, és hogy az esetleges újabb lectiones variae által az író érthetetlennek és homályosnak tartott helyeire is fény vetődjék. E célból még 1905-ben megkezdte a Laonikos-kéziratok kutatását a M. Tud. Akadémia támogatásával tett párisi és müncheni tanulmányútján, melyet az 1906, 1907 és 1912-es években másik három tanulmányút követett. Mindezen kutatások alapján, melyek eredményeiről folyóiratunk hasábjain számolt be,¹ Laonikosnak 26 kézirata lett ismeretessé. Ez a

¹ EPhK. XXXI. 25—46, 106—109; XXXVII. 644—666.

bizánci íróknál oly ritka nagy szám is bizonyítja, hogy az írónak sok olvasója és méltánylója volt (elég utalnunk arra, hogy más bizánci historikusok, pl. Kinnamos és Dukas csak egy-egy kéziratból ismeretesek!). E tanulmányok tisztázták a kéziratok leszármazásának kérdését. Darkó négy családot különböztet meg: az első, melyhez 15 kézirat tartozik, közös ősrre, de nem közvetlenül az archetypusra megy vissza; a második család 6 kézirata az előbbitől főleg az általános címben különbözik, míg a harmadik 3 kézirata már egy javított példány leszármazottjának tekinthető. A negyedik családba azt a két kéziratot sorolja a kiadó, melyek csak az Athén történetére vonatkozó excerptumokat tartalmazták. Darkó megállapítása szerint a Laonikos-kéziratok mindegyikében található két, a trapezusi császárság történetére vonatkozó részlet (ed. Bonn. 462₇—466₁₇ és 494—498), mely nyilván későbbi interpolatio, amint erre már egyes kéziratok marginális megjegyzései is utalnak. Kétségtelenné teszi ezt az a tény, hogy ezek kihagyása az előadásban semmi hiányt sem okoz, főleg pedig az, hogy e részek vulgáris szavakkal telített nyelve az athéni író tiszta ógörög nyelvhasználatával nem egyeztethető össze. Minthogy pedig a kéziratok egybehangzó tanúsága szerint ennek az interpolált résznek már az alapul szolgáló ősforrásban is meg kellett lennie, teljes joggal következteti Darkó, hogy Laonikos maga nem adta ki művét s azon már a végső simításokat nem tehetette meg, hanem az első redactio, melybe a másoló az interpolált részt mindjárt beleszötte, idegen kéztől származott. Ebből a körülményből magyarázható az is, hogy a szöveg hagyományban sok helyt mutatkoznak lacunák, melyek tulajdonnevek vagy kronológiai adatok hiánya folytán keletkeznek s amelyeket a szerző korai halála miatt már nem pótolhatott.¹

A kézirati hagyomány e lelkiismeretes felkutatása és feldolgozása a munka keletkezése körülményeire és sorsára vonatkozólag sok kérdést tisztázott ugyan, de a legfontosabb probléma, a laonikosi nyelvhasználat megfejtése szempontjából nem váltotta be a várakozást, melyet Darkó hozzáfűzött. Kiderült, hogy az összes kéziratok nagyjában mind ugyanazon a nyomon haladnak mélyrehatóbb eltérés nélkül s hogy a kézirati hagyomány felkutatása nyomán ismeretessé vált újabb változatok a Laonikos szövegében található nyelvi nehézségek, grammatikai következetlenségek megoldására vonatkozólag nem nyújtanak felvilágosítást. Új feladatot rótt ez a tény a fáradhatatlan kiadóra, mely abban állt, hogy a kéziratok tanúsága alapján megismert és hitelesnek tekinthető nyelvhasználat eredetét és sajátosságait megmagyarázza s a stilisztikai hermeneutika útján nyert eredményeket szöveggkritikai eljárásában ismét

¹ E kézirati vizsgálódások eredményein épülnek fel a kiadónak Laonikos élete utolsó szakára s a mű keletkezése helyére vonatkozó következtetései is. (Zum Leben des Laonikos Chalkondyles, BZ. XXIV. [1923.] 29—39.)

felhasználja. E feladat felismerése és megoldása legjobban bizonyítja azt a céltudatos és következetes methodikai eljárást, mely Darkó egész munkáját jellemzi s amely minden eszközt szigorúan a cél szolgálatába állít. Beható vizsgálat alá vette az író nyelvét és stílusát s megállapította minden részletében, hogy Laonikos stílusának mindazon sajátosságai, melyek sokszor nehézé és homályossá teszik, Thukydides nyelvének utánzásából fakadnak s a thukydidesi nyelvhasználatból meg is magyarázhatók.¹

Mindezek a kutatások és ezek eredményei — melyek e mintaszerű modern editio előmunkálataira is fényt vetnek — határozottan elének tárják azokat a módszertani elveket, melyeket Darkó a szöveg megállapításában követett. Ez magyarázza meg teljesen jogosult mérsékletét, mely minden erőszakos javítástól visszatartja őt s amely a különböző változatok kiválasztásánál — sokszor a régibb és jobb kéziratok vallomása ellenére is — mindenekelőtt az író nyelvhasználatát veszi figyelembe. Darkó célja Laonikos szövegének helyreállítása s hogy e munkájában a történeti esetlegesség folytán az író szövegére rátapadt nyomokat magából a szövegből indulva ki igyekszik eltüntetni, — ez éppen új kiadásának fő érdeme. Természetesen felhasználja elődeinek eredményeit is. Nem csupán a párisi kiadónak, Fabrotnak s a bonni kiadás készítőinek, Hamakernek és Bekkernek javításait értékesíti, hanem teljes egészében s lelkiismeretes gondossággal aknázza ki Tafelnek a berlini Staatsbibliothekben őrzött kézirati hagyatékát is, aki tudva-e vőleg barátjával, Nusserrel együtt sokat fáradozott Laonikos szövegének helyreállításán. Az első négy könyv szövegében a kézirati hagyomány ellenére eszközölt kb. ötszáz emandatióinak a fele Darkó saját javítása, kb. száz Tafel hagyatékából való, míg a többi a régebbi kiadóktól származik. Laonikos szövegében különös nehézséget okoznak a felismerhetetlenségig eltorzult tulajdonnevek, melyek írásában a másolók sok hibát követtek el. Darkó saját szövegjavításainak nagy része éppen ezekre vonatkozik. Már Tafel is sokat tett főleg a földrajzi nevek kijavítása terén, de Darkóé az érdem, hogy az előforduló földrajzi és történeti nevek mind helyes jelentést és megfelelő alakot nyertek. Maga Darkó az első négy könyv mintegy 77 tulajdonnéven eszközölt javítást és sok teljességgel romlott névnek adta vissza eredeti alakját; így pl. 81₄: Βωκερίνην (= Beaucaire), 61₁₇: Δὲ Λουή és Δὲ Σουλά, 83₁₃: Καλέση, 130₁₅: Οὐρδάν (vö. 119₆ és 120₂₂), 59₁₀: Τζανίδας, 154₁₂: Τομύριος (μοίρας codd.), 119₁₅: Χεσίην. A kevésbbé ismert neveknél az apparatusban jelzi a forrást, melynek alapján e javítás történik. Általában a tulajdonnevek írása terén igyekszik elkülöníteni azt, ami a másolók hibájából róható fel és ami viszont annak a körülménynek tulajdonítható, hogy az író a végső simítást nem végezhette el, bár ez sok esetben nehéz. Így pl. a kéziratok τεμήρη

¹ EphK. XXXVI. [1912.] 785—792, 833—855.

és παιαλήτη acc.-ait mindenütt kijavítja -ην vegzetűvé, viszont azonban felváltva megtartja a Οὐνετοί és Ένετοί alakokat. Még feltűnőbb a 105₁₆-ban a τὸ Σαμαρχάνδιν alak, mikor másutt mindenütt s közvetlenül utána is ἡ Σαμαρχάνδῃ áll vagy 67₉: Κεχίους a Tafel ajánlotta Τεχίους helyett (v. ö. II. 35₁₆). Kérdéses, vajjon ez az írótól származik-e s nem inkább szövegromlás-e. A 154₄-ben előfordul s máshonnan nem ismert Οὐγκραν név minden valószínűség szerint "Αγκραν (ill. "Αγκραν) romlott alakja, amint erre Vári rámutatott (EPHK. XL. [1916.] 617.), amit azonban Darkó nem említ.

A szöveg alatt közölt apparátusban, melynek technikai kiállítása is világos, áttekinthető képet nyújt, Darkó lelkiismeretes gondnal ad számot a kiadás alapjául szolgáló kéziratok variánsairól s elődeinek és saját magának ezek elbírálásában és kiválasztásában követett eljárásáról. Az ismeretessé vált 26 kézirat közül, melyek egy részét fotográfiai másolatokon tanulmányozta, négy kéziratot az egész szövegen végig felhasznál. (Vatic. Palat. 266, s. XV. exeuntis, Laurent. gr. plut. LVII. cod. 8. s. XV. exeuntis, Monac. gr. 307a, s. XVI. ineuntis, Monac. gr. 127, s. XVI.) Ezenkívül a bonni kiadás 1—312. lapjainak szövegéhez a Coislin. gr. 314, és ugyanazon kiadás 1—100. lapjaihoz pedig a Bodleianus gr. Roe XII-nek variánsait is közli s az első négy könyv egyes részeihez még tíz kódexből, az V—VII. könyvekhez pedig ismét más kilenc kéziratból ad specimina lectionum-ot. A kiadónak ezt az eljárását csak helyeselni tudjuk, mert ezáltal lehetővé válik, hogy az olvasó az egy, már említett értéktelen tübingai másolatot kivéve, az összes kéziratokra vonatkozólag tájékozódhassék. Más megoldás különben sem volt lehetséges, tekintve a kéziratok nagy számát. Az író nevére vonatkozólag Darkó e kiadásában elfogadta a legtöbb kézirat nyújtotta Χαλκοκανδύλης alakot, bár régebbi tanulmányaiban következetesen az általánosan használt Chalkondyles alakhoz ragaszkodott. Ezt az állásfoglalását azonban nem indokolja meg s így e név kérdésének végleges tisztázását még a jövőtől várjuk. A kéziratok variánsai közül finom érzékkel s a laonikosi nyelvhasználat beható ismeretével válogatja ki a legmegfelelőbb változatot s a régebbi kiadók felületes olvasásával vagy elhamarkodott javítási kísérletével szemben nem egyszer állítja vissza a kéziratok tekintélyét. Javításhoz csak akkor folyamodik, ha a szövegromlás kétségtelen; korrekciói mind jogosultak s általában szerencsések. Egyik legsikerültebb javítása a Velence leírására vonatkozó részben (185₂₀) az értelmetlen αὐτῶν helyett ἀκτῶν.

Darkó lelkiismeretes gondnal és alapossággal készült új kiadása, mely felöleli a teljes anyagot s az író szövegét nagy apparátussal és biztos módszerrel állapítja meg, szilárd alapjául fog szolgálni a Laonikosra vonatkozó, illetve reája támaszkodó nyelvészeti és történeti kutatásoknak. A kiadó e nagyértékű és eredményes munkájával nemcsak az egyetemes középkori görög filológia művelőit kötelezte hálára, hanem nagy szolgál-

latot tett vele a hazai byzantinológiának is, mely szervesen kapcsolódik bele a speciális nemzeti problémák kutatásával foglalkozó tudományok nagy sorozatába s amelyre még éppen ezért a szövegkiadások terén is nagy feladatok várnak.

(Budapest.)

MORAVCSIK GYULA.

Kádár Jolán: A pesti és budai német színészet története 1812–1847. Budapest, 1923. Budavári Tud. Társ. (Német Philol. Dolg. XXIX.) 8-r. 316.

Az ismertnevű író nő már 1914-ben adta a fővárosi német színészet történetét 1812-ig. Ez a kötet folytatja s kiegészíti am azt, de hasonlíthatatlanul érdekesebb, kiforrottabb, teljesebb alkotás, mely a tudomány minden követelményének igazi női gondossággal tesz eleget. (Jegyzetek. Műsorok. Név- és tárgymutató. Szerzők mutatója. Bő német tartalmi kivonat!) A gazdag s jól megválogatott, igen sikerült képanyag is nagyban emeli e nagy munka értékét. Végre a színészettörténet terén szakértő, e kérdésbe hosszú évek óta elmélyedő kutató tollából kaptuk azt, amire már régóta égető szükség volt: fővárosunk német színészetének megbízható, pontos, gondos, tárgyilagos történetét s minden hozzáférhető fontosabb adat lelkiismeretes regisztrálását. Nem csodálhatjuk eléggé, hogy erre már régebben nem vállalkoztak s hogy meg tudták írni a magyar színészet történetét az itteni németnek kellő ismerete nélkül. Mindenkép hézagpótló munka, amelynek adatait s eredményeit bizonyára sietnek majd minden téren számbavenni, belőlük az összes érintkező kérdésekben a következtetéseket levonni s a most már hozzáférhető nagy és értékes anyag segítségével egészen új alapon álló, mindent összefoglaló, kultúrtörténeti s szellem-történeti momentumokat is felölelő, a stílustörténetre tekintettel levő magyarországi színészettörténetet megírni. Kádár Jolán könyve azonban nemcsak rég óhajtott tudományos alapvetés e téren, hanem lebilincselő olvasmány is a munka egyharmadát kitevő tulajdonképeni tárgyalásrészben. A régi Pest-Buda intim hangulatú élete veszi körül az elmélyedő olvasót; a múlt század színészküzdelmek, az idealista törekvések megható példái, az üzleti számítások, a közönség ingatagsága, középszerű látványos meglepetéseket az igazán értékes élébe helyező kultúrátlanlansága, a nagyobb lelkesedéssel a harcot fölvevő ifjabb magyar színészettel kialakuló küzdelmek színes, eleven képet vetítenek elénk az adatok tömegén át is. A színészek játékára, a nevesebbeknek a magyarokéra való hatására is ki-kitér a szerző, akit mindezért elismerés illet.

KOSZÓ JÁNOS.

Koszó János: Fessler Aurél Ignác, a regény- és történetíró. A fölvilágosodástól a romantikáig. Budapest, 1923. Kiadja a Budavári Tudományos Társaság. (Német Philologiai Dolgozatok XXX.) 8-r. 407 l.

Fessler magyar története a XIX. század közepéig költőink kedves olvasmánya volt. Romantikus történetfelfogása, lélek-

tani problémák iránti érzéke révén munkája a költői feldolgozásra alkalmas tárgyak gazdag forrásává lett. Hatásáról költőinkre több kisebb-nagyobb tanulmány jelent meg, de eddig nem ismertük ennek az írónak küzdelmekben és válságokban gazdag életpályáját és szinte kora egész szellemi tartalmát felölelő hatalmas irodalmi munkásságát.

Ezt a nehéz, de hálás munkát végezte el Koszó eddigi monografikus irodalmunkban egyedülálló módszerrel. Koszó a német irodalomtörténetírás legújabb irányát követi, amely a nagy szellemtörténeti összefüggések megfejtésére törekszik és egyes művek vizsgálatában is gondolati tartalmukat tartja szem előtt. Fessler életírójának hármas szempontja van: mit jelent munkássága a magyar szellemi élet, mit a német számára és miképpen tükröződik benne korának eszmevilága. Ez utóbbi szempont termékeny kidomborítása a munka főcérossége. Fessler életpályája különösen alkalmas arra, hogy vele kapcsolatban végigkísérjük az egész német és magyar szellemi élet fejlődésének történetét. Élete igazi német élet volt, hosszú és élményekben gazdag, mint Goetheé vagy Wundté. Mozgalmas korának („a racionalizmustól a romantikáig”) legáltalánosabb jellemvonása a lázas keresés; e kor szellemi életében, mint valami izzó kohóban alakulnak ki a modern tudományos problémák. És Fessler igazi receptív és szintetikus tehetség, aki mozgalmas korának vívódásait a legteljesebben átéli és a kor szellemi termelésének legjavából építi fel a maga eklektikus gondolatrendszerét. Fessler — a kapucinus szerzetesből lett protestáns szuperintendens — mindenekelőtt mélységesen vallásos lélek. Ifjú korának rajongó vallásosságától a felvilágosodás, a szabadkőművesség és más tényezők hatása alatt eltávolodik ugyan, de mégis ez maradt lelkének alaprétege. Vallásos élménye vezeti a multba; egész tudományos és szépirodalmi működésén vörös fonálként húzódik végig a történelmi érdeklődés, de vallásos-misztikus élménye nem egyszer történelmi munkásságát is veszélyezteti. Pedig Fichtevel a szabadkőműves páholyszervezetről folytatott vitájában, amelynek középpontjában a történelmi tárgyilagosság kérdése állott (fejtegetése talán a könyv legszebb része) bebizonyította, hogy kora egész modern német műveltségének birtokában írta meg nagy történelmi művét. A misztika és romantika iránt való vonzódásának túlzásaitól erős racionalista fegyelmezettsége óvta meg.

Vallásos miszticizmus egyfelől, racionalizmus másfelől, ez Fessler komplex lelkének két összetevője. S mintha hősének szelleme életíróját is áthatotta volna. Koszó egyrészt a legteljesebb megértést mutatja hőse életének és műveinek mély gondolati tartalma iránt és rávilágít eszméinek messzeható szellemtörténeti kapcsolataira; egyben azonban a legalaposabb filológus is ez az erénye főképp a könyv bibliografiai részében és Fessler válogatott leveleinek pontos kiadásában mutatkozik. Módszeres tudományos munka, de egyúttal művészi alkotás

is ez az életrajz, amilyen eddig csak nagyon kevés van a magyar irodalomban.

(Budapest.)

PUKÁNSZKY BÉLA.

Erotika és irodalom. Művészet és erkölcs. Dr. Zoltvány Irén könyve. Budapest, Szent-István-Társulat kiadása, 1924.

Angolország XVII. és XVIII. sz.-i művelődéstörténetébe futó pillantást vetve, látjuk azokat a forró nemzeti és hazafiúi érzelmektől fűtött küzdelmeket, amelyeket Shaftesbury, Swift és társaik vívtak az egységes nemzeti társadalom megteremtéseért, amelynek legfontosabb tényezője az egységes nemzeti szellemű irodalom. Ez az áramlat a mi művelődésünket is érintette, a derék Kármán József volt az elsők között, akik ennek az eszmének nagy nemzetfenntartó jelentőségét felismerték és ennek megvalósulása érdekében Budapestet akarták az irodalomnak, ennek az egységes, mindenfelé szétsugárzó, egészséges nemzeti és irodalmi szellemnek középpontjává tenni.

Budapest azóta világvárossá, a magyar kultúra gócpontjává nőtte ki magát, a kulturális élet talán nagyon is centralizálódott, és sajnos, mégis sokkal jobban hiányzik napjainkban az egységes és egészséges nemzeti szellemű irodalom, mint bármikor a múltban. Az előttünk fekvő könyv régóta ismert illusztris szerzője nem oldja ugyan meg a szép és jó, a művészet és erkölcs nálunk is eléggé vitatott problémáját, de abban a tekintetben igen *hasznos és értékes* munkát végzett, hogy nyomról-nyomra feltünteti azt a folyamatot, amely a magyar lélektől és faji szellemtől sok tekintetben idegen, sajátos budapesti sémita szellemű irodalom kifejlődéséhez vezetett. Azonban mi sem jobbba, sem balra nem vagyunk elfogultak. A kiegyezés után a liberalizmus politikai atmoszférája módot adott a zsidóságnak arra, hogy külön a zsidóság lelkiületének és ízlésének megfelelő irodalmat teremtsen. Vajjon a többi keresztyén felekezetek ahelyett, hogy az egységet keresve, a közös keresztyén szellemben egyesülve művelték volna az irodalmat, — nem az egymástól való elkülönülést, a szeparációt szolgálták-e? A nemzeti erők diadalának feltétele volna a keresztyén felekezetek összetartása, együttműködés az irodalom terén (holott a zsidóság nagyon is összetartó); az irodalomnak nagyobb, áldozatkészebb szeretete (a zsidó tőkés áldozatkészebb, mint a keresztyén); bizonyos társadalmi eltolódásoknak a régebbi kerékvágásba való visszazökkenése, a középosztály anyagi felsegítése, a politikában a tiszta keresztyén irányzat érvényesülése stb. stb.

„Az Újság” január 13-i száma plágiummal vádolta meg könyvünk szerzőjét. Zoltvány ugyanis végigtekint az erotika szempontjából az újabb francia, angol és német irodalom területein és e szemléje alkalmából néhány megállapítást kiír Haraszti és Heinrich könyvéből, amelyeket aztán az illető kikezés végén meg is említ. Természetes, hogy jobb lett volna

a macskakörmöt is használni, de e pár mondatocskáért ráfogni, hogy az egész plágium, — a legnagyobbfokú lelkiismeretlenség. Az ismert radikális újság cikkének írója, Demeter Ödön (valószínűleg álnév), elég őszintén szól a maguk szeparációs törekvéseiről, úgy tüntetve fel, hogy a keresztyén írók csupa tehetőségtelenek s ők jól érzik magukat a maguk külön körében.

Térjünk át ezek után a Zoltvány mindenképen rokonszenves könyve tudományos értékének elemzésére és megállapítására. Könyvünk egy általánosabb és egy speciálisabb probléma fejtegetését öleli fel. Amaz a művészet és erkölcs, emez az erotika és költészet egymáshoz való viszonyának a kérdése. Az eltérés a Zoltvány és a mi felfogásunk között¹ abban van, hogy mi a művészet és erkölcs kérdésének a körén belül tartjuk megoldandónak a másikat, az erotikum kérdését, Zoltvány pedig megfordítva. Nagyobb súlyt helyez az erotikum problémájára, azt elébb is tárgyalja s csak azután szentel a művészet és erkölcs problémájának egy sovány kis fejezetet (a XI.), hogy aztán megint összefoglalja mondandóit az utolsó, XII. fejezetben az erotika és szépirodalom viszonyáról.

A művészet és erkölcs problémájának sarkpontja abban van, hogy hogyan fogjuk fel a természetnek az erkölcsihez és a művészetihez való viszonyát. Ha úgy gondolkozunk, hogy az embernek mint testből és lélekből álló lénynak lényegéhez egyformán hozzátartozik fizikuma és pszichikuma, külső és belső természete, érzékisége és szellemisége, akkor harmóniát igyekezünk teremteni a test és lélek, a természeti és erkölcsi, az érzéki és a szellemi között. Ez volt a renaissance egyes kiváló bölcseleinek álláspontja. Giordano Bruno szimbólikusan mondja: Imádd az asszonyt, ha kedved van hozzá, de ne feledd el a végtelent szeretni. Ha így a természetit is, az érzékit is az emberben kellőleg értékeljük, akkor a művészet értéke is — amely szintén nem nélkülözheti az érzékit, a testit — egyszerre szembeszökővé válik.

Ha azonban úgy gondolkozunk, mint ahogy a középkor egyes századaiban, hogy a test és lélek mint ellenfelek állanak egymással szemben s a lélek csak akkor lehet erős, magasba szárnyaló, ha a testet legyőzi, — akkor ez *aszketikus* felfogás mellett ellenségei kell hogy legyünk minden testinek, minden érzékinek és így magának az érzéki művészetnek is. Így lehetetlen a művészet és erkölcs harmóniája, sőt a kettő még ilyen vagy olyan kapcsolatba sem hozható egymással.

Az újkornak legkiválóbb bölcselei egyaránt számot vetettek az embernek ezzel a kettős természetével és ezen az alapon építették fel a materializmust éppúgy, mint a spiritualizmus végleteit kerülő dualisztikus ethikai és filozófiai rendszerüket.

Tudjuk nagyon jól és ezt nem Zoltvány fedezte fel —

¹ Lásd Székely György: Művészet és erkölcs. Megjelent a *Protestáns Szemle*ben, majd külön lenyomatként 1902. Tanulmány a pszichológiai aesthetika köréből. Hornyánszky Viktor kiadása.

mint ahogy ő hiszi —, hogy a naturalizmusnak nevezett költői irány a materializmusnak a hajtása, amely a maga művészetében az ember fizikumára, az érzékiségre, a testre helyezi a súlypontot és emellett az ember magasabb érzelmeit, nemesebb vágyait, erkölcsi törekvéseit elhanyagolja, pedig ezek is az ember lényegéhez tartoznak. Egyébként amit a külföldi és a hazai naturalizmusról mond, azt mindenben aláírjuk.

Semmiképen sem tudjuk azonban megérteni és helyeselni azt a sajátosságos harcot, amelyet ő a modern esztétikusoknak a művészetek öncélúságának elve, az ú. n. *l'art pour l'art*-féle elv ellen folytat. Ahogy nálunk Gyulai Pál, majd Beöthy magyarázták az öncélúság elvét, az nem zárja ki egyáltalában azt, hogy kapcsolatot, még pedig erős kapcsolatot létesítsünk a művészet és erkölcs között. A művészet öncélúsága alatt nem értünk abszolút függetlenséget (l. 89. lap). A művészt is kötik a természeti és erkölcsi törvények, anélkül, hogy ezért a szépet alárendelnék a jónak vagy az igaznak. A jó, a szép és igaz eszméit mint külön, sok tekintetben (de nem abszolút) autonóm területeket fogjuk fel az elméletben, de a gyakorlatban ezek egymásba nyúlnak és mereven nem különíthetők el egymástól. Mintahogy a lelki életben is értelmet, érzelmet és akaratot különböztetünk meg, de nincs képzet érzelem nélkül, minden magasabb érzelem képzetet tételez fel, az akarat rugói meg az érzelemben, indulatokban gyökereznek. Ilyenféle a kapcsolat az igaz, jó és szép között is.

Abban a következtetlenségben, amelyet Zoltvány a Gyulai-Beöthy-féle „*l'art pour l'art*” és az ezen alapon álló művészet és erkölcs viszonya felfogásának tulajdonít, inkább maga szerzőnk marasztalható el. Mert ő is éppúgy, mint Gyulai, erős kapcsolatot létesít a szép és jó között anélkül, hogy az előbbit ez utóbbinak alárendelné.

Gyulai a maga pozitív kritikáiban is mindig kereste a szépirodalmi művekben nemcsak az esztetikai, hanem az ethikai értékeket is. A papköltő Tompa verseiben is méltányolja az erősebb ethikai tartalmat, csak azt jegyzi meg, hogy a pap erősebb benne, mint a költő. A mi nézetünk pedig az, amelyet fentebbi művünkben részletesen kifejtettünk, hogy a költészet nemcsak arra való, hogy gyönyörködtessen, hanem javítson és tanítson is bennünket. Az igaz, hogy akik az öncélúság elve alapján állanak, azt mondják, hogy a művészethez a morálnak semmi köze, azok a naturalizmusnak az esztétikusai és ezekről azt állítja szerzőnk, hogy következetesebbek, mint mi, mert a *l'art pour l'art* elvéből ez logikai következetességgel folyik. De a középkori keresztyén bölcslethez is következetesen folyik a Savonarola nézete, amely, mivel az érzéket abszolúte morállenyesnek fogja fel, a művészet felett erkölcsi szempontból pálcát tört és termékeit máglyán hamvasztotta el.

Az erosznak, a szerelemnek, éppúgy, mint az embernek, egy művészi tárgynak, vagy a nyelvnek, két oldala van: érzéki és szellemi, testi és lelki. Aszerint, amint az egyik vagy másik

tényező van túlsúlyban, Ribot francia pszichológus a szerelemnek három fajtát különbözteti meg a valóságban. Legalacsonyabb faja az, ami az állatoknál is előfordul, amikor ez tisztán érzéki, nem egyéb, mint az ösztön kielégítése. Magasabb faja az erosznak az, amikor a két tényező, a két elem egyensúlyban van: ez a legtöbb embernél így van t. i. a szerelem meg nem esül, a lelki rokonság, a rokonszenv, a vonzalom lép előtérbe, anélkül, hogy a testi inger, a fiziológiai tényező hiányoznék. Ha ez hiányzik: ez a legmagasabb faja az erosznak, az ú. n. plátói szerelem, az eszményi szerelem, az önzetlenné vált szerelem. Ennek analógiája az, amikor ugyane szempont szerint osztályozzák a művészeteket. Legérzékibb a zene, itt a Fechner által közvetlen ingernek nevezett tényező van túlsúlyban; a képírásban, szobrászatban az érzéki és szellemi, tartalom és forma, a direkt és az asszociatív tényező egyensúlyban van; míg a költészetben túlnyomó a szellemi, az asszociatív tényező, bár az érzéki elem sem hiányzik.

A valóságos életben a szerelemnek mindhárom faja előfordul és ha a művészet hű tükrö az életnek, akkor e háromféle szerelmet joga van a művésznek is ábrázolni. Zoltvány kissé túlságosan szigorú azokkal szemben, akik a szerelem érzéki oldalát erősebben domborítják ki. Nézetünk szerint a kényesebb ízlésűek is könnyen megbocsátják ezt az írónak, ha az író intenciója, szándéka különben nemesebb, tisztán művészi és nem az, hogy a szexuális gerjedelmeket, ingereket a néző vagy olvasó szervezetében felszítsa. Zoltvány itt-ott közel jár Plato felfogásához, aki pálcát tört az egész költészet felett azért, mert az az érzéki szerelmet rajzolja. Ezért mi azt tartjuk, hogy Zoltvány olyan magyar és küldföldi írókat is indexre vet, akik azt egyáltalában nem érdemlik meg. Így Shakespeare is bátran indexre teheti, mert ő sem riadt vissza a szerelem rajzában az erősebb érzéki vonásoktól. A szerelem kényes dolog életben és művészetben egyaránt. De a szerelmet sem az egyikből, sem a másikkól nem eliminálhatjuk. Mi lenne akkor az *ember*, hisz a faji ösztön, a szerelem, alapja magának a moralitásnak is.

Ezért jól esett volna nekünk, ha itt is több elméleti, több lélektani fejtegetést találtunk volna e könyvben. Megemlíthette volna, hogy a szerelemre vonatkozólag is megvan a két végletes felfogás. Az egyik a középkori aszketizmus, a másik a *Wilde* által kezdeményezett, Nietzsche és Freud által élesztett úgynevezett *eszthetizmus*, t. i. a kiélés tana. Annál egészségesebb lesz az ember, minél jobban gyakorolja a szerveket, mert azok különben elsorvadnak. Ez a legveszedelmesebb és a leghazugabb elmélet, amely a keresztyén világnézet és etika egyik sarkpillérét, az önmegtartóztatás, az önuralom, a mértékletesség erényét támadja meg. Ennek a hazug elméletnek hódol igen sok magyarul író *író*, az Ignatusok, az Ujhelyi Nándorok stb. Ez már igazán sémita vonás, amelynek azonban nem minden zsidó ember hódol.

Zoltvány könyve érdemes könyv, szükség volt arra, hogy éppen napjainkban ezeket a rendkívüli fontos kérdéseket valaki újból felvesse és tárgyalja, mert eszmélődésre, meglátásra, öntudatunk élesítésére ma nagyobb szükség van, mint volt valaha a múltban, hogy tudjuk azt, hogy *hová* megyünk. *Quo vadimus*.

SZÉKELY GYÖRGY.

Magyar irodalomtörténetírás Erdélyben.

Erdély fejlődő irodalmi öntudatára mi sem jellemzőbb, mint hogy a már szépen virágzó szépirodalom mellett a tudományos munka is megindult. Ez annál örövendetesebb, mert félni lehetett, hogy a kolozsvári egyetem távoztával a tudományos munkának még a lehetősége is megszűnik. Ez éppen irodalomtörténetírásunkra lett volna a legsúlyosabb csapás, mert hiszen irodalmunk fejlődése annyi szállal fűződik Erdélyhez, hogy az irodalomtörténeti kutatás megakadása ott hamarosan hátrányosan éreztette volna hatását egyetemes viszonylatban is. Szerencsére Erdélyben maradt a régi irodalomtörténetírói gárda több kitűnő tagja, akik a nehéz viszonyok ellenére is folytatták tudományos munkásságukat.

Kristóf György, a kolozsvári román egyetemen a magyar irodalom tanára, a „CULTURA” című háromnyelvű tudományos havi folyóiratnak magyar szerkesztője. Ez a folyóirat célul tűzte ki a kultúra nevében áthidalni Erdély három nemzete közti politikai ellentéteket és egymás művelődésének megismerésével a kölcsönös megértést elősegíteni. Kristófnak sikerült a folyóirat számára Erdély legkiválóbb magyar tudósait megnyernie és az eddig megjelent számokban a magyar részt meglepően magas színvonalon tartania. A szerkesztő maga eddig már több cikket közölt, így Erdély modern magyar lírájáról, majd még korábban a jubileumi év nagy magyar íróiról. Petőfi-nek és Madáchnak szentelte önállóan megjelent kötetét is, melybe régibb és újabb tanulmányait gyűjtötte egybe (*Petőfi- és Madách-tanulmányok*, Kolozsvár, Minerva, 1923). Ezek a szerző alapos philológiai képzettsége mellett filozófiai elmélyedéséről tanuskodnak. Szellemtörténeti problémák különösen érdeklik, ismeri az egész idevágó irodalmat, főleg Diltheyt. Ebbe a tárgykörbe tartozik legutóbb megjelent tanulmánya is: *Petőfi és Wesselényi*, Kolozsvár, 1924., melyben a kor szellemáramlatainak hatását kutatja két teljesen különböző és mégis sokban azonos magyar zseni lelkére.

György Lajos a „PÁSZTORTÚZ”-nek a szerkesztője, Erdély egyik legkiválóbb és legmunkásabb kritikusai. Különböző folyóiratokban és napilapokban megjelent bírálatai már eddig is jótékony hatással voltak az erdélyi magyar irodalom fejlődésére, mely kritika hiányában könnyen a dilettantizmus útvesztőibe tévedhetett volna. Eddig két tanulmánya jelent meg önállóan, mindkettő philológiai. Az elsőben a magyar elemeket kutatja a világirodalomban, meglepő olvasottságáról tévén tanu-

bizonyosságot, a másodikban a világháború utáni erdélyi időszaki sajtóról értekeznek, pontos jegyzéket állítva össze az összes 1918 óta megjelent magyar sajtótermékekről. Ennek a bibliográfiának legérdekesebb adata, hogy a világháború befejeztekor, a román megszállás előtt Erdélyben 87 lap, illetőleg folyóirat jelent meg, mely szám a megszállás elmúlt öt esztendejében 330-ra szökött fel. Ez az adat mindennél jobban igazolja az erdélyi magyar művelődés életképességét.

Borbély Istvánnak érdeme, hogy az erdélyi magyarok számára megírta a magyar irodalom történetét (*A magyar irodalom története*. A legrégibb időktől 1825-ig. Cluj-Kolozsvár, Minerva, 1924.) Könyvét iskolakönyvül szánta a középiskolák felső osztályai számára, de egyúttal a művelt közönségnek is, és a cél e kettőssége szinte megoldhatatlan feladat elé állította. Nem akart csak irodalmi kompendiumot adni és ebben igaza is volt, mert az erdélyi magyar diáknak mindenkinél jobban kell ismernie fájának kultúráját, hiszen ez az ismeret legerősebb fegyvere az elnyomók ellen. A tudós szerző öntudatos irodalmi műveltséghez akarja olvasóját segíteni és valószínűleg ezért nem elégszik meg a tudományos megállapítások egyszerű regisztrálásával (mint ahogy az az oktatás céljának megfelelni, mely igazságokat akar közleni), hanem részletesen fejtegeti az egyes irodalomtörténeti kérdések történetét is, idézve a különböző irodalomtörténészek véleményét. Korfelosztásában általában megtartja a hagyományos politikai korfelosztást, csak az 1848-tól 1900-ig terjedő kort nevezi meglepően „a nemzeti költészet fénykorának”. Irodalomtörténeti tájékozottsága nagy és nem szorítkozik tisztán csak a magyar irodalomra, hanem széles világirodalmi háttere van. Nagy olvasottsága mellett is megtartja ítéleteinek önállóságát és különösen az egyes korok jellemzése hat újszerűen. Itt-ott lehetne felosztásai ellen kifogásokat emelni, így amikor a reformáció korának íróit felekezetük szerint csoportosítja, noha ennek nehézségét maga is belátja. Hiszen a protestáns íróknak felekezetek szerinti megoszlása csak később következett be és a legtöbb író fejlődésének folyamán a legtöbb felekezetnek híve volt. A nemzeti szellem megújulásának korában tárgyalja a művészi ízlés fejlődését és jellemzi a barokkot, a rokokót stb., de viszont korábban a gótikáról nem emlékszik meg. Kisfaludy Károlyt mint a németes irány legtehetségesebb költőjét ismerteti, pedig Kisfaludy jelentősége annál sokkal nagyobb, mint az ifjú, romantikus generáció szellemi vezéréé.

Stílusa művészi, élvezetes. Erdély művelt közönsége bizonynyal szívesen fogadta és nehezen várja az 1925-re ígért második kötetet, mely a magyar irodalmat egészen napjainkig fogja tárgyalni. Hiszen a magyar irodalom tanítása ma már jórészt a családi otthonokba szorul és azért ezt a könyvet egy magyar család sem nélkülözheti.

Borbély István szerkesztésében indult meg ez év elején az ERDÉLYI IRODALMI SZEMLE, mely az irodalomtörténeti.

kutatás mellett a kritikát tűzte ki főcéljául. Remélhetőleg az új folyóirat emellett talál arra is módot, hogy ifjú irodalomtörténétírói nemzedéket neveljen maga köré, mely hasonló tudással és lelkesedéssel folytassa majd a munkát, melyhez elődei az utat törik.

(Berlin.)

FARKAS GYULA

Kölcsy-breviárium. Kölcsy Ferenc. Az ember, a gondolkodó, az író. Összeállította Sik Sándor. Budapest, 1924. 8° 110 lap. — **Vörösmarty-breviárium.** Vörösmarty Mihály. Élete, tanítása, jelentősége. Összeállította Alszegeh Zsolt. Budapest, 1924. 8° 95 lap.

„Breviárium“ elnevezéssel már századok óta egy régi keletű, tisztán vallásos irodalmi könyv-fajt, imák s vallásos elmélkedések gyűjteményét szokás jelölni, mely voltaképen lezárt fejlődésű, körülhatárolt, megmerevedett tartalmú irodalmi termék. Újabban azonban a breviáriumi módszerrel egybeállított szemelvény-gyűjtemény, szóval a *breviárium*, szabad és rendkívül rugalmas irodalmi műfajjá fejlődött. Különösen remekírók rövidletek útján való népszerűsítésének céljaira használják föl az újabb irodalmi és irodalomtörténeti törekvések, melyekkel rendszeren könyvkiadói reménységek is párosulnak. Rugalmassá vált a műfaj, mert a breviáriumok ma már többfélék, részint csak szemelvények, részint kommentárok is. Kommentár pl., melyet mégis breviáriumnak nevez egybeállítója, a Benedek Marcell rövid idővel ezelőtt kiadott kétkötetes Ady-breviáriuma, vagy az ugyanakkor megjelent Wagner-breviárium. Az előbbi értelemben vett breviárium-fajta, vagyis szemelvény-gyűjtemény, még több jelent meg néhány év óta magyarul is, ilyenek pl. a Shakespeare-breviárium, a Kant-breviárium, a Wilde-breviárium, a Schopenhauer-breviárium, stb. Ezek közé sorakozik most a Kölcsy-breviárium és a Vörösmarty-breviárium. Mindkettőt a Magyar Középiskolai Tanárok Nemzeti Szövetsége adta ki a középiskolai ifjúság számára, tehát *részint* irodalmi propagandisztikus céllal, ma mikor az életben a magyar remekíróktól mindjobban távolodik az ifjúság s az irodalmi modernizmus karjaiba veti magát, *részint* hazafias célzattal, a Szózat és a Hymnus szerzőinek, vagyis oly magyar költők eszméinek s érzéseinek népszerűsítésére, kikben különösen erősen lüktet a nemzeti lélek.

A Kölcsy-kötet szerkesztője, Sik Sándor, maga jelöli ki célját és feladatának körét: „azt a megbecsülhetetlen kincset szeretné megsejtenni az olvasóval, amelyet Kölcsy Ferenc jelent a magyarság számára“. Erre a célra három szakaszban sorakoztatja föl Kölcsy oeuvre-jének legértékesebb lapjait és sorait: a költőnek, mint *embernek* életét, érzelmi világát, világnézetének kifejlődését, a *gondolkodónak* eszmevilágát s ebben végtelen gazdagságát, az Istenről és vallásról, a hazáról s magyarságról, az életről, boldogságról, erényről, tudásról, művészetről és irodalomról szóló fejtegetéseinek vagy elmélkedéseinek legszebb

részleteit, az író munkásságának: a költői, szónoki s kritikusí és esztétikusí munkásságnak áttekintését lehetőleg a költő saját műveiből vett szemelvényekben, részint azonban a Kölcsyéről szóló irodalomból szakítva ki odavágó részleteket, s mindezeket a maga rövid s velős jellemzéseivel áthidalva. A kiszemelés gondos filológusnak sikerült munkája, egyúttal szinte kész anyag Kölcsynek egy teljes írói jellemzéséhez. Látnivaló azonban egyúttal, hogy Sík Sándor Kölcsy-breviáriuma némileg közeledik a kommentáló breviárium azon fajtájához, melyet főntebb említettünk.

Hasonló értékű *Alszezgy Zsolt* Vörösmarty-breviáriuma, melyben a Szózat énekesének *életét, tanítását és jelentőségét* iparkodik a költő saját szavai útján, műveiből vett hosszabb-rövidebb, de inkább csupa rövid szemelvényekkel megéreztetni. Alszezgy könyvecskéjének inkább és határozottabban van irodalomtörténeti alakja, mert az áthidalások sűrűbbek, sokkal többit beszél ő maga, mint Sík Sándor a maga Kölcsy-breviáriumában. Értékes szemelvény-gyűjtemény a könyvecske utolsó fejezete, melynek címe Vörösmarty jelentősége, mert ebben csupán mások szólnak Vörösmartyról, nem a költő maga és nem a kötet szerkesztője, de ezek a mások: Gyulai Pál, Beóthy Zsolt, Riedl Frigyes, Babits Mihály, Kozma Andor, Vértesy Jenő, Galamb Sándor stb., szintén nem ismeretlen egyéniségek.

Mindegyik könyvecskét egy-egy rövid, de jól összeállított bibliografikus repertórium egészíti ki s teszi valóban filológiai módszerű s filológiai szempontból is számbavehető művecskévé.

GYULAI AGOST.

Julius Gyomlay: *Epilegomena ad Homerum sive observationes ad elocutionem et compositionem Iliadis et ad quaestionem Homericam.* Ertekezések a Nyelv- és Széptudományok köréből. Kiadja a Magyar Tud. Akadémia. XXIV. kötet. 4. szám. 64 lap. Budapest 1923

Az ókor óta hol szelídebb, hol erősebb hangon folyik a Homerosról szóló vita. Mikor élt a költőfejedelem és hol? élt-e egyáltalában? ha pedig nem, hogyan keletkezett a két hősköltemény? Vajjon a kettő egy dalnok alkotása-e vagy ketten, talán többen is teremtették a halhatatlan művet? A két éposz mai alakjában látott napvilágot vagy pedig több kisebb-nagyobb költeményből *egy* „szerkesztő” keze formálta egységes egésszé a trójai mondakör közszejön forgó dalait? Ezek és ezekkel összefüggő hasonló kérdések alkotják az úgynevezett homerosi kérdést, mely Aristoteles óta a mai napig sok éles elmét foglalkoztatott. Gyomlay Gyula, a magyarországi classica-philologia legérdemesebb művelőinek egyike az előttünk fekvő négy éves munkában nem annyira történelmi fejlődésében, mint inkább újabb állásában teszi tanulmány tárgyává a kérdést, melyhez újra hozzászólni azért látta időszerűnek, mert „virtutem unitatis carminum et dispositionis eorum novissime nimio modo praedicari et extolli video, quin esse virum doctum eumque

litteraturae quaestionis peritissimum, qui etiam totam nostrae Iliadis elocutionem etiamnunc eidem poëtae eximio tribuat, qui nostram Iliadem composuerit: qua sententia non potest fingi meae magis contraria.“ És előbb: „tenendum esse censeo partes summae totius e differentibus aevis esse oriundas...”

Aki Gyomlay nézetét erről a nagyságú irodalmi kérdésről eddig nem ismerte volna, legújabb művének e két idézetéből megismerné. Hozzátehetjük, hogy megerősítve látjuk, amit a tudós szerző hosszú, szinte négy évtizedre terjedő irodalmi és katedrai működése alatt Homerosról vallott. Epilegomenáiban — a cím Wolf Prolegomenáit juttatja eszünkbe — ötvenegy, csekély kivétellel német Homeros-kutatót idéz, kik közül szerinte Muelder az a tudós, akinek könyve „omnium ingeniosissimus, qui unquam de Homero scripti sunt”. Ekkora apparatus mellett természetesen sokkal több mondanivalója volt volna a kiváló magyar philologusnak, mint amennyit a rendelkezésére álló tér megengedett; de szemmel kellett tartania azt a célt is, melyet magának munkája megírásánál kitűzött: „ne futuri scholarum nostrarum magistri ex hac parte prorsus ignari universitatem nostram relinquerent.” Latinul pedig megírta könyvét „officii et observantiae causa, ut verba mea etiam socii nostri egregii (a németek) intelligerent”.

Hogy nekünk, XX. századi magyaroknak milyen nehéz latinul írni, tulajdonképpen nem is akkor érezzük, mikor magunk írunk, hanem mikor más valakinek egy olyan nehéz tárgyról latin nyelven írt munkáját olvassuk, mint amilyen a Gyomlayé. Feltesszük magunkban a kérdést, hogy vajjon ezt vagy azt a kifejezést hogyan mondtuk volna Cicero nyelvén és nem egy ízben kénytelenek vagyunk magunknak megvallani, hogy aqua mihi haeret. Úgy gondolom, Gyomlay annyira beletemetkezett a homerosi kérdés tanulmányozásába, annyi erről szóló könyvet olvasott, mely a latin kifejezés elhanyagolásával egyedül a gondolatot tekintette, hogy a végén észrevétlenül ő maga is ugyanazon a vízen evezett. Csakis ennek a hatásnak tulajdonítom, hogy nem ismerem mindenütt Gyomlayra, a philologiai akribéia közismert megtestesítőjére. Innen a feltűnő sok sajtóhiba, innen nem egyszer a grammatika és stílus kodifikált szabályainak semmibe vétele. De tartozom az igazságnak azzal a kijelentéssel, hogy ha mindazt, ami e rendkívül tanulságos munkában a nyelvtan vagy stílus tételes szabályainak szigorú megvilágítását nem bírja ki, külön-külön a legapróbb részletekig is kiírnám, még akkor is el lehetne róla mondani Horatiusszal: *vitiis mediocribus ac paucis mendosus est libellus, alioqui purus, velut si egregio inspersos reprehendas corpore naevos.* Ezeket a naevusokat tudós hellenistáknak, akinek „in animo est latine edere (disputationem) de temporibus verborum eorumque usu... ab Academia Hungarica 1907—1914 editam”, szíves figyelmébe szeretném ajánlani.

Feltűnt nekem a sok hosszú mondat, melyek között a 14—15 soros nem ritka, sőt az 51. lapon kezdődik egy mondat,

melyet 44 sorban csak pontosvesszők szakítanak meg, viszont szereti a participiális szerkezetet, mely nem egyszer homályossá teszi az értelmet vagy ismételt olvasásra kényszerít.

Gyakrabban találkozunk coniunctivusszal, mint ahogy várók és vannak egyes különlegességek, melyek Gy. stílusát egészen egyénivé avatják; így például a magyar *találjuk*-nak megfelelőleg nem azt olvassuk: *videmus*, hanem *invenimus*, *praestare* h. rendesen *exhibere*, *ille* v. *is* helyett többnyire *iste*, például majdnem mindig *e. g.*, —*que* még ott is, ahol én *et-et* írnék, *iam* még olyan kifejezések mellett is található, ahol Cicero semmilyen adverbiumot nem tenne, *tantum* vagy *solum* h. majdnem kivétel nélkül *tantummodo* a Gy. kedvelt szólása, *non... nisi* h. kevés eltéréssel állandóan *nonnisi-t* találunk, a *következetes*, amely elég gyakori jelző, szinte rendesen *sibi conscius*.

A praepositíók megszokott szabályait sokszor mellőzi, így *discipuli mei apud Homerum... haesitabant*, *ad Boeltii opinionem iurare*, *per quadraginta annorum seriem*, *per aliquot saeculorum seriem*, *res per ingenium et manus humanas factas*, *in IX. saeculo*, *in illa aetate*, *in his novissimis temporibus*, *de despectu accusetur*, *ut cum Wolfio*, [Livio, Homero] *loquar* (ami csak annyit jelent, hogy vele igazán beszéljek, mert: szavaival éljek = *ut verbis Homeri utar*, aminthogy egy-kétszer így is olvasható Gyomlaynál), *cum verbis illis stereotypis... incipiens*, *cum verbis praedicent*, *in liberos cum maledictis invehitur*, *contra suos saevit*, *cupiditas ulciscendi contra suos socios*.

A coniunctiók használatában feltűntek nekem az ilyenek: *Homerus ut summus artifex... laudandus*, *eam formulam ut vulgarem praetulissent*, holott e mondatokban az *ut* mellőzendő volna; *offendat lectorem... socios alloqui*, *diis invidere... quia*, pedig mindkét mellékmondatot talán helyesebben *quod*-dal kelene bevezetni.

Szokatlan szőrendnek találtam: *actionem unam habentia epica poemata*; *de alioquin gravibus vel tristibus rebus*; *puerorum... cogitare iam incipientium atque... artificiosae mentis rudimenta habentium*; *iam in ipsa cupiditatis contra Hectorem vertentis commutatione*.

Sajátságosan lepi meg az olvasót az a szeretet, mellyel a szerző a késő, sőt újabbkori latinság szavaihoz folyamodik: *abstractis verbis*, *supponendo Achillem aspernaturum esse*, *cur numerum suppositionum augeam*, *differentem*, *textu prosario*, *perquisitio*, *voluminosis libris*, *primitivus*, *phantasia*, *typicus*, *terminus technicus*, *schematica forma*, *obiectivitas*, *veracitas*, *inaequabilitas*, *redactor*, *confrontare*, *elusio*, *pertragicum*, *insufficientia*, *transfingo*, *classici aevi litteratura*, *certitudo*, *ruditas*. Meglepett az is, hogy egyes szólásokat nem magyar szavakkal, hanem németekkel magyaráz, amit annak tulajdonítok, hogy német Homeros-kutatók is ilyenekkel éltek, pl. *Pedanterie*, *Üppigkeite*, *Kontrast*, *einsträngig*, *Stilgefühl*, *Volks poesie*, *Evolutionstheorie*, *Kerntheorie*, *Kleinepen* és még sok

más. Ellenben szószerinti fordítás ez: *ex aëre captus, és unctione plenus*. — Hungaricum proverbium comprobantes interdum *silvam prae arboribus conspici non sinant* nézetem szerint tévedésen alapul, mert már Ovidiusnál (*Tristium* V. 4. 9.) is olvasható:

Nec frondem in silvis,...
nec pleno flumine cernit aquas.

Hungarizmusnak tulajdonítom ezt is: *sciendum est* (tudni való) és *notandum* (megjegyzendő); *ex oculis perdere* (= e conspectu amittere); *quaero, quid cum hoc poeta incipiendum sit* (= quid hoc poeta faciam); *primo auditu recitare possent ducentos versus* (= primum auditos recitare sciunt d. v.); *quae perquisitiones cum lucro absolvantur* (= quae investigationes cum fructu absolvantur); *affectibus divitiores* (= affectibus uberiores vagy pleniores); *miro modo* (= mirum in modum); *eam procedendi viam* (= rationem) *feliciter* (= ex sententia) *adhiberi*; *siquis ea, quae probabilia videntur, sacrificare* (= prodere vagy proicere) *noluerit*; *in progressu temporis* (= tempore procedente); *quaestionem fecerit* (= quaestionem proposuerit); *in poemate de ira Achillis canente* (= in poemate, quod est de ira A.); *compositionem finalem* (= c. ultimam vagy novissimam).

Még néhány, a stílusra és mondattanra vonatkozó jelentéktelen megjegyzésem volna. Így: *fas est errores nonnullos subrepsisse*, ahol *fas est* talán kissé sok; *utrum carmina litterisne mandata sint, an...*; *plus aut minus* között a kötőszó kissé szokatlan; *ulciscendi cupiditas... contra suos ipsius socios* (= a suis sociis); *omnia studia in quaestionibus... se contineri intellexi* (a se pronomen felesleges); *expectationi communi* (= omnium) *non respondent*; *primaria* (principalis) *causa*; *aperte sibi repugnent ac discrepent* (= aperte inter se repugnent ac discrepent); *num cogitari possit... ineptius* (hozzáteendő quidquam); *praecepta ad tragoedias faciendas pertinentia* (= praecepta tragoediarum faciendarum vagy tragoediis faciendis); *vix populum invenias, cuius poetae... praestitissent* (= praestiterint); *discipuli me quaestionibus obruerunt, quomodo Cyclops... potuerit* (= potuisset); *quatenus narrationes... sint nobiliores, operae pretium esset investigare* (= operae pretium est).

Az a nagyon érdekes és tanulságos mű, mellyel Gyomlay irodalmunkat gazdagította, remélem, baj nélkül elbírja az én szerény észrevételeimet. Akik Homerosszal nálamnál behatóbban foglalkoztak, bizonyára tárgya szerint is méltatni fogják az Epilegomenát¹ és meg fogják erősíteni az én véleményemet, melyet nagy fáradsággal, sok tanulmánnyal készült művéről leszegeztem.

(Budapest.)

SZEKELY ISTVÁN.

¹ L. a Philol. Wochenschr. bírálatának kivonatát alább a „Vegyések” rovatában 88. l. Szerk.

Schullerus Adolf: Luthers Sprache in Siebenbürgen. Forschungen zur Siebenbürgischen Geistes- und Sprachgeschichte im Zeitalter der Reformation. Erste Hälfte. Hermannstadt, 1923. Kommissionsverlag W. Krafft. 8-r. 296 l.

Ennek a nagy filológiai készültséggel megírt könyvnek első része két nagyobb értekezést foglal magában. Az első közülök (Das Mediascher Predigtbuch) érdekesen szemlélteti, hogyan lopózott be a külföldi egyetemeken tanuló diákok révén Luther szelleme és ennek külső szimbólumaképpen Luther nyelve az 1535 körül készült, még teljesen katolikus kéziratos szentbeszéd-gyűjteménybe, amelyet a megyesi gimnázium könyvtára őriz. Valószínűleg Gyulafehérvárott készült, ahol a püspök közvetlen környezetében a katolikus dogmák és egyházi formák szigorú kultusza mellett a humanizmus és protestantizmus nyomait találjuk. Ugyanezt mondhatjuk a megyesi prédikációk szelleméről is. A beszédek nagy része Szűz Mária és a szentek buzgó tiszteletéről tanuskodik; több helyütt éles támadásokat találunk az „eretnekek” és reformátorok, főképen pedig Luther ellen. Az ismeretlen szerző theológiai műveltsége is erősen konzervatív; főforrásai a középkori egyházatyák és scholasztikusok — Beda Venerabilis, Ambrosius, Szent Agoston, Chrysostomus, Haymo, Temesvári Pelbárt — akiknek írásaira gyakran hivatkozik. És mégis: több prédikációban a reformáció szelleme szólal meg s ilyenkor a prédikációk írója talán tudtán kívül Lutherre támaszkodik. Hangoztatja a hit szükségességét, mert a hit — amint ezt Luther mondja — az isteni kegyelem egyéni megértése. Amilyen átmeneti jellegű a gyűjtemény tartalma, olyan a nyelve is. A középfelnémet és korai újfelnémet egyházi glosszáriumok hagyománya uralkodik; emellett azonban szókincsben és mondatserkesztésben félreismerhetetlen Luther bibliafordításának hatása. A gyűjtemény nyelvészeti értékét jelentékenyen emeli az is, hogy a szerző mondataiba következetesen erdélyi szász nyelvjárási alakokat sző s ilymódon egy sajátos erdélyi szász irodalmi nyelv megteremtésére törekszik.

A második értekezés az ágostai hitvallás körül az erdélyi evangélikusok és kálvinisták, majd az evangélikusok és unitáriusok közt lefolyt hitvitákkal foglalkozik és érdekesen világítja meg, hogy itt a hitvitákban a dogmatikus kérdések mellett fontos szerepet játszott a nemzeti szempont, elsősorban ez erdélyi szász nemzeti egyház kiépítése. Az ágostai hitvalláshoz való ragaszkodás egyúttal biztosítéka a szász nemzeti egyház önállóságának is, mert a református és később az unitárius hit mindinkább mint magyar nemzeti vallás lépett fel. Az erdélyi szász lutheránus egyház a Hebler Mátyás és Unglerus Lukács fogalmazta két hitvallást fogadta el alapul. Ezek nem az ágostai hitvallás szabad átdolgozásai, hanem önállóak és az erdélyi szász-ság különleges viszonyait tartják szem előtt. Schullerus hatalmas filológiai apparátusával a vita legapróbb mozzanatait is megvilágítja; tanulmánya az erdélyi protestantizmus történetével foglalkozóknak becses forrásmunka.

PUKÁNSZKY BÉLA.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Corpus der griechischen Urkunden des Mittelalters und der neueren Zeit. Herausgegeben von den Akademien der Wissenschaften in München und Wien. Reihe A: Regesten. Abt. I: Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches, bearb. v. *Franz Dölger*. I. Teil. Regesten von 565—1025. Verlag R. Oldenbourg. München und Berlin 1924. 4°. XXIX+105 l. Ára 13 aranymárka.

1903-ban Krumbacher Károly, a byzantiumi filologia megalapítója. azzal a tervvel lépett fel, hogy a középkori és újabbkori görög okleveleknek éppen olyan tárát kellene nyújtani, mint amilyenel a nyugati történetírás az egész vonalon rendelkezik (l. *Bauer*: Einführung in das Studium d. Geschichte [Tübingen 1921] 239. l.). E tervét az Association Internationale des Académies 1904-i londoni közgyűlése elé vitte s ennek a lépésének eredménye a fentírt tartalmas I. füzet, mely a keletrómai birodalom császári okleveleinek regestumait tartalmazza az 565—1025. évekből.

Tévedés volna azonban azt hinni, hogy itt olyanfajta regestumokat (=registrumokat) kap a kutató, mint amilyeneket pl. Nyugaton a pápai kancellária szerkesztett és hagyományozott az utókorra. Itt mindenekelőtt *eredeti* okleveleknek a regisztrálásáról csak elenyésző mértékben lehetett szó. Eredeti okleveleknek óriási egy tömkelege ment veszendőbe, mint azt, hogy csak egy példát említsünk, az a körülmény mutatja, hogy Georgios Pakurianos levéltárából, mely valamikor 50 darab császári oklevelet tartalmazott, egy sem jutott korunkra. A tudós szerzőnek tehát be kellett érnie azzal, hogy főképp azokat az okleveleket fűzze kronológiai sorrendbe, melyekről az irodalmi hagyomány értesít. De ez azután, hála annak a kiterjedt olvasottságnak, melyről a XV—XXIX. lapokon felsorolt és minuciózusan felhasznált szakirodalom is tanúskodik, a tudományt minden tekintetben kielégítő módon sikerült, a regestum-technika beható ismerete és az új területen jól való alkalmazása alapján. Bárki, aki a byzantiumi közigazgatás sok homályos kérdése útvesztőjében eligazodni óhajt, aki a hanyatlásnak induló byzantiumi jog terén felvilágosításokra szorul, aki a kapcsolatokra kíváncsi, melyek a byzantiumi birodalmat a szomszéd, sőt távolabbi országokhoz fűzték, de kívált aki a byzantiumi földrajzi ismeretekhez keres újabb anyagot, nem eredménytelenül fog hozzá fordulni. A magyar történetst új forrásokhoz, igaz, nem utalja, már a Szalay és Kuun munkáira való hivatkozás is bizonyítja, hogy 519, 521, 522, 532, 580, 626, 640, 664, 710, 733. tudott dolgok, de a byzantiumi filologusnak munkája jelentékeny mértékben meg van könnyítve.

Az egész mű nagyarányúnak ígérkezik s létrejöttét a „Notgemeinschaft der deutschen Wissenschaft“ áldozatkészségének köszöni elsősorban. Újabb monumentuma lesz a német akaratának s a germán kitartásnak.

(Budapest.)

VARI REZSŐ.

Hauptfragen der Romanistik. Festschrift für Philipp August Becker zum 1. Juni 1922, Heidelberg, Carl Winter 1922 (Sammlung Rom. Elementar- und Handbücher). XXVIII + 322 l.

A német romanisztika legkiválóbb művelőjének hatvanadik születésnapjára készült ez az emlékkönyv. A magyar tudományosságának is illik megemlékeznie róla, mert hiszen Becker Fülöp Agost munkásságának javát Budapesten, a magyar tudomány szolgálatában fejtette ki. 1896-tól 1905-ig tanított a budapesti egyetemen és az emlékkönyv, mely műveinek és apróbb cikkeinek pontos, kronologikus bibliográfiáját nyújtja, számos magyar nyelvű tanulmányát sorolja fel; kettő éppen folyóiratunk lapjain jelent meg (*Francia imádságoskönyv* a XV. századból 1896, XV; *A francia epika kezdete* 1909, XXX).

A nagy francia romanista működése természetesen mély nyomokat hagyott a magyar tudományosságban: vele kezdődik meg nálunk a román nyelvészet és irodalomtörténet *tudományos* művelése. Ami ő előtte történt e téren, szóra sem érdemes. Legkiválóbb tanítványai ugyan nem éppen a romanisztikában használták fel azt a sok tanulságot, amit a vele való érintkezés nyújtott, de a tudományban nincsenek válaszfalak: a román nyelvészet és a francia irodalomtörténeti kutatás módszerei kitűnően alkalmazhatók a magyar tudóst elsősorban vonzó magyar nyelv- és irodalomtörténeti problémákra. Így nem véletlen, ha legkedvesebb magyar tanítványa és barátja elsőrangú magyar nyelvtörténészé fejlődött: de a régi kapcsolatok bizonyosságul éppen az ő ajánlatára választotta meg az imént a Magyar Tudományos Akadémia Beckert kültagjává. Ily módon nyilvánította a magyar tudományosság is háláját az ünnepi alkalommal kapcsolatban.

Becker Fülöp Agostnak nincs valami különös elmélete vagy módszere: ő áll legmesszebb attól a tudóstípustól, mely bizonyos megkötött programmal és módszerrel irányítja az alatta dolgozó tanítványok táborát. Azt merném mondani, hogy átlagkutatók kiképzésére nem annyira alkalmas, mint inkább jelentékenyebb tudós egyéniségek megtermékenyítésére. Ennek oka pedig abban rejlik, hogy Becker génusza Ariel-szerű: sokalakú, hajlékony, tárgyához simuló; tárgyat belülről, mély intuícióval ragadja meg és bizony — az intuíció nem utánozható isteni adomány. A legkevésbé iskolai szellem a német romanisták között. Éles kritikai érzéssel lát keresztül az előítéletek, hagyományos állítások útvesztőjén, az irodalmat, a nyelvet a maga teljes életében, alakulásában képes szemlélni. Így látja meg elsőnek a francia epika problémájának igazi tudományos magyarázatát: Bédier nagyírú tanulmányai, magának a legnagyobb francia romanistának előszava szerint Becker gondolatain alapulnak. Annál groteszkebbül hat, mikor egy rögtönzött magyar kritikusa, ki a magyarországi francia irodalomtörténeti kutatást egy francia folyóiratban ismertette, tanítását és módszerét nehézkesnek, németesnek, száraznak bélyegzi (Albert de Kovács, *Les Idées Françaises* 1923). Ilyesmivel lehet legolcsóbban tetszést aratni a járatlan francia publikum előtt. Az ilyen felületes beszéd nem méltó hozzánk és a magyar tudományos világhoz.

Talán Becker tudományos jelleméből következik az is, hogy az ünneplésére kiadott emlékkönyvben jobban ütközik ki a másik vezető német romanista, Karl Vossler szelleme mint magáé Beckeré. Vossler és Becker ugyan nem zárják ki egymást; Becker az elsők között volt, kik a fiatal Vossler első tanulmányaiban a nagy tehetséget megéreztek és örömmel üdvözölték. És mégis, főleg a nyelvtörténeti részében a Becker-emlékkönyv stílszerűen csatlakozik az ugyanekkor kiadott Vossler-emlékkönyvhez (*Idealistische Neuphilologie* 1922), mert benne

a Vossler-iskola nyomai félreismerhetetlenül megjelölhetők. Mintha azt mondaná ez az emlékkönyv: a német romanisztika Beckertől intuiciót és kritikai érzéket, Vosslerától utánozható módszert tanul.

Igy aztán megtaláljuk az egyes tanulmányokban Vossler jellemző szintetizáló törekvését, mely a nyelvi tényekben a *korszellelem* kifejezését igyekszik megadni. Ez azonban sokszor a tények erőszakos magyarázása nélkül nem megy. Az első tanulmányban Karl Ettmayer *Die Rolle der Verba vicaria im poetischen Stil Lafontaines* címmel azt igyekszik bizonyítani, hogy a *se mettre à parler*-féle mondattani szerkezetek Lafontaine-nél többnyire ott találhatók, ahol a költő az olvasó képzelőtehetségét akarja mozgásba hozni.

A *donner conseil* és *conseiller*; *faire excuse* és *excuser*; *faire honte* és *honnir* között szerinte az a különbség, hogy az első *perfectionist* cselekvési módot fejeznek ki, míg a másik tiszta cselekvést. A *prendre la fuite*-ben három mozzanat van: a beszélő helyzete, a cselekvés menete (*prendre*) és a végső képzet (*fuite*), melyre a cselekvés irányul. Ezért, mondja E., ezek a segédigés szerkezetek a fantáziát mozgatják, jobban mint az egyszerű *fuir*, melyben a cselekvés és végső képzet (*Endvorstellung*) egy szóban rejlenek. Már most csak az a baj, hogy a francia nyelvben ezek a szerkezetek jelentéstanilag sem állnak a fejlődésnek ugyanazon a fókán: *faites excuse!*-ben a tárgyképzet már teljesen elhomályosult, *faire honte*-ot az *clavult honnir*-ral még csak egybevetni sem szabad. Másrészt ha igaz is, hogy *il se mit à parler* erősen drámai helyzetbe állítja a fantáziát, nem áll, hogy a

Dans ce récit je prétends faire voir

sor a figyelem megfeszítésére azért alkalmas, mert ilyen összetett segédigés szerkezet fordul elő benne. E. a grammatikai kategóriát összetéveszti a stilsztikaival: számára a *se mettre à parler* és a *pretendre faire voir* egyenértékűek.

E. Gamillschegg *Zur sprachlichen Gliederung Frankreichs* c. dolgozatában egy kialakulóban volt Poitou-i irodalmi keveréknyelv nyomait mutatja ki Guillaume de Poitou verseiben.

Sokszor céloz Vossler módszerére, de azt a Becker-emlékkönyvben csak csínyján meri alkalmazni Leo Jordan *Die verbale Negation bei Rabelais u. die Methode psychologischer Einfühlung* hatásos című hatlapos dolgozatában. „Tudom, tisztelt ünnepelt!”, írja Beckerhez fordulva cikkében, „hogy Ön nem szereti a teóriákat” (Konstruktionen). És mégis azt igyekszik bizonyítani, hogy Rabelais a tagadó szerkezetben a *pas*-t csak a mozgást kifejező igék mellett használja egészen ritka esetekben. Ez pedig Loire-vidéki sajtóság, melyet Vaugelas is megró később. A valóság pedig az, hogy bizony sok *pas*-szerkezetet találunk Rabelais-nél *nem* mozgást jelentő igék mellett! *Vous ne l'avez pas telle, vous autres paillards de plat pays* (I, 16)... *Je dis moine moinant, je ne dis pas moine moiné* (IV, 11)... *Frere Estienne, faisons nous pas bien les diables?* (IV, 13)...” A Janotus de Bragmardo beszédében előforduló *pas*-k tehát nem tudatosan szatirikus ábrázolása a párizsi beszédnek, mint Jordan állítja. A kétes eredetű ötödik könyvből, mely Jordan szerint e tekintetben egyezik a többivel, idézem a következő példákat: „*Or, nous contait Guaignebeaucoup, qu'ils n'ont pas souvent ces grosses là... Messieurs n'y trouverent pas grands appigrets. .... Ce n'est pas comme en vos pays*” (mind

¹ Idézeteim Moland kiadásából valók.

a három példa V. 16). Van tehát példa arra is, hogy a *ne* hiányzik, mint a mai párizsi nyelvben (*faisons nous pas bien les diables?*) Nem tudom, fenn lehet-e így tartani a cikk általános következtetéseit?

Teljesen Vossler szellemében vázolja Eugen Lerch a román mondattan feladatait. Lerch hatalmas könyve a román *futurum*-ról (*Die Verwendung des romanischen Futurums als Ausdruck eines sittlichen Sollens* 1919) őt mint Vossler legtehetségesebb tanítványát mutatta be. Ismerteti az újabb törekvéseket, melyek nem tisztán történeti alapon állanak. Nem tart Haas szal, ki már a leíró mondattant állítja szembe (Saussure, Bally!) a történetivel, és aki előbb írta meg *Neufranzösische Syntax* ját (1909) és csak aztán a *Französische Syntax*-ot (1916); élénken érdeklik Max Deutschbein kutatásai (*System der neuenglischen Syntax* 1917), aki az *apriorisztikus*, logikai mondattan létezését vitatja. Lerch szerint azonban ilyen történetmentes „rendszerezés” („systematisch”) mondattan lehetetlen. A jelenségek mindig csupán az illető beszélő csoport nyelvtudatának formái. A mondattani formák létezésének vagy hiányának problémáit — itt a vossleri vonás! — mindig az egyéni *művelődéstörténet* oldja meg. De hangsúlyozza, hogy a történeti momentum nem az egyetlen tényező a nyelvi jelenségben: a mai nyelvallapot statikus, szociális, esztétikai viszonyainak tanulmányozása is szükséges. A *quoiqu'il soit malade*-féle szerkezetet az tartja fenn, hogy a *quoiqu'il est*-t közönségesnek érzi a műveltebb francia. Így mondja ki Lerch: *Die Sprachgeschichte ist Geschmackgeschichte, oder besser Geschichte der seelischen Strömungen*. Ez Vossler elmélete, mely a mechanikus, történetemtől független változásokat lehetetlennek tartja. A mondattani kutatásnak tehát meg kell vizsgálnia: 1. a jelenség első felbukkanását; 2. keletkezésének okát; 3. megmaradásának és elterjedésének okát azzal, hogy kimutatja: a) mennyiben felel meg az újítás a kor lelki szükségleteinek, b) mely társadalmi rétegben keletkezett és mely rétegen ment keresztül, míg „szabállyá lett”.

E. Lommatzsch *Deiktische Elemente im Altfranzösischen* címmel a mutató névmások ténylegesen mutató értelmét vizsgálja az egyszer inkább Tobler mint Vossler módszerével. Ezzel kapcsolatban legyen szabad itt egy tényre rámutatnom, mely elkerülte L. figyelmét és viszont Beckernek egy régibb hipotézisét látszik igazolni. Becker a *Grundriss der altfranzösischen Literatur* c. művében (43. l.) azt állítja, hogy a *Chanson de Roland* Baligant-epizódja későbbi betoldás. Ezt az állítást megerősíti egy stilisztikai megfigyelés: a mutató névmás az eposz többi részeiben igen ritkán és csak szorosan konkrét, közeli tárgyra vonatkozik egyenes beszédben: pl. *A ceste espee que jo ai ceinte ici*, 3834. A Baligant-epizódban pedig sűrű egymásutánban olvassuk:

3305 Grant est la plaigne et large la cuntree;
Luisent cil elme as perres d'or gemmees
Et cez escuz e cez bronies safrees
Et cez espiez, cez enseignes fermees.
Sunent cez greisles, les voiz en sunt mult cleres....

3487 Mult ben i fierent Franceis et Arrabit,
Fruissent cil hanste et cil espiez furbit.
Ki dunc veist cez escuz si malmis,
Cez blancs osberes ki dunc oist fremir
E cez escuz sur cez helmes cruiser
Cez chevalers ki dunc veist cair

E humes braire contre tere murir
De grant dulator li poust souvenir.
Ceste bataille est mult fort a suffrir.

És ugyanilyen feltűnő a halmozás a 3312—3313, a 3331, 3570—3577, 3581—3587 versorokban. A mutató névmásnak ez a sűrű retorikai alkalmazása csak egy ízben található meg (1031) a költemény többi részeiben és későbbi, fejlettebb stilusállapotot tüntet fel. Így erősítheti meg Beckernek esztetikai intuicióra alapított feltevését a stilusanalízis.

Meyer-Lübke *Zentripetale Kräfte im Sprachleben* c. tanulmánnyal adózik tanítványa és barátja jubileumának. Az előző cikkek visszeri gondolatmenete után pikáns az agg romanistának az a kijelentése, hogy azok a legújabb kísérletek, melyek a nyelvi és művelődéstörténeti fejlődés összefüggését igyekeztek kimutatni, „siralmas kudarccal végződtek“ (kläglich gescheitert sind). Meyer-Lübke, ki a maga korának ideológiája szerint szívesen alkalmazza a természettudományos terminológiát a nyelvtudományra, most is a *centripetális erők*, vagyis a centrális, városi kulturális élet hatását tanulmányozza az egyes román nyelveken. Itt csak egy megjegyzést tehetünk: M.-L. a Körös-Maros-vidéki oláh nyelvjárásban megállapítja, hogy a *her, fer, fier* (=vas) alakok falvanként váltakoznak, még pedig a Fehér-Körös és a Maros felső vidékén *her*-t találunk. ehhez csatlakozik a *fer* és végül *fier*. A Sebes-Körös *fer*-terület, a Szamos völgye északon *her*, délebbre *fer*. Nagyoláhországban *fier* uralkodik még a *her* szomszédságában is. M.-L. már most úgy képzei, hogy a *fer* a *h'er* alakból keletkezett egy *felsőbb társadalmi réteg hatása alatt* megtartja az *f*-et, a palatalizálásra nem hajlik és ezért az *e* hangot megtartja. „Ennek a régi alaknak fennmaradása a királysági nyelv hatásának köszönhető, mely oly vidéken keletkezett, oly körökben és részben oly időben, mikor a labialisok palatalizálása egyáltalán nem, vagy gyengén, vagy csak az alsóbb, nyelvileg a legelőbbre haladott körökben volt meg.“ Így Meyer-Lübke. De mi, akik ismerjük egyrészt a körösvidéki oláh parasztság társadalmi és kulturális elzártságát a királysággal szemben, másrészt az oláh nép egyrétűségét a legújabb időkig, nagy kétséggel fogadjuk az ilyen magyarázatokat. A társadalmilag erősen megosztott, nagy és régi kulturcentrumokkal bíró francia és olasz népnél az ilyen módszer esetleg sikerrel alkalmazható, de az erőszakos rendszerezés jellegével bír az oláh nyelvvel kapcsolatban.

G. Rieder a háborús francia nyelvvel foglalkozva arra az eredményre jut, hogy a háború alatti közös élet egyes népies kifejezéseket a felsőbb társadalmi osztályok nyelvével szemben általánossá tett (pl. az *on* használata a *nous* helyett).

Maga Karl Vossler *Neue Denkformen im Vulgärlatein* c. értekezésében mestéri módon vázolja, hogy a vulgáris latin nyelvformák milyen nagy társadalomszociológiai változásoknak felelnek meg. Természetesen sajátos módszernek összes túlzásait megeljük benne. Nem hiszem pl., hogy az *amabo*-futurum letűnéséből bármiféle történeti, vagy társadalomszociológiai változásra lehessen következtetni. Ahogy maga az *amabo* is korábban összetett alak volt, úgy keletkeznek idővel a jelentéskoptatás folyamán újabb, kifejezőbb futurum-formák: az *amare* + (*habeo* >) *aio* és még később a *dirai* mellett a *je vais dire*-féle alakok. Ez egy örök szemantikai körforgás, mely független a történeti és társadalmi viszonyoktól. „Wie der Prophet im eigenen Lande, so wird in der Volkssprache der Zukunftsbegriff zumeist vernachlässigt oder irgendwie misshandelt und getrübt. Denn immer steht der gemeine

Mann den kommenden Dingen eher wollend, wünschend, hoffend und fürchtend als rein beschaulich, erkennend, oder gar wissend gegenüber". (179. l.) Hát azok a latin parasztok, akik a később irodalmivá lett *amabo*-alakot kifejlesztették?

Az irodalomtörténeti rész szerényebb igényű és tartalmú. J. Brüch a műfajok neveit analizálja; Hans Heiss a XIX. századi francia irodalom jellemét rajzolja meg nagy szintetikus erővel; V. Klemperer megvédi Crocevel szemben a német romanisztika Dante-magyarázó módszereit és eszméit; Fr. Neubert a XVIII. századi rokokó-irodalom eszmei gyökereit mutatja ki az előző század epikureizmusában; E. Winkler végül az állatmese esztétikáját igyekszik megállapítani Lessing nyomán meglehetősen iskolás gondolatmenettel. Van-e egyáltalán az állatmesének esztétikája? Nem inkább Lafontaine stilusművészetének és finom, kedves, szellemes egyéniségének van esztétikája? Ha Lafontaine nem volna, beszélnének-e az állatmese művészi problémájáról? Nem műfajprobléma ez, hanem egyéniség- és stilusprobléma.

Az elmondottakból eléggé kiviláglik, hogy nem annyira Becker. mint inkább Vossler szelleme uralkodik a mai német romanisztikában. Éppen azért jobban tette volna a kiadó, ha egyes problematikus értékű dolgozatok helyett magának Beckernek azokat a műveit adja ki, melyek a bibliográfia tanúsága szerint részben már 1917 óta kéziratban hevertek és csak újabban, szétszórva, nehezen hozzáférhető akadémiái kiadványokban jelentek meg.¹

(Budapest.)

ECKHARDT SÁNDOR.

M. P. Nilsson: Die Anfänge der Göttin Athene. (Det kgl. Danske Videnskab. Selskab. Hist.-fil. Medd. IV. 7.) Köbenhavn. Host & son, 1921. 8°, 20 l.

E kis tanulmány illusztrációul szolgál N. kedvenc elméletéhez, melyet a mykenei s a görög vallás viszonyáról fölállított. Már 1893-ban rámutatott S. Wide Lakonische Kulte c. művében arra, hogy a lakoniai kultuszok tekintélyes része a dórok, sőt nem egy a görögök előtti időkből ered. Ezt a hipotézist fejleszti most tovább N. azt állítva, hogy a mykenei vallás, bármily fajú nép volt is hordozója, nem szűnt meg e kultusz pusztulásával, hanem folytatta életét az utódló görögök vallásában. Egyik főérve az, hogy az összes jelentős görög mythosok színterei az egy kalydoni vadászat kivételével a mykenei korszaknak fontos gócpontjai voltak az ásatások bizonyosága szerint. A másik főérv vallástörténeti s most ismeretendő dolgozatában jut alkalmazáshoz. Ez pedig az, hogy a mykenei korszak vallásos tárgyai túlnyomó részben házi jellegűek és pedig az uralkodó házának kultuszához tartoznak;

¹ Clement Marot und Lukian. Neuphil. Mitteilungen XXIII. 4/5, (p. 57 ss.) Helsingfors 1922. — La vie Littéraire à la cour de Louis XII. Neuphil. Mitteilungen XXIII. 6/8, (p. 113 ss.) Helsingfors 1922. — Bonaventure des Periers als Dichter und Erzähler. Akad. d. Wiss. in Wien. Sitzungsberichte 200, 3. Wien 1924. — Mellin de Saint-Gelais. Eine kritische Studie. Akad. d. Wiss. Wien. Sitzungsberichte 200, 4. Wien 1924. — Christophe de Longueil, sein Leben u sein Briefwechsel. Veröffentlichungen des romanischen Auslandsinstitutes der Rheinischen Friedrich-Wilhelms-Universität Bonn. Bonn-Leipzig 1924.

már most Tirynsben, Mykenében s Athénben, a görög főtemplom a mykenei palota fölé volt építve, amiből azt következteti Nilsson, hogy itt az uralkodó házi kultusza az államforma változása után a szabad állam nyilvános kultuszává lett. Ilyen palotaisten volt a mykenei korban Athene (nevének $\alpha\theta\eta\eta$ végzete is görögök előtti, mint Mykene, Priene, Mitylene szókban, jelentése görögül megfejthetetlen), szent állata a kígyó s megjelenési formája a madáralak, ahogy kreta-mykenei emlékeken látható s ahogy a homerosi eposzokban olvasható s később görög vázaképeken is látható madárral, kígyóval kapcsolatosan. Ősi palotaisteni jellegére mutat a görög Athenenél a vár belsejében őrzött palládium, melynek helyéről senki se tudhat, továbbá személyes pártfogó viszonya a görög hősökhöz, pl. Odysseushoz, amely gondoskodás fiára is öröklődik. Természetes, hogy egy ily dinasztikus istennő hatóköre arra hangsúlyozódott, ami ama dinasztiáknak legfontosabb volt: a háborúra. A szabad állam védőistenévé válva védte azt a béke szükségében is. Az egész elmélet nagyon tetszetős, nagyobb hitelre azonban csak akkor fog találni, ha szerzője megvalósítja ígéretét, mit érthető érdeklődéssel vár tőle a görög vallástudomány: az összes mykenei vallásos emlékeknek fenti szempontból való rendszeres feldolgozását.

(Budapest.)

LAJTI ISTVÁN.

M. P. Nilsson: Die Entstehung und religiöse Bedeutung des griechischen Kalenders. Leipzig, O. Harrassowitz, 1918, 8°, 66 l. Ara 2.25 svéd korona.

Bár a görög naptár — mint minden más naptár — kifejlődésének első mozzanatai a vallás szolgálatában, a papok közreműködésével alakultak ki s a vallási ünnepek révén még akkor is szoros kapcsolatban állt a vallással, mikor az időszámítás már teljesen a tudományos asztronómia hatalma alá került, mégis mindeddig hiányzott a görög naptárnak sacralis szempontból való feldolgozása. E hiányt pótolja a fenti füzet. Egy azóta megjelent nagy munkájában (Primitive timereckoning. Lund, 1920) kifejti N., hogy a ciklikusan szabályozott időszámítást mindenütt megelőzi egy tisztán a pillanatnyi empirián alapuló eljárás, mely a holdév és a természeti év közötti eltolódásokat esetről-esetre betoldással, vagy kihagyással szünteti meg. A görögök időszámításában hiányzik ez a stádium, náluk minden előzmény nélkül egyszerre lép föl a rendezett évforma s a ciklikusan szabályozott időszámítás. A görög naptár keletkezésének ezt a sarkalatos problémáját vallástörténeti úton oldja meg N. A holdhónap hármas beosztásába s az ezen alapuló holdbabonák közé idegen elemként ékelődik a hetedik nap kiváltságos helyzete. Mivel úgy e szám, mint e nap Apollóra s rajta keresztül a babyloni hónap babonás hetedik napjára utal, a delphii jósda kisázsiai eredetű istenénél keresi a megoldást. A görög ciklikus időszámításnak N. szerint

kiindulópontját alkotó nyolc napévet (oktaëteris) kisázsiai ión közvetítéssel Babylonból vette át Delphi s terjesztette el a görög világban. Ezen kívül még több fontos ponton végez tisztító munkát, szembehelyezkedve az uralkodó felfogással. Így az ünnepek előestéjének keresztény analogiára (vigilia) fölvett fogalmát is törli a görög naptárból, amelyben az estét sohase számítják a következő naphoz. (Ezzel kapcsolatban *ἐνν καὶ νέα* kifejezést is fejtegeti.) Új az a nézete is, hogy a nappalnak s éjjelnek az áldozatok bemutatása szempontjából a derültebb vagy sötétebb jellegű istenek szolgálatába való állítása nem eredeti. hanem a későbbi fejlődés, különösen pedig a theologizálás műve, ahogy ez pl. a ludi saeculares sybillajóslatában (Zosimus II. 6) megnyilatkozik. Vallástörténetileg nagyon jól fedi e megállapítást az a mindjobban megerősödő fölfogása az isteneknek, amely nem különíti el őket a legrégibb időkre nézve oly élesen, mint eddig szokásos volt. A füzet különben nem kíván monografiája lenni a görög vallásos naptárnak, csak általános irányelveket állapít meg, melyeket exaktságuknál fogva haszonnal fog követni mindenki, aki a görög heortológiával foglalkozik.

(Budapest.)

LAJTI ISTVAN.

Bordeaux, Henri: *La vie au théâtre.* Quatrième série (1913—1919). Cinquième et dernière série (1919—1921). (8°, 482, 440 l.) Paris, Plon-Nourrit Cie (1921, 1922.)

Bordeaux Henri a *Revue hebdomadaire*-ben megjelent színikritikáinak és egyéb aktuális cikkeinek gyűjteményét fejezi be ez a két kötet. (I. k. 1907—8. II. 1909—1911. III. 1911—13.) Egyoldalú: csak az embert, a jellemalkotást nézi, azt, hogy hogy illenek be az ő katolikus alapon álló erkölcsi világrendjébe. Nagyon kellemes olvasmány; a legszellemesebb analízis; a darabok tartalmának összefoglalása érdekesebb, mint maguk a darabok. Érdekes az a kép, amit az utolsó évek francia drámai irodalmáról kapunk. Azt hinnők, hogy ott más a helyzet a győző államokban, mint nálunk. De nem: ugyanazokat a panaszokat halljuk. Ott is telvék mindig a színházak, bármit játsszanak is. De ott sem a régi publikum jár, hanem az új gazdagok, akik kultúrára éhesek, de nem válogatósak. Kialakulatlan az ízlésük és nem tudják, mit akarnak. A színház még nem heverte ki a háborút és nem találta meg az új utat. A béke két éve semmit sem hozott a színházaknak; sosem volt annyi repriz, mint ekkor. Az Odéon bemutatta *Paul Raynel* darabját *Le Maître de son coeur*, egy finom pszichológiai analízisre épített darabot; az *Oeuvre Jean Sarmant*-t ismertette meg a közönséggel s két darabját hozta *La couronne de carton* és *Le Pêcheur d'ombre*. (Az utóbbit nálunk a Belvárosi színház mutatta be.) Telve vannak sokat ígérő finomságokkal, de nem kiforrott munkák. A *Femina Jacques Deval* darabját mutatta be: *Une faible femme*, amely jól indul, hogy azután közhelyekben

sülyedjen el. *Jean-Jacques Bernard* darabja *Le fer qui reprend mal* a házaselet analízise a háború okozta válás után. Ez minden.

A színészek munkája is csökkent értékben. *Bartet* pótolhatatlan ürt hagyott maga után. *Guitry* nem talál neki való szerepeket. A jövő a drámaíróktól függ, akik csak az erkölcsi világrendben gyökerező pszichológiai elemzésekben találhatják igazi feladatukat.

(Budapest.)

PUKÁNSZKY KÁDAR JOLÁN.

Bahr, Hermann: Schauspielkunst. (Zellenbücherei 62.) Leipzig, 1923. Dürr & Weber. 8-r. 80 l.

Ez a népszerűen s amellett nagyon szellemesen megírt könyv első részében a színművészet általános problémáival foglalkozik s a zenét és színészetet állítja oda, mint a német nép par excellence művészetét. Duse és Novelli játékában szemlélteti azt a két végletet, melyben a színész művészete mozoghat: az egyik az önmagát változtatlanul adó, a másik az egyéniségét teljesen eltagadni tudó művész. A könyv második része a német színészet fejlődésének vázlatát adja s ennek a fejtegetésnek alapgondolata, hogy a modern színpad a barokk színpad mindent összefoglaló színi elemeinek továbbfejlődése; a barokk színpadra következett nagy visszahatás, Goethe weimari iskolája, a gondolat rehabilitálása az érzékkel, a szóé az akcióval szemben. Ettől Ibsen váltotta meg a színpadot. A harmadik rész a modern színpad egyik sajátos fejleményével, a regievel foglalkozik. A színrehozást művészetté szerinte a jó színészekben való hiány tette a meiningeni hercegnél és Dingelstedtnél egyaránt. Brahm a polgári dráma reakciója erre az új mozgalomra, mint amilyen Sonnenfels volt a Hanswurstra. Reinhardt működése a barokk színház öntudatlan renaissance-a.

Sok túlzás, sok élére állított szellemeskedés mellett sok gondolatébresztő ötletet is nyújt ez a kis könyv, s egyben kellemes olvasmány.

(Budapest.)

PUKÁNSZKY KÁDAR JOLÁN.

Schriften der Gesellschaft für Theatergeschichte. (8°) Berlin. Selbstverlag der Gesellschaft für Theatergeschichte. Bd 31. **Satori-Neumann, Bruno Th. Die Frühzeit des Weimarer Hoftheaters unter Goethes Leitung.** (1791 bis 1798.) (312 l.) 1922.

A színészettörténet, „Theaterphilologie“, ahogy a németek nevezik, még a kezdet kezdetén van, módszere még kialakulóban. Kialakításán dolgozik az a kör, amelyből újabban a német színészettörténeti irodalomnak majdnem minden terméke kikerül: Herrmann professzor berlini színészettörténeti szemináriuma. Ez a munka is innen való és híven tükrözteti az itt követett módszert az adatok gondos megbecsülésében a mindenre kiterjedő figyelemben s végre a rekonstrukcióra való törekvésben.

Goethe színigazgatóságának csak első hétéves szakával

foglalkozik, melyet ő az előkészülés, az erjedés korának nevez s melyet mint csúcspont *Iffland* második weimari vendégszereplése zár be. Az első korszak történetét Goethe színingazgatósága másik két korszakának története fogja követni. Ezt a korszakokra osztást nem tartjuk valami szerencsésnek s elébe helyeznők Goethe színingazgatósága egységes történetét, ahol aztán a fejlődés szemléltethető volna, mert úgy hisszük, hogy a másik két korszak történetének megírásánál ilyenképen az ismételések nem lesznek elkerülhetők.

A munka különben szerzőjének kijelentése szerint nem akar Goethe színházának története lenni, csak előkészítő mű, anyaggyűjtemény ehhez a még mindig megiratlan munkához. Ennek a célnak meg is felel, az anyagot teljesen felölelő, minden kavicsot megbecsülő könyv ez. Első részében a weimari udvari színház keletkezésének történetét adja, a második részben a színtársulat krónikáját, a harmadikban a weimari, lauchstedti, rudolstadt és erfurti színházak építészeti és technikai rekonstrukcióját s végre az utolsóban a vezérloclveket, amelyek a weimari színháznak ebben az első, a megnevesített naturalizmus jegyében álló korszakában érvényesültek.

A levéltári anyag, a teljes színészettörténeti irodalomnak impozáns ismerete és felhasználása jellemzi ezt a munkát, amelynek csak jegyzeteiben bámulatraméltó anyag van össze-sűrítve. Valóban kimerítő „Nachschlagebuch“ minden kérdésre nézve, ami a weimari színháznak ezzel a korszakával kapcsolatban felmerülhet. De nemcsak a színészettörténeti irodalomnak, hanem a Goethe-irodalomnak is számottevő terméke. Goethe a színház vezetését illető nézeteit ebben a korszakban a kortársak nyilatkozataiból, levelezéseiből, naplóiból, irodalmi műveiből — itt főképp a Wilhelm Meisters theatralische Sendung, Wilhelm Meisters Lehrjahre jönnek tekintetbe — s ekkorbeli drámai műveiből (Der Gross-Cophta, Der Bürgergeneral, Die Zauberflöte 2. Teil, Faust: Zueignung, Vorspiel, Prolog, Walpurgisnacht) kiszedhető színpadi utalásokból és vonatkozásokból nagy gonddal szedi össze és pedig a színház minden egyes mozzanatával szemben való állásfoglalását. A munkát szinte tökéletes mutatók zárják be.

Olykor az anyag kissé elnyomja a lényegét s az előadás mozaikszerű; de máskor egy speciális színpad történetéből az egész korszak színészetének élénk színű képévé szélesedik s úgy hisszük, hogy itt találta meg az igazi módszerhez vezető utat.

(Budapest.)

PUKÁNSZKY KÁDAR JOLÁN.

Éduard Fränkel: Plautinisches im Plautus. (Philologische Untersuchungen 28. Heft.) Berlin, Weidmann, 1922. 8°. 435 l. Alapár 7:50 M.

Ez a gondolatokat ébresztő könyv Plautus önálló munkásságát akarja megvilágítani. Mintegy Pl. írói arcképét akarja megrajzolni és helyesebb megvilágításba állítani. Arra a kér-

désre igyekszik megfelelni, hogy mit tesz a *Maccus vortit barbare*, miben áll Pl. önálló drámaírói tevékenysége, mi az, ami Plautust olyan drámaíróvá tette, hogy darabjai oly sokáig megmaradtak a római irodalmi köztudatban.

A probléma ilyen megfogalmazásából is látszik, hogy Fränkelnél nem azon van a hangsúly, hogy mit vesz át Plautus az újkomédiából, hanem azon, hogy hogyan dolgozza azt át s — ami a legfontosabb — mit tesz hozzá a magáéból. A Plautus-kutatások (főként Leo hatása alatt) nagyrészt a sarsinainak az újkomédiától való függését vizsgálták s elsősorban az újkomédiára vonatkozóan vártak bizonyos eredményeket. Így a római komikusokat majdnem kizáróan csak az újkomédia kincsesbányájának tekintették, hogy belőlük megszerkeszthessék az újkomédia technikáját. Ez az irány azonban csak addig volt bizonyos mértékben jogosult, míg a közelmúlt leletei szinte teljesen meg nem világították az újkomédia alapvető kérdéseit. Elérkezett hát az ideje annak, hogy valaki Plautust önmagáért tekintse s azt domborítsa ki benne, ami plautusi, „das Plautinische im Plautus“, annál is inkább, mivel az újkomédia fejlődésének és stílustörvényeinek ismerete lehetővé teszi, hogy a darabokban az attikai magvakat elkülönítsük. S ha valaki ismeri az újkomédiát is és bele tud mélyedni a plautusi átdolgozások sajátágaiba is, egyszóval nem elfogult egyik oldallal szemben sem, megfelelő módszerrel eredményeket mutathat fel. Ezek az eredmények sok esetben azonban csak annak a megállapítását jelentik, hogy mi *nem attikai*, s nem feltétlenül azért is, hogy mi plautusi. Mert az ólatin költészet töredékes volta megakadályoz minden teljes biztosságú megállapítást s maga Fränkel is beismeri műve végén (420. l.), hogy eredményeit csak bizonyos korlátozással lehet elfogadni: ugyanis azt, ami plautusi, teljesen elkülöníteni az elődök és kortársak munkájától és érdemeitől éppen a korabeli költészet töredékes jellege miatt a lehetetlenséggel határos.

Fränkel módszere az „Interpretieren“. Felkeresi azokat a sorokat, melyek előtte „versus Plautinissimi“, interpretál egyes helyeket, egyes dialogus- és monologrészleteket, jeleneteket, jelenetsorokat s keresi, hogy mi nőtt bennük szervesen össze és mi nem. Ezeket egyenkint, elkülönítve vizsgálja tartalmi motívumok és stilisztikai formák szempontjából s egyik eredménnyel a másikat igazolja. Problémájának köre így egyre tágul, az apróbb részletekből a nagyobb egységek felé emelkedik, míg végre az utolsó fejezetben összefoglalva eredményeit Plautust beleállítja az irodalmi fejlődésbe.

Az apróbb részletek tárgyalását az I—VIII. fejezetekben kapjuk. Az I. fejezetben (Komparativische Gesprächsanfänge) megállapítja a tisztára plautusi schemát, mely a különböző írók művének átdolgozásánál is mindig ugyanaz marad, melyben egy rendkívüli és csodálatos esettel vagy egy mythikus alakkal való szembeállítás által emeli ki a szereplő személy helyzetét. A II. fejezetben (Motive der Verwandlung und der Gleich-

setzung) a plautusi fantázia sajátos irányát mutatja be. A költő sokszor igen szoros viszonyba hozza a tárgyat, vagy személyt, amelyről éppen beszél, egy másik távolabbival s ilyenkor hasonlat helyett avval a fogással él, hogy alakját átváltoztatja (pl. *Herculem fecit ex patre: decimam partem ei dedit Bacch. 665.*). A forma, ahogyan ez történik igen jellemző: rövid mondatban az átváltozás s rögtön utána asyndetikusán a magyarázat. Ugyanilyen a formája az azonosságnak is (typusa: *muscast meus pater: nil potest clam illum haberi, Merc. 361.*): az azonosságot egy rövid mondat fejezi ki s utána ismét rövid mondatban, asyndetikusán a megokolás. Mindig a másik mondat tartalmazza az összefüggésre fontosat, az első a gondolat játszi kiformalását. Szorosan véve ide tartozik a IV. fejezet anyaga is (*Die Belebung des Unbelehten*), amely a „*quid pro quo*” formát tárgyalja s amely teljességre való törekedés nélkül néhány különösen kedvelt plautusi personificatiós csoportot állít össze, hogy fogalmat adjon e képzetek dús készletéről. A III. fejezet (*Mythologisches*) a Plautus-darabok mythologiai fegyvertárát vizsgálja s számos helyet jelöl meg eredetinek az előzőkben tárgyaltak és olyan hibák alapján, melyeket a költő elkövet. Ezek között áll a mythologiai elemek összezavarása is. Sokszor arra szolgál a mythologia, hogy túlzásaival, fantasztikus nagyításával hasson. Ez újabb adalékul szolgál Plautus hyperbolikus fantáziájához. Itt nyílik Fränkelnek alkalma arra, hogy megvilágítsa Plautusnak a görögökhöz való viszonyát a mythologia tekintetében s foglalkozzék és szembeszálljon azzal a felfogással, mely szerint a hannibali háborúk idején a rómaiak előtt nagyjából idegen, sőt teljesen érthetetlen volt a görög mythologia. Érvei: az átvett mythikus nevek régi volta, a képzőművészet (*Praeneste!*) s a tragédia hatása és így formálzza meg Plautusra vonatkozóan álláspontját (98. l.): „*Der Kreis der bekannten Sagen ist recht gross, die Sicherheit aber der Kenntniss des Einzelnen und die Klarheit der Anschauung gering.*”

Az V—VIII. fejezetek a dialogus- és monologrészletek kibővítésével, a dialogus valószínűtlen vezetésével s a rabszolga szerepének túlságos előtérbe állításával foglalkoznak. A dialogusok kibővítésének nyoma abban az állandó technikában van meg, mellyel Plautus bővítéseit az eredetiben elhelyezi: a betoldás rendszerint ugyanarra a fordulatra tér vissza, amelyből kiindult (pl. *Rud. 515.: dum... ausculto... és 540.: tibi auscultavi*). E külsőség nyomán aztán más helyek is eredeti plautusi kibővítésnek mutatkoznak, még pedig annak alapján, hogy Plautus az ἦθος rovására túlságosan kiterjeszti a γελοῖον határait és hogy e részekben sok római vonatkozás található. Ilyenek az ú. n. „*Sittenkataloge*”, melyek a politikai és társadalmi élet egyes jelenségei ellen szóló invectivákat tartalmaznak (pl. új divatú női ruhákról, *Epid. 223—235.*). A legerjedelmesebb és legönállóbb bővítések a monologokban és monodiákban találhatók. Ezek legfeltűnőbb sajátága, hogy bennük az általános és sententiosus rész, mely a thema valódi tárgyalását

megelőzi, elnyújtottabb, mint az eredetiben. A dialogus vezetésében sokszor túlteszi magát a valószínűségen, korlátlanul szabadjára engedi élcélő kedvét, a rabszolga túlságos szerepeltetésével pedig szétronjtja a cselekvény eredeti felépítését s tönkre teszi a részek harmoniáját az által, hogy a szolga érdekében más személyek szerepét megkurtítja. Ezzel a közönség kedvében akar járni, másrészt parádés szerepeket nyújt a dominus gregis-nek.

Ha eddig e részletek vizsgálata folyamán fogalmat nyertünk arról, hogy mennyire szabadon kezeli Plautus eredetijeit, akkor a darabok szerkezetének a vizsgálata ezt még világosabbá teszi. (IX—X. fejezet.) Fränkel nem az egész anyagot tárgyalja ebből a szempontból, hanem csak néhány jellemző példát ragad ki (Miles, Poenulus, Stichus, Casina és Epidicus) s a contaminatio sokat vitatott kérdésében arra az eredményre jut, hogy Plautus betoldásai nem viszik előbbre a cselekvényt, annak nem teszik lényeges részét. Contaminatiója nem két önálló cselekvényű darab egybedolgozása. Majdnem a cselekvény menetére való tekintet nélkül told be más darabokból olyan jeleneteket, melyek kedvelt személyeinek (rabszolga, parasitus, hetaira) viszonyait színezik ki. Nincs jogunk Plautusról drámai munkásságot feltenni oly értelemben, hogy önállóan gondolja ki a főcselekvény részleteit, még úgy sem, hogy két darabot összedolgoz. Ilyen értelemben Plautus nem ποιητής, de nem is fidus interpres.

Annak magyarázatát pedig, hogy Plautusnál egyes jelenetek betoldásában, vagy nagyméretű kibővítésében jelentkezik a contaminatio, megadja annak a felismerése, hogy az újkomédiától eltérően, ahol a költő számára az egység a felvonás, Plautusnál a legalsó szerkezeti egység a jelenet, ami abban is megnyilvánul, hogy a jelenet metrikailag és zeneileg zárt egységet alkot s így a jeleneteknek bizonyos önállóságuk van más, eltérő formájú szomszédaik között.

Ez a szerkezeti sajátosság, mely a plautusi komédiákat leginkább elválasztja görög mintaképeitől, recitált és énekelt részek váltakozásán alapul. A római költő számos helyen alakítja át eredetijének recitált helyeit énekeltekké s a zenei szempont erős érvényesítése is nagyban hozzájárul ahhoz, hogy a monologok általános, bevezető része a főthema rovására tetemesen megdagad. A canticumok értékelésén fordul meg Plautus értékelése is. Leo szerint Pl. új fajtát alkotta meg a görög-római komédiának az által, hogy a menandrosi komédiát összekötötte és egybeolvasztotta a hellenistikus daljátékkal. Fränkel hosszas fejtegetés során szakít ezzel a felfogással s a római tragikus-törödékek vizsgálata folyamán arra az álláspontra helyezkedik, hogy a canticumok eredete nem a Leo jelezte irányban keresendő, hanem abban a hatásban, melyet a római tragédia a fejledező római komédiára gyakorolt. Az a gyakorlat, hogy tetszés szerint alakítsanak át recitativ részeket énekeltekké, Enniusnál is megállapítható. Plautus és

Ennius számára pedig ez már örökség volt elődeiktől. Livius-tól-e, vagy Naevius-tól, azt eldönteni már nem lehet, csupán azt a tényt lehet megállapítani, hogy ez a gyakorlat kétségtelenül akkor állott be, mikor Rómában még „personalis unio” volt a két drámai műfaj között. A canticum a későbbi görög tragédiából jutott a rómaiba s innen a római komédiába. Ennek nyomai azonban már elmosódtak akkor, amikor Plautus első ízben kezdett csupán komédiákat írni. Nem szabad azonban azt hinni, hogy a komédia nem rendelkezik önálló, csak benne használt lyrai formákkal. Fränkel meg is jelöli azt a területet, amely ezek kialakulására gyaníthatólag hatott („ion” dalok és táncok). Ezen a ponton, a canticumoknál, lehet legjobban megközelíteni Plautust az értékelésben. Nem véletlen az sem, hogy a halálára írott epigramma (Gell. 1. 24, 3) nem csupán virtus comica-ját dicséri Pl.-nak, hanem szükségesnek tartja kiemelni azt is, hogy mestere volt a művészi drámai lyrának. Ebben nagy Plautus előadásának nyelvén kívül. Alkotó képzelettel nem volt megáldva, e helyett szokatlan mértékben volt meg benne a „verknüpfende Phantasie”. A darabok felépítésében túlságos gondosság nem aggasztotta s teremítő ereje határozott korlátok között mozog.

(Budapest.)

JIRKA ALAJOS.

Arnou René: Le désir de Dieu dans la philosophie de Plotin.
Paris. Librairie Félix Alcan (1919).

Szintén értékes, kisebb munkája után (Θεωρία et πράξις) fokozott érdeklődéssel vettük kezünkbe Arnounak ezt a nagyobb-szabású művét, amelyre amabban a kisebbben és későbbiben folyton utal. Szerző, aki művében többször nagy hálával emlékszik meg Fr. Picavet-ről, azt kísérli meg kimutatni, hogy Plotinos egész rendszerének az Isten utáni vágy a centruma. Ennek az állításnak az igaz volta pedig már félig-meddig magától értetődik abból a másik, éppen Picavettől felállított tételből, hogy a középkor mélyen vallásos gondolkodóira minden görög filozófus közül ép Plotinos volt a legnagyobb hatással. (Lásd: Esquisse d'une histoire générale et comparée des philosophies médiévales. 1905.)

Arnou könyve hat fejezetre tagolódik, amelyek közül véleményünk szerint az első a legsikerültebb. Itt ugyanis adathalmaz vagy meddő lélek-anatómia helyett egy nagy tudással, de nem kevesebb szeretettel és beleéléssel megrajzolt képet nyerünk Plotinos egész lelkivilágáról. Ennél az 50 oldalnál valóban nem lehetne szebb vagy jobb bevezetőt ajánlani azok számára, akik a görög génusz utolsó nagy képviselőjével behatóbban meg akarnak ismerkedni.

A következő fejezetekben (a vágy, az isten, a vágy fogalmából folyó problémák) Arnou helyes érzékkel és nyomatékkal kiemeli, hogy a platói és aristotelesi metafizika erőszakos synthesise okozza, hogy a plotinosi rendszer alapvető

kérdésekben menthetetlenül két ellentétes irányba divergál. Így van ez pl. mindjárt a vágy fogalmánál is. Mint mestere Platon, Plotinos is a τῷ ὁμοίῳ τὸ ὁμοίον elvéből indul ki s ilyen alapon a vágyottnak a vágyóban való bizonyos fokú immanentiáját feltételezi. Már most: a mindenség vágyik a *év* után, tehát a *év* a világban immanens? Plotinosnak a *év* teljes transcendentijára vonatkozó, unalomig ismételt kijelentései alapján Arnou erőlesen visszautasítja ezt a feltevést és azután áttér annak a kifejtésére, hogy mi módon juthatunk a *év*-hez s miből áll a híres plotinosi ekstasis (V. és VI. fejezet.). Az Istenhez vezető út a katharsis. El kell távolítanunk magunkból mindazt, ami legbensőbb lényünknek idegen. S amikor már végre teljesen magunkra maradtunk s felleltük igazi énünket, ugyanakkor az Istent is megtaláltuk. Önmagunk ismerete az istenség ismeretével azonos, — ez Plotinosnak egyik legmélyebb és legnagyobb hatású gondolata, amely szt. Agostonon keresztül az egész középkoron át kihangzott. Megtisztulás után az unio mysticába csak a νοῦς-t vihetjük magunkkal, sőt ennek is csupán azt a részét, amely nem gondolkodik, hanem szeret [νοῦς ἐρῶν, amelyet v. ö. Spinoza amor intellectualis dei-jével]. Ebben az egyesülésben megszűnik a megismerő aktus normális dualizmusa, megáll az ész örök keresése, elmúlik a „fájdalmas vágy“ (ὥδῃς, — καὶ ὁ ἐρῶν ἂν ἀμετρος εἴη. (VI. 7. 52.)

Ime, körülbelül ezeken a gondolatsorokon viszi végig Arnou az olvasóját, amidőn Plotinos Isten utáni vágyáról beszél. Ezekben a fejtegetésekben szerzőnek nagy érdeme, hogy a részletekben való alapos jártassága nem fosztja meg attól a képességtől, hogy esetről-esetre a részletek fölé is tudjon emelkedni s a betű mögött a lelket, az embert is meglássa. Hozzá még nála ez a szabadabb szállongás sohasem válik önkényes retorikává, miután minden fontosabb megállapítását oldal-számba összegyűjtött párhuzamos helyekkel ellenőrzi. Hasonlóképp dicséret és hála illeti meg Arnout azért az alaposságért is, amellyel a nemzetközi plotinosi irodalmat (folyóiratokat is beleértve) 1919-ig összeállította.

Minden elismerésünk ellenére azonban egy kérdést mégsem fojthatunk magunkba: ha már Plotinost választotta mélyreható studiumai tárgyául, miért nem próbálkozott meg a szerző azoknak aszálaknak a felfedezésével és szétbogarozásával is, amelyek Plotinost a maga korának ugyancsak theocentrikus, vallásos-misztikus gondolatáramlataihoz fűzik? Ez nem csupán egyik lehető területe a Plotinosra vonatkozó kutatásnak, hanem a classica-philologiai kutatás minden idevágó új eredményének (Dieterich, Reitzenstein) felhasználásával a legsürgősebben átkutatandó terület. Ugyanis nem tekintve azokat az esetleg Plotinoson is túl vezető perspektivákat, amelyeket egy ilyen kutatás nyithatna számunkra, magát Plotinost sem érthetjük és értékelhetjük érdeme szerint, amíg azt nem tudjuk, hogy egy III. századi ember számára mit jelentettek ezek a fogalmak: λόγος, νοῦς, σοφία, ψυχή. A hermetikus iratokat ugyan többször

megemlíti Arnou, de azzal, hogy e népies theológia és az Enneaszok közti szembetűnő egyezéseket vagy éppen ezek okait kimutassa, — meg sem próbálkozik.

Mindezekről a kérdésekről azonban lesz talán módunkban egyszer bővebben szólni s így most még egyszer hálával emlékezve meg az Arnou könyve nyújtotta értékes, szép olvasmányról, be is fejezzük a róla való mondanivalónkat.

(Budapest.)

TECHERT MARGIT.

A BUDAPESTI PHILOLOGIAI TÁRSASÁG XLIX. KÖZGYŰLÉSE.

I. Titkári jelentés.

Tisztelt Közgyűlés! Társaságunk mult évi működése a súlyos, már-már végzetesnek tetsző sorvadás után a lassanként új erőre kapó beteg lábadozásához hasonlító. Az a szomorú hullámvonal, mely az EPhK évi ívszámával 1922-ben összesen négy ívvel eljutott a mélypontra, a mult évben felszökött ennek a négyszeresére, összesen tizenhat ívre.

Erről a helyről is legmélyebb hálánkat fejezem ki társaságunk anyagi talpraállításáért gróf Klebelsberg Kunó vallás- és közoktatásügyi Miniszter Úr Önagyméltóságának, ki gondviselészerű buzgalomával először a TEBE jelentős adományát eszközölte ki számunkra, majd minisztériumának költségvetésébe megfelelő összeg beillesztésével lehetővé tette folyóiratunknak legalább korlátozott terjedelemben való megjelenését. Reméljük, hogy ez még nem végleges állapot: reméljük, hogy a magyar tudós- és tanártársadalom kellő anyagi megerősödésével lassanként nagyobb részben ismét a régi biztos, egészséges talajra, tagjainak áldozatkészségére alapozhatjuk munkánkat. Feladataink vannak és lesznek: nemhogy fogynának, inkább szaporodnak. Azok a tudományszakok, melyek számára hazánkban jótormán csak az EPhK jelenti a tudományos nyilvánosságot — elsősorban a classica philológiára gondolok — ma erőteljesebb életet élnek, mint valaha. Egyrészt a feldolgozandó anyag szinte egyik napról a másikra szaporodik, másrészt a sok évszázados munkásság vetése érik: a mélybe menő részletkutatás után itt is, ott is elérkezett az összefoglalás, a betetőzés ideje. A mi feladatunk ezentúl is kettős: míg egyfelől részt kell kérnünk a művelt országokban szorgalmasan továbbfolyó munkálatokból — ami már csak tanárképzésünk és középiskoláink színvonalának fennfartása és kötelességszerű emelése miatt is elengedhetetlen követelmény —, másrészt nemzeti, sőt nemzetközi kötelességből folytatnunk kell sajátos magyar problémáink filológiai feldolgozását. Nekünk nemcsak multunk van, az EPhK-nek immár 47 befejezett évfolyama, hanem jövőnk is.

Folyóiratunk mellett társaságunk másik életjele a felolvasó ülések. Ilyent a mult évben a nehéz fűtési viszonyok miatt négyet tartottunk. 1923 júniusában Hóman Bálint: *A Nibelungenlied és a magyar történelem*, Kerényi Károly: *A görög filozófia őskorából c. értekezéseiket* olvasták fel. Okt. 10.-én Lajti István: *Az elisi Charisok-ról*, Szigetvári Iván pedig az *Alarcos versekről* értekezett. Nov. 28-án Marót Károly: *Homeros harci jelenetei c. dolgozatát* mutatta be. Befejezik a sort 1924 márc. 19.-én Baross Gyula: *Philemon és Baucis a*

magyar irodalomban és Kerényi Károly *Trimalchio*, *Hermas* és a görög regény c. dolgozataikkal.

A múlt évben a halál kiragadta körünkben egyik legrégebbi tagunkat, volt főtítkárunkat, Pecz Vilmost, ki a hazai classica philologia úttörői mellett mindjárt az első sorban küzdött. Az ő munkája hathatósan hozzájárult ahhoz, hogy társaságunk folyóirata a magyar tudományos élet egyik központi organumává és élő lelkiismeretévé lett. Egyéni tudós búvárlatai mellett mindig talált időt, módot és erőt, hogy társaságunk működését messzemenően támogassa. Emlékét büszkeséggel és szeretettel fogjuk őrizni.

Midőn jelentésemet befejezem, tisztelettel kérem a közgyűlést, hogy a jövőben az első titkári teendők alól felmenteni szíveskedjék. Engem a kötelesség elszólított Budapestről s így a két évvel ezelőtt örömmel fogadott kitüntetést — amit ez alkalommal is hálásan köszönök — az első titkári teendők ellátását továbbra nem vállalhatom.

Kérem jelentésem tudomásul vételét.

HUSZTI JÓZSEF.

II. A pénztárvizsgáló bizottság jelentése.

Igen tisztelt Közgyűlés! F. év március hó 25-én a bizottság elnökének lakásán megejtettük a pénztárvizsgálatot, melynek eredményéről a következőkben van szerencsénk jelentést tenni.

A) Megvizsgáltuk, a könyvekkel és számadási okmányokkal összehasonlítottuk és mindenben rendben találtuk az 1923. évről szóló zárószámot. E szerint tagsági díjakból 346.066 K folyt be, az államszegély 1.200.000 K-ra rúgott, kamatokból 91.748 K, adományokból 2.448.250 K, különböző bevételek címén 7908 K bevételünk volt, alapítókénk 23.210 K alapítvánnyal gyarapodott. Összes bevételeink 4.128.337 K-t tettek ki, kiadásaink pedig 4.088.272 K-ra rúgtak. A Közlöny 1923. évfolyamának nyomdai előállítására 3.709.089 K-ba került, 72.891 K-t az 1922.-i nyomdai tartozásunk kiegyenlítésére fordítottunk, tiszteletdíjak címén 144.698 K-t fizettünk ki. Az 1923. évet 40.065 K pénzmaradvánnyal zártuk le. E kedvező eredmény, tekintettel Közlönyünknek 1923. évi aránylag nagy terjedelmére, nagy megnyugvásunkra szolgálhat, bár nem a magunk erejéből értük el, hanem a vallás- és közoktatásügyi miniszter úr nagylelkű segítségének és a Tébe igazgatósága áldozatkészségének köszönhető. — B) alatt bemutatjuk a vagyommérleget, amely szerint 2.273.065 K vagyonnal szemben 40.683 K teher áll. — C) alatt bemutatjuk az 1924. évre vonatkozó költségvetést, amely szerint bevételeinket 13.840.065 K-ban, kiadásunkat 13.000.000 K-ban irányoztuk elő. — Mivel a pénztárt a legnagyobb rendben s kezelését mindenben kielégítőnek találtuk, tisztelettel javasoljuk, hogy a mélyen tisztelt Közgyűlés Császár Ernő pénztárosnak a szokásos felmentést az 1923. évről megadni méltóztassék. Budapesten, 1924 március 25-én. A pénztárvizsgáló bizottság: Székely István s. k. elnök, Dr. Finály Gábor s. k. biz. tag, Papp Ferenc s. k. biz. tag.

III. Jegyzőkönyv a Budapesti Philologiai Társaság választmányának 1924 április 23-án a közgyűlés előtt tartott rendes üléséről.

Elnök: Némethy Géza, jegyző: Lajti István. Jelen vannak: Petz G., Bleyer, Huszti, Finály, Binder, Förster, Székely, Zlinszky, Darkó, Kerényi, Moravcsik, Pintér, Papp F. választmányi tagok. 1. Némethy elnök bemutatja Thienemann szerkesztő lemondólevelét. Ajánlja, hogy új szerkesztőtől fővárosi embert válasszon a választmány. 2. Petz G. és Bleyer felszólalása után a választmány a modern rész szerkesztésével titkos szavazás útján Koszó Jánost bízta meg. Thienemann

Tivadarnak jegyzőkönyvi köszönetét fejezi ki. 3. Új alapító tag : Bartók György szegedi egyetemi tanár.

IV. Jegyzőkönyv a Budapesti Philologiai Társaságnak 1924. évi április 23-án tartott XLIX. rendes közgyűléséről.

Elnök: Némethy Géza.

Jegyző: Huszti József.

Jelen voltak: Bleyer J., Schwartz E., Petz G., Finály G., Papp F., Császár Elemér, Lajti I., Kerényi K., Marót K., Posch A., Benedek Marianne, Szigetvári I., Horváth E., Darkó J., Vayer L., Pukánszky B., Friml A., Zlinszky A., Kuzsinszky B., Binder J., Székely I., Huszti J.-né, Láng N., Zolnai B.

1. Némethy Géza elnök megnyitó beszédében kegyeletes szavakkal emlékezik meg a Társaság elhunyt neves tagjáról, Pecz Vilmosról.

2. Moravcsik Gyula felolvassa emlékbeszédét Pecz Vilmos felett.

3. Huszti József felolvassa titkári jelentését, mely tudomásul szolgál.

4. Finály Gábor a pénztárvizsgálóbizottság jelentését olvassa fel. A közgyűlés tudomásul veszi a jelentést, Császár Ernő pénztárosnak köszönetét nyilvánítja s az 1923. évre megadja a felmentést.

5. Császár Elemér indítványára Ferenczi Zoltán vál. tagot, a Petőfi-Társaság alelnökét a közgyűlés tiszteleti tagnak választja meg.

6. Huszti József I. titkár lemondása folytán választás alá kerül az I. titkári állás. A választás eredménye: *I. titkár:* Lajti István, — *II. titkár:* Pukánszky Béla.

Budapesti választmányi tagok: Alszegehy Zsolt, Binder Jenő, Cserép József, Eckhardt Sándor, Fest Sándor, Finály Gábor, Friml Aladár, Gombocz Zoltán, Gyulai Agost, Heinlein István, Hittrich Ödön, Hóman Bálint, Incze József, Kerényi Károly, Kornis Gyula, Koszó János, Kuzsinszky Bálint, Melich János, Moravcsik Gyula, Papp Ferenc, Pauler Akos, Petz Gedeon, Pintér Jenő, Pröhle Vilmos, Schwartz Elemér, Székely István, Szinnyi Ferenc, Thienemann Tivadar, Tolnai Vilmos, Zlinszky Aladár, Zolnai Béla.

Vidéki választmányi tagok: Birkás Géza, Burián János, Csengery János, Darkó Jenő, Dézsi Lajos, Dombi Márk, Dóczi Imre, Erdélyi Pál, Gálos Rezső, Gedeon Alajos, Gragger Róbert, Gyomlay Gyula, Helle Hugó, Hornyánszky Gyula, Huszti József, Kacsovich Kálmán, Kmoskó Mihály, Kristóf György, Láng Nándor, Marót Károly, Pap Károly, Prácer Albert, Prikk Marián, Rácz Lajos, Schmidt Henrik, Vári Rezső, Victorisz József, Werner Adolf, Zoltvány Irén, Zsigmond Ferenc.

VEGYES.

— *A Budapesti Philologiai Társaság* 1923 november 28-án *felolvasó ülést* tartott. Ennek tárgya volt: *Marót Károly: Homeros harci jelenetei.*

1924 március 19-én *felolvasó ülés*, tárgyai: 1. *Baros Gyula: Philemon és Baucis a magyar irodalomban.* 2. *Kerényi Károly: Trimachio, Hermas és a görög regény.* Utána választmányi ülés. Elnök: Némethy Géza, jegyző: Lajti István. Jelen van: Hornyánszky, Vári, Moravcsik, Kerényi, Förster, Gyomlay, Friml, Incze, Császár Ernő és Elemér, Finály, Székely. 1. A választmány megállapítja a közgyűlés idejét és napirendjét. 2. Finály Gábor bejelenti, hogy Jánosi Boldizsár örökösei a hagyatékban volt Egy. Phil. Közlönyöket a Társaságnak ajándékozzák. A vál. köszönetét fejezi ki. 3. Császár pénztáros jelenti, hogy a Társaság készpénzkészlete 4,006.120 K. 4. A New-York Public

Library kérésére a Társaság megküldi e könyvtárnak csereképen folyóiratát. 5. Új tag: Ligeti Lajos tanárjelölt.

1924 okt. 15-én *felolvasó ülés*, tárgyai: 1. *Kerényi Károly*: Újabb kutatások Aeneis VI. énekéhez. 2. *Ligeti Lajos*: *A magyar rovásírás egy ismeretlen betűje*. Utána választmányi ülés. Elnök: Némethy Géza, jegyző: Lajti István. Jelen vannak: Binder, Császár Ernő, Székely, Moravcsik, Incze, Marót, Koszó, Kerényi vál. tagok: 1. Lajti I. titkár jelenti, hogy a VKM évi segélye lehetővé teszi a folyóirat nyomdába adását. A vál. ennek megfelelően felszólítja a szerkesztőket a Közlöny 1924. évfolyamának kiadására. 2. Császár pénztáros indítványára a vál. a tagsági díjat 2, előfizetési díjat 3, alapító díjat 50 aranykoronában állapítja meg az 1925. évre. 3. Elnök javaslatára a vál. megbízza az I. titkárt a Társaság 50 éves történetének megírásával a jubiláris közgyűlés számára. 4. Új tag: Szegő Albert tanár.

Ad Aesopiearum fabularum collectionis Halmianae fabulam 45. Hac in fabula hircum ἀτρελής τις et non ἀμελετήτως descendisse in puteum ad vulpem, nemo erit, qui non videat, sciens ἀμελετήτως ex μελετώ derivandum esse, ἀτρελής τις autem ex τημελέω. Licuerit tibi scribere etiam ἀμελήτως (ex ἀμελέω), sed ἀτρελής τις, quod et in fabula 44 occurrit, mihi magis placet. R. V.

Arany és Madách „arany almái“. Arany „Örök zsidó“ című költeményének (1860) ötödik versszakában a zsidó azt panaszolja, hogy a föld gyönyöreire is csalódást jelentenek neki s ezt ebbe a költői képbe burkolja:

Gyümölcs unszol, friss balzsamu:
Kívül arany, belül hamu . . .

Az olvasó ezt a szép, nagyon kifejező képet a költő pillanatnyi ihletéből hajlandó származtatni. Mikor azonban Madách Ember Tragédiájában Lucifer szájából a következő szavakat hallja:

Mi kár, hogy szép eszméid újolgat
Csak olyan hírhedett almát teremnek,
Mely künt piros, de béle por. (VII. Konst. jel. 1445. sor.)

akkor a filologusban önkéntelen az a gondolat támad, hogy itt irodalmi hagyománnyal, irodalmi közhellyel van dolgunk, melyet kifejező, nyomatékos volta miatt egyik költő a másiktól átvett.

Az időrend alapján azt állíthatnók, hogy Arany ezt a képet Madáchból vehette; az ő költeménye 1860-ban kelt, Madách a magáét 1860 elején fejezte be. Am Arany csak 1861 augusztusában olvasta el Madách művét, mikor az „Örök zsidó“ a Szépirodalmi Figyelő 1860—1861-i folyamának 4. számában már rég megjelent volt.

A kép tehát egy közös, harmadik forrásra utal. Megjegyzendő, itt nem mutathatunk a népköltészetben gyakori: „kívül piros, belül férges“ almára, mert a belsőnek *hamu* és *por* volta annyira jellemző, és annyira más képzetstílust ébreszt, hogy nem mondható a férges változatának.

Aranynak és Madáchnak közös kedves olvasmánya az ötvenes évek tájékán Byron volt s valóban ez a csalfa gyümölcs több ízben is előkerül költeményeiben.

A Kain III. felvonása 6. jelenetében Éva megátkozza testvér-gyilkos fiát, s többek közt evvel sújtja:

Váljon a gyümölcs
Hamuvá szájában.

Még határozottabban azonban a Childe Harold III. én. 34 versszakában;

but life will suit
Itself to Sorrow's most detested fruit,
Like to the apples on the Dead Sea's shore,
All ashes to the taste...

Torkos László fordításában:

Am hozzászokik
Szívünk a bú gyümölcseihez, amik
Utált hamúval vannak csak tele,
Mint a holt-tói almák...

Byron, lelkiismeretes „poeta doctus”-ként e jegyzetet fűzi hozzá: „The (fabled) apples on the brink of the lake Asphaltites mere said to be fair without, and within ashes. Vide Tacitus Histor. V. 7.” (Azt mondják, hogy az Asphaltites tó partjának [mesés] almái kívül szépek, belül azonban hamu.) Egyben utal Tacitusra, kinek idevágó helye azt mondja: „Cuncta sponte edita, aut manu sata, sive herbae tenues, aut flores, ut solitam in speciem adolevere, atra et inania velut in cinerem vanescunt”. (Minden, vagy magától termett, vagy emberkéztől vetett növény, akár fűvében, akár virágjában, amint természetesen fejlődik, megfeketül, elrohad, mintegy hamuvá omlik össze.) Tacitus itt a Holt-tengerről beszél, de nem szól éppen gyümölcscről, almáról; ez már Byron fogalmazása, aki vagy szabadon értelmezi a latin szöveg *species* szavát, vagy levantei tartózkodása alkalmával hallott ilyen mondát, és Tacitust csak mint klasszikus tanut idézi.

Byron a Childe Haroldban még egyszer, de már sokkal burkoltabban használja e képet:

Of sackcloth was thy wedding garment made;
Thy bridal's fruit was ashes . . . (IV. 170.)

Daróc volt nászod ünneplő ruhája,
Hamu a nász gyümölcse . . .

Íme egy ősrégi, szentföldi legenda, vagy hiedelem, mely Byron útján külön-külön két költőnk stilisztikai készletébe került. Madách „piros almát” említ, talán az Éden tilos fájának gyümölcisére gondol, melyet az európai közdotat almának képzel; Arany „friss balzsamú. arany gyümölcset” ír, valószínűleg a keleti színnek megfelelőbb narancs képzele lebegett előtte.¹

Tolnai Vilmos.

Külföldi bírálatok magyar tudósok munkáiról. Gyomlay Gyula *Epilegomena ad Homerum* c. akad. értekezéséről a *Philol. Wochenschr.* 1924. évi 39. füzetében. R. Dahms a tartalom részletes

¹ Utólag sikerült megállapítanom, hogy Tacitus idézett helye *Flavius Iosephus*, I. századi zsidó író; *De bello Judaico* L. V. cap. V. szövegén alapul, melyben a holt tenger, *Lacus Asphaltites* vidékét leírja. Ebben szól erről a csodálatos gyümölcscről: „[fructus] qui colore quidem sunt edulibus similes, carpentium vero manibus in fumum dissolvuntur et cinerem”. Ez a növény ma is ott nő; a bennszülött arabok *ošr*, *ušr*, *ušar* néven ismerik. Az európaiak *sodoma* almának, *apple of Sodoma*-nak nevezik. Növénytani neve *Calotropis procera* R. Br., az *Asclepiadacea*-k családjából. Termése citromnagyságú, sárga tok, mely érintéskor szétpattan és száraz, porszerű tartalmat szór szét. Íme, ennek a költői csodagyümölcsnek történeti és növénytani megfigyeltése.

T. V.

ismertetése után megállapítja, hogy a mű célja az 1919. évi békekötés következtében a legmostohább tudományos viszonyok közt élő ifjabb magyar filológusokat a homerosi problémák ismeretébe bevezetni. „Dass die Darstellung dieser Probleme . . . in vollstem Masse gelungen ist, hat die von mir gegebene Inhaltsangabe des im flüssigen Latein . . . geschriebenen Buches hoffentlich gezeigt.“ — *Darkó Jenőnek* a Magyar Tudományos Akadémia kiadásában megjelenő *Laonikos-kiadásáról* is számos elismerő bírálat jelent meg a német folyóiratokban. A *Philologische Wochenschrift* 1923. évf. december 29.-i számában *F. Drexl* az I. kötetéről szóló ismertetésben helyeslőleg emeli ki a kiadó azon módszerbeli eljárását, hogy az eltérő olvasások kiválasztásánál az író sajátos nyelvhasználatát tekintette a kéziratok tekintélye felett álló, döntő szempontnak, majd így végzi: „Man muss Darkó für seine *äußerst mühsame, sorgfältige und solide Arbeit* sehr dankbar sein u. darf dem zweiten abschliessenden Band, der sich bereits im Druck befindet, mit den besten Hoffnungen entgegensehen.“ Ugyanő a *Phil. Wochenschr.* 1924. évf. okt. 15.-i (No. 45) számában ismerteti a folytatólagosan megjelent II. k. 1. részét s így nyilatkozik: Der Text offenbart wieder auf jeder Zeile die *sorgfältige und gediegene Arbeitsweise* des Herausgebers. Seine Emendationen sind *überzeugend*. Der peinlich gearbeitete Apparat enthält auch in diesem Band manches Überflüssige . . . Nun steht noch der 2. Teil des II. Bandes aus, der die Bücher 8—10 umfasst. Mit seinem hoffentlich baldigen Erscheinen wird eine Arbeit geleistet sein, die wärmsten Dank und *uneingeschränkte Anerkennung* verdient. Az *Orientalistische Literaturzeitung* 1924. évf. 3. sz.-ban *W. Weber* egész a kéziratok rokonsági viszonyáig beható részletességgel elemzi a kiadást s sajnálatának adva kifejezést afőlött, hogy a biographiai és irodalomtörténeti kérdések nincsenek mindjárt a praefatióban tárgyalva, véleményének e szavakban ad kifejezést: „Darkós Textgestaltung ist somit eine Nachlese, die in schlichtem, vorsichtigen Prüfen bis auf die kleinsten grammatischen und dialektischen Varianten sich erstreckt, vor wilden Konjekturen zurückscheut, bei schwierigen Stellen besonders sorgfältig abwägt.“ A *Litairisches Centralblatt* 1924. okt. 15.-i számában (75 Jg. Nr. 16. S. 1298.) *F. Dölger* következőleg nyilatkozik: „Die Ausgabe Darkós bedeutet in vielfacher Hinsicht einen Fortschritt. Die Hsgruppen sind sorgfältig verglichen, die Lesarten Fabrots und Bekkers vermerkt, sowie die Bemerkungen Tafels und Nussers, deren Arbeiten D. handschriftlich benutzen konnte. Die Eigennamen sind berichtet.“

— Beküldött könyvek :

Szinnyei József dr.: *Ünnepi beszéd a budapesti kir. magy. Pázmány Péter-tudományegyetem tanévnyitóközlésében 1923 szept. 29-én és újjáalakításának évfordulóján 1924 május 13-án. Budapest, 1924.*

Két szép és érdemes egyetemi beszéd, melyeket szerző, mint a nevezett tudományegyetem 1923/4. évi rektora, mondott el a címben megjelölt ünnepi közgyűléseken. Az elsőnek, mint maga mondja, címe ez lehetne: *Vázlatok a magyar nyelvtudomány történetéből*. Ebben, mint rektori megnyitóban, az 1770. évtől, *Sajnovics J. Demonstratiójától* kezdve a legújabb törekvésekig szól a tudománynak — mely az európai nyelvtudomány mellett mindig becsülettel állta meg a helyét — a fejlődéséről. Sajnálataunkra itt nincs helyünk, hogv e szépen, vonzóan és lendületesen megírt tanulmányt részletesen bemutassuk; csak fölhívjuk rá a figyelmet azzal a hozzáadással, hogy e szép tudomány

egy részét éppen a szerző munkálta meg azokkal, akikről oly melegen emlékezik meg, mint kortársairól és tanítványairól. Befejezésül általában a magyar tudományról s annak munkásairól szól, bízva abban, hogy ha megtettük a magunk munkáját — Magyarország föltámad.

A második beszéd az egyetemnek Mária Terézia alatt való újjáalakítása kapcsán — az ugyanakkor megindult magyar nyelvújítással s ennek következtében lábrakapott idegenszerűségekkel foglalkozik tudományosan, de vonzóan és érdekesen egészen a „nyugatosokig” meg politikusaink és újságíróink idegenszerű nyelvhasználásáig, sőt elbeszélő irodalmunk izléstelen népieskedéséig. „A nyelvérzékét ápolni, fejleszteni kell... Akik közömbösek, fásultak, azoknak járjon ki a megtorlás ostroma. Minden igaz magyarnak rajta kell lennie, hogy az a nyelv, melyet az új nemzedéknek átadunk... törölmetszett magyarság legyen” mondja befejezésül a szerző. E. L.

Lapok Petőfi Sándor naplójából. Pest 1848. A bevezető tanulmányt írta és a hasonmás-kiadást sajtó alá rendezte Rexa Dezső. Budapest, 1924. 8° 14 lap + egy hasonmás.

Rexa Dezső, a magyar irodalom- és műveltségtörténet, de általában is a magyar filológia gourmandja, ki már nem egy irodalmi csecsebecsére hívta föl a figyelmet — az irodalomtörténetírás művészetének kispasztikusa — ezúttal a Petőfi-centennárium utóhangjaként vagy inkább utolsó kiadványaként közzétett könyvében hasonmásban közrebocsátotta, valóban csak a műélvezők részére (összesen 600 példányban), Petőfinak azt a naplótöredékét, mely a magyar forradalom első másfél hónapjáról szól s melyet még maga a költő nyomtatott ki 1848-ban.

Ezzel kapcsolatban, a hasonmás kíséretében, pompás kis tanulmányban bemutatja mindazt, ami Petőfit a forradalomhoz fűzi s ami őt a forradalomnak nemcsak poétájává, hanem valóban politikai idealistájává teszi. Rexánál csupán az a megállapítás merész, melyből kiindul s mely már a Petrovics Sándor név alatt az Athenaeumban megjelent „A borozó” c. költeményben is „a forradalmi zászló első, diadalmas lengetését” látja. Mert — úgymond — „ki mert volna akkor papirosra vetni ilyen őszinteséget? stb.” Ki? Hát pl. Csokonai az ő anakreontikáiban! „A borozó” anakreoni dal, még pedig Csokonai hatása alatt, ha nem is anakreoni versmérték a formája. A dévaj szelleme egészen az.

Legsikerültebb Rexa kis tanulmányának az a része, mely a naplótöredék irodalmi jelentőségét világítja meg, és az, mely a Petőfőtől nyomtatásban kiadott töredék akkori hatástalanságának okait vizsgálja. Rövid, de igen jó kis polemikus ízű részlet az, mely bizonyára a szocialisták Petőfit kisajátító törekvéseivel szemben Petőfi forradalmiságának tiszta idealizmusát, minden mai értelemben vett destruktíótól távol állását fejtí ki.

Kár, hogy a kis tanulmány szeret mesterseges antitézisekkel élni, melyek aztán itt-ott szinte erőszakoltak, pl. ahol megállapítja, hogy Petőfi ebben a naplótöredékben nem az eseményeket, hanem a forradalomnak azon hatásait akarta megörögzíteni, melyek alól nem tudta kivonni magát. S ezt a megállapítást ilyen meglehetősen erőltetetten, idegenszerű kifejezéssel, szinte magyartalanul s ezért némileg homályos értelemmel fejezi be: „Így az ő forradalomtörténete inkább a lelke története a forradalomban lett volna.”

Egyébként sehol sem láttuk annyira kiemelve Petőfi prózájának értékességét, mint ebben a derék kis tanulmányban, melynek befejező fejtegetései szinte Petőfi lírájának termékei mellé helyezik művészi

becsre nézve Petőfi nem kötött beszédű írásait, mint a magyar próza legremekebb alkotásait.

Rexa Dezső dolgozata megérdemli az elolvasást s számot tesz a centennáris Petőfi-irodalom gazdag termésének közepette is. S különben becsesen gyarapítja a nem túlságosan gazdag magyar facsimile-irodalmat is.

Gyulai Agost.

Ungarische Jahrbücher. Herausgegeben von R. Gragger. IV. Band, Berlin, 1924 (W. de Gruyter u. Co.)

A berlini Magyar Intézetnek ez a nehéz időkben megindult s mégis meggyökeresedett folyóirata rendületlenül halad a maga útján, éppúgy, mint a vele összefüggő Ung. Bibliothek, mely immár tizennégy (részben hatalmas köteteket kitevő) számot mutathat föl. A jelenlegi IV. k. eddig két füzetet ölel föl, mely azonban nagyon is számot tarthat a legszélesebb körű érdeklődésre. Az I. a Setälä-émlékszáma 125 lapra terjedő gazdag tartalommal. A német tudományos világ számos előkelő nevével találkozunk a cikkek szerzői közt; feltűnő és sajnos, hogy mi magyarok igen szerényen vettük ki részünket ebből a munkából. A legfrissebb II. füzet Prinz Gyula tollából hoz egy jó illusztrációkkal ellátott cikket magyarországi településekről. Alföldi Endrétől történeti értekezést a pannónai római uralom bukásáról, Arras Páltól adalékokat Hunyadi Mátyásról Bautzen városi archivumának oklevelei alapján, Anderssentől nagyobb cikket a magyar tanácsalkotmány fejlődéséről. Már ez is mutatja ezen évkönyv sokoldalúságra törekvését, de a kisebb közlemények még teljesebbé teszik a képet (főként Fuchs tudományosan gondos cikkét a szanalási tervről érdemes kiemelni). Magyarországot egész mivoltában, minden jellemző problémájával, sajátos külön kultúrájával, történetével s jelen életével igyekszik a külföld elé állítani. Ezt a célt szolgálja a minden számhoz csatolt német nyelvű magyar könyvészet is, amely jelenleg sok esetben egyedül s kizárólag mutatja bizony az idegennek, hogy itt is folyik tudományos élet, munkásság. Kíváncsú lenne, hogy az Ung. Jahrbücher itthon szélesebb körben terjedne, mert sok olyan cikk lát ott napvilágot, mely bennünket közelről érdekel.

—ó—s.

— Új könyvek:

Idealistische Neuphilologie. Festschrift für Karl Vossler zum 6. September 1922 herausg. v. Viktor Klemperer u. Eugen Lerch. Heidelberg. C. Winter 1922 (Sammlung Rom. Elementar- und Handbücher. V. Reihe. 5.) XVIII + 288 l. 8-r.

Verzeichnis der Schriften v. K. Vossler. — B. Croce, Per una poetica moderna. — V. Klemperer, Romantik u. franz. Romantik. — O. Walzel, Wege der Wortkunst. — K. Bühler, Vom Wesen der Syntax. — E. Lerch, Typen der Wortstellung. — Gertrud Lerch, Die uneigentlich direkte Rede. — Leo Spitzer, Das synthetische u. das symbolische Neutralpronomen im Franz. — Cesare de Lollis, Arnaldo e Guittone. — G. Ehrismann, Dantes Göttliche Komödie u. Wolfram v. Eschenbachs Parzival. — Helmut Hatzfeld, Der Geist der Spätgotik in mittelfranz. Literaturdenkmälern. — H. Heiss, Molières Entwicklung. — A. Farinelli, Dalle ultime lettere di Paul Heyse. — E. Winkler, Der Weg zum Symbolismus in der franz. Lyrik. — L. Pfandl, Die spanische Lyrik seit 1850. — W. Friedmann, André Gide.

Kurt Schroeder kiadó (Bonn, Belderberg 4) 1924 októberi keddével egy új német nyelvészeti folyóiratot indított meg *Theutonista*

Zeitschrift f. deutsche Dialektforschung u. Sprachgesch. Dr. H. Teuchert, rostocki egyet. tanár szerkesztésében. (Évenként 4 füzet. 12 arany-márka.)

H. Cysarz: *Deutsche Barockdichtung*. (Renaissance. Barock Rokoko.) Leipzig, Haessel, 1924. 8. 311 l. 10 M.

P. Kluckhohn: *Die deutsche Romantik*. Velhagen u. Klasing. Bielefeld, Leipzig, 1924. 286 l. 6⁵⁰ M.

G. Witkowski: *Textkritik u. Editions-kritik neuerer Schriftwerke*. Haessel. Leipzig, 1924. 8. 168 l. 5 M.

R. Unger: *Literaturgesch. als Problemgeschichte*. Deutsche Verlagsgesellsch. f. Politik u. Gesch. Berlin W. 8. 1924. 30 l.

E. Winkler: *Das dichter. Kunstwerk*. C. Winter. Heidelberg, 1924. 104 l. 2 M.

* Kornis Gyula: *Történetfilozófia*. (A magy. történettud. kézikönyve. I. 1.) Budapest, 1924. 80. 224 l.

* Némethy Geyza: *Symbolae exegeticae ad Persii satiras*. (Ért. a nyelv- és széptud. köréből. XXIV. 6.) Budapest, Akadémia, 1924. 14 l.

Satura Berolinensis. Festgabe der Alten Herren zum 50 jährigen Bestehen des akad. Philolog. Vereins an der Universität Berlin. Berlin, 1924. Weidmann. 8. 96 l.

* E. Sievers: *Ziele u. Wege der Schallanalyse*. (German. Bibliothek II. 14. Heidelberg, Winter, 1924.) 8. 47 l.

* J. Petersen: *Entstehung der Eckermanschen 'Gespräche u. ihre Glaubwürdigkeit*. (Preuss. Ak. d. W. Berlin 1924. 57 s köv. II.)

* Zlinszky Aladár: *Klasszicizmus és romanticizmus*. (A Szent István Akad. nyelv- és széptud. oszt. felolv. I. 5.) Budapest, 1924. 80. 50 lap.

* Kölcsey Sándor: *Emlébeszéd Gr. Tisza I. arcképének leleplezése alkalmából*. (A debreceni Tisza I. tud. társ. kiadv.) Debrecen, 1923. 80. 14 l.

* Kun József: *Gróf Tisza I. és a tudomány*. Debrecen, 1924-80. 16 l.

* Huss Richard: *A germánok és nevük*. (Der Name der Germanen. Német nyelven! A debreceni Tisza I. tud. társ. kiadv.) Debrecen, 1924. 80. 110 l.

* Eckhardt Sándor: *A francia felvilágosodás és a forradalom eszméi Magyarországon*. (Ember és természet 7.) Budapest, Franklin, 1925. Kis 80. 214 l.

Pótlás a 38. l. 5. pontjához: (Hübscher ezen értekezése ellen Baesecke a Deutsche Vierteljahrsschrift-ben (II. 4.) Zur Periodisierung der deutschen Lit. címen l)

A *-gal jelöltekre visszatérünk.

Szerk.

† Frideczky Józsefné, Szentirmay Gizella dr., gimn. tanárnő, Közlönyünk munkatársa 1924 dec. 3-án elhunyt.

Kurzgefasste Inhaltsangabe der grösseren Arbeiten.

St. Lajti: DIE CHARITEN VON ELIS.

Um den Ursprung des Kollegiums der sechzehn Frauen zu erforschen, muss man sie dort aufsuchen, wo sie heimisch sind, am elischen Ovia-Fest. Zur Beurteilung des ursprünglichen Charakters dieses Festes ist der einzig sichere Ausgangspunkt das richtige Interpretieren des Hymnus bei Plut. qu. gr. 299 A. Dieser Hymnus bezeugt eine enge Kultverbindung zwischen Dionysos und den Chariten, wobei natürlich der Kult der Chariten das ältere Kultelement ist. Obzwar die Chariten unter dem Einfluss der hesiodischen Theogonie in dem allgemeinen Literatur- und Kunstbewusstsein als eine Dreieheit erscheinen, so weisen doch die Kulte, welche die ursprünglicheren Vorstellungen immer treulicher bewahren, auf eine ältere Zweieheit hin. Desser urspr. Name des Charitenpaars Auxo-Hegemone in Athen Auxos Damia gewesen ist, wird bewiesen: 1. durch die mehrfach bezugte Übertragung des aiginetischen Kultes von Damia-Auxesia nach dem Ort des athenischen Charitenkultes; 2. dadurch, dass nur der Name Damia zur Verbindung dieses Kultes mit dem des Gottes Demos Gelegenheit bieten konnte. Damia und Auxesia stammen an den meisten Orten aus dem durch seinen Charitenkult berühmten Orchomenos. Charakteristisch sind in diesem Kult die Doppelchöre und die rituellen Scheinkämpfe.

Auch im Kulte der elischen Chariten findet sich der Doppelchor. Agrarisch ist die Verbindung mit dem Stier-Dionysos. Die eine Charis heisst hier Physkoa, d. i. dickbäuchig, was dem Sinne nach dem Charitennamen Auxesia-Azesia entspricht und sich mit dem komischen Nebensinn nur zu gut in die durch ihre obszönen und spöttischen Elemente bekannten agrarischen Kultriten einfügt. Die andere Charis hiess ursprünglich Damia, später aber, als das Kollegium der 16 Frauen seinen Wirkungskreis auch nach Olympia übertrug, wurde sie mit der Pelopstochter Hippodamia, die hier allbekannt war und deren Namen sehr ähnlich klang, identifiziert. Die 16 Frauen sind die 8—8 Choregen, welche die beiden Chöre besorgen und entsprechen den 10—10 Choren, die die Chöre im aiginetischen Damia-Auxesiadienst organisieren.

E. Schwartz: DIE KIRCHENPATROZINIEN UND DIE ORTSNAMEN.

(Erster Teil.)

Der Verfasser schildert in der Einleitung das Wesen und die Bedeutung der Kirchenpatrozinien. Er zeigt, wie auch in Ungarn, schon von den Zeiten des heiligen Königs, Stefan I. an, die Kirchen-

gründungen nicht ohne Einfluss auf die Ortsnamen geblieben sind. Da es sich hier in der Hauptsache um deutsche Ortsnamen in Ungarn handelt, die oft nur im Dialekt der hiesigen deutschsprachigen Bewohner weiterleben, wird sich der Name mit dem offiziellen ungarischen nicht immer decken. In vielen Fällen scheint jedenfalls der eine Name die einfache Übersetzung des anderen zu sein. (Der Verfasser setzt grösstenteils auch die phonetische Umschreibung des deutschen Ortsnamens neben die in der Literatursprache angegebene Form.) Er kann eine grosse Anzahl ungarischer Ortsnamen auf einen solchen Ursprung zurückleiten. Von diesen sind in diesem ersten Teile seiner Abhandlung einstweilen 13 angeführt. Diese sind: 1. Allerheiligen im Komitat Eisenburg (Vas). Der ungarische Name lautet Pinkamindszent, dessen zweiter Teil ebenfalls Allerheiligen bedeutet. 2. St. Andrä, im Komitat Wieselburg (Moson); ung. Mosonszentandrás. 3. St. Emerich, im Komitat Eisenburg: Felsőrónök. 4. Frauendorf, Kom. Wieselburg: Dunakiliti. Die Kirche ist zwar heute der heiligen Dreifaltigkeit geweiht, Verfasser ist aber der Meinung, sie sei früher „Unserer lieben Frau“ geweiht gewesen. 5. Klein-Frauenhaid, Kom. Oedenburg (Sopron); ung. Kisboldogasszony. Das Altarbild der Kirche zeigt die Assumptio B. M. V. 6. Unter-Frauenhaid, Kom. Oedenburg (Sopron); ung. Name Lók. Der offizielle ung. Name weicht zwar ab, aber in der Tradition lebt auch noch der andere ung. Name Alsó-Márialak. 7. Frauenkirchen, Kom. Wieselburg (Moson); ung. Boldogasszony. Fürst Paul Eszterházy liess die von den Türken zerstörte Kirche im J. 1680 neu bauen und liess das wundertätige Gnadenbild der Himmelskönigin aus Fraknó hieher bringen. Wallfahrtsort! 8. St. Georgen, Kom. Eisenburg (Vas); ung. Vizlendva. Der Kirchenpatron ist der heil. Georg. 9. St. Gotthard, Kom. Eisenburg (Vas); ung. Szentgotthárd. Verfasser ist der Meinung, dass der Name nicht von der Abtei herstamme, wie dies Csánki haben will, sondern die älteste Kirche sei dem heil. Gotthard geweiht gewesen. Später erscheint zwar Maria als Kirchenpatronin, aber auch da hat noch der Heilige ein Seitenaltar. 10. St. Johann, Kom. Wieselburg (Moson); ung. Mosonszentjános. Kirchenpatron: Johann der Täufer. 11. St. Jörgen, Kom. Oedenburg (Sopron); ung. Lajtaszentgyörgy. Kirchenpatron: Sankt Georg. 12. St. Katharein, Eisenburger Kom. (Vas); ung. Pószaszentkatalin. Die Kirche ist der heil. Katharina geweiht. 13. Königsdorf, Kom. Eisenburg (Vas); ung. Királyfalva. Der Name steht auch hier mit dem Kirchenpatron in Zusammenhang. Dieser war und ist nämlich König Stefan der Heilige, den das Volk einfach nur den heiligen König nennt. Aus Heiligen Königs Dorf wurde dann Königsdorf.

K. Kerényi: ASCENSIO AENEAE II.

(Zur Erklärung von Verg. Aen. VI.)

Zur „Gegend am Acheron“.¹

In seinem ersten Aufsatz (*Asc. Aen.* EPhK. 47 [1923] 22) versuchte d. Vf. zu zeigen, dass Aeneas, nachdem er mit der Sibylle durch das hohle Innere der Erde gewandert war, bei 295 ff. die Oberfläche der südlichen Halbkugel erreicht, wo, in die ahnungsvolle Ferne eines Gleichnisses gerückt, 310 ff. auch das Bild der Landschaft erscheint, der sonst, ausser der Beschreibung der Wasser u. der Erwähnung des Schilfes am anderen Ufer, scheinbar mit keinem Worte gedacht wird.

¹ Vgl. Norden *P. Vergilius Maro Aeneis Buch VI*² 213 ff.

Diese Auffassung wird nun dadurch gestützt, dass daselbst auch das andere Gleichnis (309 f.) sich nach *Acta S. Perp.* 11 als Realität erweist. Vielleicht wusste eine Quelle V.-s., wie die orph. Goldtäfelchen von einzelnen Cypressen, von Bäumen in einer ähnlichen Gegend. Vom Ufer des Acheron (der irdischen Luftschicht) fliegt dann Aeneas mit Charons Segelboot nach den himmlischen Wiesen der Mondregion. Seine Ansicht von der antipodischen Lage der Gegend am Acheron stützte d. Vf. aaO. u. a. mit einer Pindarstelle (fr. 129, 1), die er mit dem sphärischen Weltbilde der Pythagoreer in Zusammenhang brachte, von diesem aber annahm, dass es mit einer älteren volkstümlichen Vorstellung verschmolzen war — und zwar mit der vom westlichen, sonnenwarmen Reiche der Seligen, die von Dieterich *Nek.* 19 ff. in den Vordergrund gestellt wurde. In dieser II. Abh. weist d. Vf. auf den alten ägyptischen Glauben von der Sonne, die des Nachts den Toten leuchtet, hin, indem er auch an einem konkreten Beispiel (dem „orphischen“ Hymnus an die Abendsonne, Abel p. 291, Diet. aaO. 21, vgl. mit Totenbuch Kap. 15BII) zeigt, wie wenig Entfernungen von Jahrtausenden auf diesem Gebiete bedeuten. In denselben Zusammenhang gehören auch Vorstellungen der hellenistischen Isismystik, mit dieser aber steht, wie es scheint, Verg. Aen. VI 635/6 in Beziehung. Für Pythagoreer, Pindar, u. vielleicht schon den alten Mysterienglauben, in dessen Mittelpunkt die — an Isis so vielfach erinnernde — Persephone steht, u. natürlich auch für V. ist die Wirkung einer sich durch Übersetzung u. Nachahmung verbreitenden religiösen Literatur ägyptischen Ursprungs anzunehmen. Auf diesem Wege sind auch andere ägypt. Vorstellungen in Verg. Aen. VI gelangt: so 1. die vom Doppelhimmel in jenem archaischen Weltbilde mit drei Sphären, welches von 577/8 nach d. Vf. Auffassung aaO. gefordert wird; 2. die Anschauung von den himmlischen Inseln bez. Gefilden 887, u. 3. die von der eigenen (der nächtlichen) Sonne der Unterwelt 641; 4. die eisernen Mauern des Palastes der Unterweltskönigin 630 (vgl. 554) u. vielleicht auch die eisernen Ketten 558; 5. der Götterstrom, der, wie nach ägypt. Glauben der Nil an der Südgrenze des Landes aus der Unterwelt emporströmt, 658/9 — es wird ja auch der himmlische Nil von gr. Astronomen Eridanos genannt. Dadurch gewinnt auch der Umstand eine gewisse Bedeutung, dass auch der Weg der Sonne bei den Ägyptern, zuerst durch unterirdische Gänge, dann auf den himmlischen Wassern eine Parallele zur Fahrt des Aeneas bietet. Wir können sogar, mit Heranziehung des 109. Totenbuchkapitels, einer dazugehörigen Abbildung u. eines Hymnus des Pariser Zauberpapyrus an die Morgen Sonne (v. 930 ff.) feststellen, dass das gewonnene Bild einer Nilandschaft in jedem Zuge mit der Gegend am Acheron identisch ist — bei Verg. fehlen nur die ursprünglichen hellen Farben. Durch die Abbildung wird auch das plastische Motiv vom flehenden Ausstrecken der Arme 313/4 erklärt. Die Charonszene, im Mittelpunkt des Ganzen, enthält dann eine Stelle, deren Quelle nicht nur ägyptischen Ursprungs, sondern im engsten Sinne als Übersetzung zu beurteilen ist, obzwar dieselbe Szene andererseits vielfach in alten griechischen *καταβάσεις* wurzelt — doch sind die Attribute des Charonbootes 303, 410, 414, wie es scheint, ägyptisch —: Charon jagt 411/2 die Seelen von den Ruderbänken weg, um dem Aeneas Platz zu machen, wie es Re in seiner Barke, dem verklärten Könige zuliebe mit einem anderen Gotte tut. In Dantes *Purg.* I taucht auch die Morgen Sonne auf demselben Bilde, mit einer spontanen Rückkehr der religiösen Phantasie zu uralten Vorstellungen, wieder auf.

Hans Koszó: NEUE PROBLEME UND NEUE STRÖMUNGEN IN DER DEUTSCHEN LITERATURGESCHICHTE.

Neuere ung. Werke behandeln manchmal methodische Fragen ohne von den neuesten deutschen Schriften Kenntnis zu nehmen. Dies ist umsomehr zu bedauern, da die Deutschen in den letzten Jahren geradezu eine gesteigerte Tätigkeit auf dem Gebiete der Literaturgeschichte entfaltet haben. Verfasser hat sogar den Eindruck, die Wissenschaft trete fast mehr in den Vordergrund als die Literatur selbst. Ja er möchte in gewissen Beziehungen von einem wissenschaftlichen Sturm und Drang reden. Damit sei nicht gesagt, dass die meisten Werke nicht — nach echter deutscher Art — tief bohrten. Die Geschichte der Literaturwissenschaft wird ebenso genau untersucht, wie auch die Ergebnisse der Nachbargebiete, besonders der mächtig vorwärtstrebenden Kunstgeschichte, einsichtsvolle Verwertung finden. Verfasser bespricht kurz die meisten wichtigeren Werke, Schriften der Literaturgeschichte, Literaturwissenschaft der letzten Jahre, um auch so die Kontinuität der Wirkung des deutschen wissenschaftlichen Geistes in Ungarn zu sichern. Es war ja von jeher Tradition in der Germanistik Ungarns, mit dem Neuesten bekannt zu machen und dadurch auch auf die Geschichtsschreibung der vaterländischen Literatur einzuwirken. Daran fehlt es auch heute nicht, trotz obiger Bemerkung. Ja in mancher Hinsicht hat sogar Ungarn eine gewisse Priorität zu verzeichnen: vor der „Deutschen Vierteljahrschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte“ erschien schon im Jahre 1922 das Organ der ungarischen „Geistesgeschichtler“, die *Minerva* (Herausgeber Prof. Dr. Th. Thienemann), welche nun schon den dritten Jahrgang aufweisen kann. Aber auch sonst hat man den guten Willen, von der deutschen Wissenschaft zu lernen, wenn man auch bestrebt ist, sich von Übertreibungen fernzuhalten. So denkt auch der Verfasser, der den behutsamen, aber scharfsinnigen, gründlichen, dem Neuen aber doch wohlgesinnten Paul Merker gewissermassen in den Mittelpunkt seines kleinen Aufsatzes stellt.

A. Eckhardt: HAUPTFRAGEN DER ROMANISTIK. FESTSCHRIFT FÜR PH. AUG. BECKER.

Der Gefeierte steht auch der ung. Wissenschaft nahe, denn er hat die Jahre von 1896 bis 1905 an der Universität Budapest lehrend und arbeitend verbracht, er hat auch mehrere Abhandlungen in ung. Sprache geschrieben. Seine Wirkung war ebenfalls von Bedeutung. Mit ihm begann die wissenschaftl. Beschäftigung mit der Romanistik bei uns. Aber auch auf die ung. Literatur- und Sprachgesch. übte er grossen Einfluss aus, ja in letzterer hat er seinen wichtigsten Schüler hinterlassen. — Äusserungen wie die von A. v. Kovács (*Les Idées Françaises* 1923), der von schwerfälliger, deutscher Methode schreibt, sind zurückzuweisen. Diese sind wohl nur an ein leichtgläubiges franz. Lesepublikum adressiert. — In dieser Festschrift scheint eher Vosslers Geist zu herrschen, als derjenige Beckers. Der „Zeitgeist“ in der Sprache spielt hier keine geringe Rolle. Teilweise verursacht er eine Vergewaltigung der Tatsachen. Wäre es nicht besser gewesen — statt einiger Arbeiten von problemat. Wert u. fremdem Geist — Beckers schwerer zugängl. eigenen Arbeiten zu veröffentlichen?

EGYETEMES PHILOLOGIAI KÖZLÖNY

ALAPÍTOTTÁK

P. THEWREWK EMIL és HEINRICH GUSZTÁV

A M. T. AKADÉMIA TÁMOGATÁSÁVAL ÉS A BUDAPESTI PHILOLOGIAI
TÁRSASÁG MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTIK :

FÖRSTER AURÉL

ÉS

KOSZÓ JÁNOS

BUDAPEST, 1924.

MAGYAR TUDOMÁNYOS TÁRSULATOK SAJTÓVÁLLALATA RT.

SZABÓ T. ISTVÁN.

Az **Egyetemes Philologiai Közlönybe** szánt *class. philologiai* dolgozatok **dr. Förster Aurél** (IV., Eskü-tér 8.), a *modern philologiai* dolgozatok és könyvek **dr. Koszó János** címére (I., Győri-utca 13) küldendők. Fölolvasások **dr. Lajti István** I. titkárnál (VI., Andrásy-út 88.) jelentendők be.

TARTALOM.

ÉRTEKEZÉSEK.

	Oldal
<i>Lajti István</i> : Az elisi charisok	1
<i>Schwartz Elemér</i> : A templomi védőszentek és a helységnevek. I.	12
<i>Kerényi Károly</i> : Ascensio Aeneae II.	21
<i>Koszó János</i> : Újabb német irodalomtörténeti problémák és célkitűzések	33

HAZAI IRODALOM.

<i>Petz Gedeon</i> : Paul Hermann k. tag emlékezete. <i>Erdélyi Lajos</i>	48
<i>Eugenius Darkó</i> : Laonici Chalcocandylae hystoriarum demonstrationes. <i>Moravcsik Gyula</i>	50
<i>Kádár Jolán</i> : A pesti és budai német színészet története. <i>Koszó János</i>	55
<i>Koszó János</i> : Fessler Aurél Ignác, a regény- és történetíró. A felvilágosodástól a romantikáig. <i>Pukánszky Béla</i>	55
<i>Zoltvány Irén</i> : Erotika és irodalom. Művészet és erkölcs. <i>Székely György</i>	57
<i>Magyar irodalomtörténetírás Erdélyben</i> . <i>Farkas Gyula</i>	61
<i>Sík Sándor</i> : Kölcsény-brevárium. <i>Gyulai Ágost</i>	63
<i>Alszeghy Zsolt</i> : Vörösmarty-brevárium. <i>Gyulai Ágost</i>	63
<i>Julius Gyomlay</i> : Epilegomena ad Homerum. <i>Székely István</i>	64
<i>Schullerus Adolf</i> : Luthers Sprache in Siebenbürgen. <i>Pukánszky Béla</i>	68

KÜLFÖLDI IRODALOM.

<i>Corpus der griechischen Urkunden des Mittelalters und der neueren Zeit. Vári Rezső</i>	69
<i>Hauptfragen der Romanistik. Festschrift für Philipp August Becker. Eckhardt Sándor</i>	70
I. P. Nilsson: Die Anfänge der Göttin Athene. <i>Lajti István</i>	74
I. P. Nilsson: Die Entstehung und religiöse Bedeutung des griechischen Kallenders. <i>Lajti István</i>	75
<i>ordeaux. Henri</i> : La vie au théâtre. <i>Pukánszky Kádár Jolán</i>	76
<i>ahr, Hermann</i> : Schauspielkunst. <i>Pukánszky Kádár Jolán</i>	77
<i>Schriften der Gesellschaft für Theatergeschichte. Neumann, Bruno Th.</i> : Die Frühzeit des Weimarer Hoftheaters unter Goethes Leitung. <i>Pukánszky Kádár Jolán</i>	77
<i>Eduard Fränkel</i> : Plautinisches im Plautus. <i>Jirka Alajos</i>	78
<i>Arnou René</i> : Les désirs de Dieu dans la philosophie de Plotin. <i>Techert Margit</i>	82

A BUDAPESTI PHILOLOGIAI TÁRSASÁG XLIX. KÖZGYŰLÉSE.

I. Titkári jelentés.	84
II. A pénztárvizsgáló bizottság jelentése	85
III. Jegyzőkönyv a Budapesti Philologiai Társaság választmányának 1924. ápr. 23-án a közgyűlés előtt tartott rendes üléséről	85
IV. Jegyzőkönyv a Budapesti Philologiai Társaságnak 1924. évi április 23-án tartott XLIX. közgyűléséről	86

VEGYES.

A Budapesti Philologiai Társaság 1923. november 28-án tartott felolvasó ülése	86
Ad Aesopiarum fabularum collectionis Halmianae fabulam 45. R. V.	87
Arany és Madách „arany almái”. <i>Tolnai Vilmos</i>	87
Külföldi bírálatok magyar tudósok munkáiról	88
Beküldött könyvek	89
Új könyvek	91

Az **Egyetemes Philologiai Közlöny** tíz havi füzetben jelenik meg.

Az előfizetési pénzek, a Budapesti Philologiai Társaság tagdíjai, a reklamációk, egyes füzetek megrendelése, a lakásváltoztatások bejelentése a pénztárhoz, **dr. Császár Ernőhöz** (VI., Felső erdősor 1.) intézendők.

Kimutatás

az 1924 jan. 1.—nov. 15. befolyt tagsági díjakról és adományokról (1000 K-ban)

Alföldi R. (70), Angolkisasszonyok (10), **Bajai** III. Béla fg. (11'5), Bálint K. (20), Balogh M. (9'3), Balthazár G. (10'3), Baranyai Z. (34), Barcza L. (10). Baross Gy. (10), Bászeli E. (10), Baumgartner A. (10), Berze Nagy J. (3'7), Birkás G. (10), Bpesti III. ker. fg. (13'5), Izr. fg. (5), Burány G. (3), **Cserép** J. (10), Czinkotszky J. (2), **Danczer** B. (5), Dombóvári fg. (30), **Förster** A. (625), **Gábr**iel P. (5), Gerecs Sz. (12), Gréb Gy. (25), Gulyás P. (10), Győr város (10), **Hajdunánási** fg. (15), Hankiss J. (50), Heller B. (5), Huszti J. (100), **Kádár** J. (250), Kaposvári fg. (19'3), Kardos A. (25), Kastner J. (625), Kék L. (10), Kemenes J. (2), Kerényi K. (875), Kilián Fr. (7'2), Kiss A. (10), Kókai L. (7'2), Konrád F. (5'5), Kossuth fg. (1'5), Koszó J. (25), Kovács M. (9'5), Kunstädter (5), Kunszentmiklósi fg. (10), **Latzkó** H. (5'5), **Madách**-fg. (15), Marót K. (175), Mattyasovszky E. (200), Mayer B. (15), Mezőtúri fg. (5), Miskolci kir. kath. fg. (1'8), Moravcsik Gy. (50), Müller L. (850), **Nagy** L. (100), Nagykállói fg. (10), Négyesy L. (1800), Németh S. (10), **Pápay** J. (5), Pedagógium (13'5), Perhács S. (5), Posch A. (10), R. Prikkel M. (2'8), Prohászka L. (5), Pukánszky B. (175), **Radványi** S. (1), Roseth A. (10), Roth J. (15), **Sallay** B. (24'5), Singer és Wolfner (7'2), Schwartz E. (25), Szarvasi fg. (5), Széchenyi fg. (2), Szegedi áll. fg. (9'3), Szegő A. (15), Székely Gy. (50), Szekszárdi fg. (10), Szele R. (11'68), Szerető G. (5), Szidarovszky J. (15), Szigetvári I. (10), Szombathelyi prem. fg. (19'5), Szuchy E. (0'5), **Táltos** (Miskolc, 13'5), Tébe (2.000), Techert M. (10), Thienemann T. (500), **Váci** rk. fg. (29'3), Várdai B. (15), Váry R. (10), Vayer L. (11), **Werbőczy**-fg. (13'5), **Zlinszky** A. (10), Zsigmond F. (34'5). Összesen 9,328.790 K.

Budapest, 1924 november 15.

Császár Ernő pénztáros.
VI., Felsőerdősor 1.

Tagsági díj évi 2 (két) aranykorona. — Előfizetési díj 3 aranykorona.

Megvételre keresek:

Monumenta Hung. hist. (Akad. kiadás): I. oszt. 27. köt.; Alvinczy

P. Okmányt. III. köt.; III. oszt. (Erdélyi országgy. eml. 22, 23. köt.

Anjoukori okmánytár, VI. kötet.

Török-magyarkori Emlékek. Okmányt. 1, 2. Írók 3. köt.

Magyar könyvészet. 1711—1885 (egy-egy köteteket is).

Ethnographia 1892—1901.

Földrajzi Közl. 1873—1880.

Keleti Szemle. Sorozat és egyes évf.

Magyar Nyelv. (Egyes évf.)

Philolog. Közlöny. 1877—80., 1919. évf. és egyes füzetek.

Századok 1867/4. f., 1870/1 f., 1873—75., 1876. évf. és egyes füzetek.

Tudománytár V/2., VI/1., VIII.

Ezeket kívül vásárlók mindennemű tudományos folyóiratokat és műveket.

STEMMER ÖDÖN könyvkereskedése, Budapest V, Fürdő-utca 9.

TUDOMÁNYOS GYŰJTEMÉNY.

Kiadja a DANUBIA R. T. Pécs. (Munkácsy M. utca 9.)

A könyvsorozatból eddig megjelentek:

I. <i>Princz Gyula</i> : Európa városai.	VII. <i>Eckhardt Ferenc</i> : Bevezetés a magyar történelembe.
II. <i>Cholnoky Jenő</i> : Ált. földrajz I.	VIII. <i>Rhorer László</i> : Atomok, molekulák, kristályok.
III. <i>Dékány István</i> : Bevezetés a társadalom lélektanába.	IX. <i>Lassovszky Károly</i> : A Mars bolygó.
IV. <i>Cholnoky Jenő</i> : Ált. földrajz II.	X—XI. <i>Soós Lajos</i> : Rendszeres állattan I—II.
V. <i>Gaál István</i> : A föld története.	
VI. <i>Kuncz Ödön</i> : Bevezetés a jogtudományba.	

MINERVA-TÁRSASÁG. (Tagdíj évi 50.000 korona.)

Ungarische Bibliothek

für das Ungarische Institut an der Universität Berlin.

Herausgegeben von Robert Gragger.

Erste Reihe:

1. *Josef Szinnyi*: Die Herkunft der Ungarn.
2. *Robert Gragger*: Deutsche Handschriften in ungarischen Bibliotheken.
3. *Karl Tagányi*: Lebende Rechtsgewohnheiten und ihre Sammlung in Ungarn.
4. *Theodor Thienemann*: Die deutschen Lehnwörter der ungarischen Sprache.
5. *Herbert Schönebaum*: Die Kenntnis der byzantinischen Geschichtsschreiber von der ältesten Geschichte der Ungarn.
6. *Robert Gragger*: Preussen, Weimar und die ungarische Krönungskrone.
7. *Robert Gragger*: Eine altungarische Marienklage.
8. *Konrad Schünemann*: Die Deutschen in Ungarn bis zum 12. Jahrhundert.
9. *B. Hóman*: Geschichtliches im Nibelungenlied.
10. *A. Alföldi*: Der Untergang d. Römerherrschaft in Pannonien.

Zweite Reihe:

1. u. 3. *A. Almási*: Das ungarische Privatrecht.
2. *J. Nyulászi*: Staatsverträge zur Regelung der Steuer- und Gebührenfragen.

Dritte Reihe:

1. *Bibliographia Hungariae*.